

Tutkimus & **KRITIIKKI**

1 | 2021

Innovaatio
nykykapitalismin
”ideologisena arvona”

Marxismi versus
ekonomismi: Johdatus
luokkataisteluun
teorian alueella

Tuhlatun
silmänräpäyksen
jälkeen: Adornon
myöhäisfilosofian
marxilaisuus

Työ on
demokratisoitava:
kauppatavarasta
ekokriisin ratkaisuksi

Kapitalismi –
kuoleva vai
tuleva?

Tutkimus & KRITIIKKI

Karl Marx -seuran julkaisu
1 / 2021 | 1. vuosikerta

Tutkimus & kritiikki on Karl Marx -seuran julkaisema monitieteinen aikakausjulkaisu. Lehti edistää moniäänistä keskustelua marxilaisen perinteen sisällä ja eri tieteenalojen kriittisten suuntausten välillä. Tutkimus ja kritiikki tarjoaa julkaisuväylän erityisesti yhteiskuntatieteellisten ja humanististen alojen kriittiselle tutkimukselle, mutta se ottaa vastaan marxilaiseen perinteeseen kiinnittyviä tutkimuksia myös muilta aloilta. Tutkimus ja kritiikki julkaisee vertaisarvioituja tieteellisiä artikkeleita, katsauksia, kirja-arvosteluja ja keskustelua nykypäivän ja tulevaisuuden polttavista kysymyksistä. Lehdessä julkaistavat tutkimusartikkelit läpäisevät vertaisarvioinnin ja ne valitaan tieteellisin perustein.

Lähetä käsikirjoitus!

Kirjoittajaohjeet löytyvät tämän julkaisun lopusta sekä alla olevan linkin takaa.

[JOURNAL.FI](https://journal.fi) →

TOIMITUS

Päätoimittaja

Jussi Silvonon
toimitus@marxseura.fi

Toimittajat

Sauli Havu
Pertti Honkanen
Rauno Huttunen
Miika Kabata
Juha Koivisto
Matti Kortesoja
Miikka Palokangas
Simo Pieniniemi
Paula Rauhala
Miika Salo

Ulkoasu

Saana Nyqvist

Taitto

Miikka Palokangas

Sisällys

Pääkirjoitus: Marx ponnahduslautana

VERTAISARVIOIDUT ARTIKKELIT

- 13 **Marko Ampuja**
Innovaatio nykykapitalismin ideologisena arvona
- 43 **Matti Kortesoja**
Marxismi versus ekonomismi:
Johdatus luokkataisteluun teorian alueella
- 67 **Sauli Havu**
Tuhlatun silmänräpäyksen jälkeen:
Adornon myöhäisfilosofian marxilaisuus

KATSAUKSET

- 88 **Sauli Havu & Petro Leinonen**
Johdanto Kososeen
- 94 **Pekka Kosonen**
Kapitalismi – kuoleva vai tuleva?

KESKUSTELU

- 100 Työ on demokratisoitava: kauppatarvasta ekokriisin ratkaisuksi

KIRJA-ARVIOT

- 105 **Marcello Musto: Another Marx**
Paula Rauhala
- 108 **Theodor W. Adorno: Näkökulmia uuteen oikeistoradikalismiin**
Jouko Jokisalo

ABSTRACTS

- 113 English abstracts *Tutkimus & kritiikki* 1/2021

Marx ponnahduslautana

Kivettyneet olosuhteet on pakotettava
tanssimaan laulamalla niille niiden
omaa melodiaa!

Karl Marx 1843

Kun kapitalismin talous alkoi sakata vuoden 2008 paikkeilla, Marx kaivettiin taas kerran haudastaan. Tämä ei sinänsä ole ihmeellistä. Yhteiskuntatieteen klassikot elävät tunnetusti suhdanteiden mukaan. Marxilla sidokset aikaan – ja hänen kritiikkinsä kohteeseen, kapitalismiin – ovat kuitenkin erityisen voimakkaita, ja myös jännitteisiä.

Erityinen jännite Marxin ajattelun tulkintoihin tulee politiikan kautta. *Kommunistisen puolueen manifesti* manasi esiin luokkataistelun ja kommunismin (h)aaveen. Marxismista tuli lähes synonyymi sosialistisen työväenliikkeen ajattelulle, ja valtiososialismissa vannottiin (myös) Marxin nimeen. Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen Marxin katoamista intellektuaalisilta näyttämöiltä pidettiin itsestäänselvyytenä. Globalisaation, uusliberalismin ja ympäristön kolminaisen kriisin oloissa kiinnostus Marxiin on kuitenkin jälleen elpynyt yliopistoilla ja uudenlaisten aktivismien piirissä.

Marx oli, nykykieltä käyttäksemme, tutkiva journalisti, jonka tekstit olivat interventioita politiikkaan. Enemmän kuin barrikadeilla hän silti viihtyi British Museumin kirjastossa.

Marx omaksui Hegeliltä dialektisen, kehityksen ristiriitoja painottavan ajatte-

lun. Marxismeissa ei aina ole nähty ristiriitoja tradition itsensä tunnusmerkkinä. Marx oli armoton kapitalismin kriitikko, mutta samalla hän puhui kapitalismin sivilisoivista vaikutuksista. Marxin motiivina oli inhimillinen vapautus, emansipaatio, mutta kaikkea Marxin nimissä tehtyä ei voi nähdä emansipoivina tekoina.

Marxismi on historiallinen ilmiö, Marx itse monien teoreettisten kerrostumien mies. Näistä kerrostumista avautuu moniäänisen keskustelun mahdollisuus, ponnahduslauta kapitalistisen yhteiskunnan kriittiseen tarkasteluun.

Marx

Nuoren Marxin intellektuaalinen ura alkaa filosofina. Mutta filosofia on alusta alkaen problematisoitava, sillä se ei osaa itse ratkaista omaa suhdettaan maalliseen todellisuuteen. Marx hahmottelee väitöskirjassaan tietä ulos ajattelun kahleista: ”teoreettinen henki muuttuu käytännölliseksi energiaksi, astuu *tabtona* ulos – – varjovaltakunnasta ja kääntyy päin maallista, ilman sitä olemassa olevaa todellisuutta” (Marx, 1841/2005, 139). Filosofian omahyväisyys ja siloposkisuus murtuvat, kun kritiikki vapauttaa maailman epäfilosofiasta ja samalla filosofian sen omista kahleistaan.

Nuoren kriitikon ura yliopistolla nousee pian pystyyn ja Marx päätyy lehtimieheksi, varsinaiseen ammattiinsa, jolla hän vuosien mittaan hankkii toimeentulonsa ja elättää perheensä. Filosofia ei jätä kuitenkaan lehtimiestä rauhaan. Kriittinen journalismi ja saksalaisen idealismin kritiikki kulkevat käsi kädessä. *Kölnische Zeitungin* pääkirjoituksessa Marx toteaa, että filosofian on lakattava olemasta filosofien filosofiaa, se on saatava kosketukseen todellisen maailman kanssa, siitä on tultava nykyisen hetken maallista filosofiaa (Marx, 1842/1981).

Hegelin oikeusfilosofian kritiikki johtaa porvarillisen yhteiskunnan luonteen pohtimiseen, ja samalla hahmottuu näkemys erityisestä tavasta harjoittaa kritiikkiä. Kun vulgaari kritiikki vain havaitsee ristiriitoja, vain kamppailee kohteensa kanssa, niin ”tosi kritiikki – – ei pelkästään viittaa olemassa oleviin ristiriitoihin, vaan *selittää* ne, käsittää niiden genesiksen ja välttämättömyyden. Se tarttuu niihin niille *ominaisessa* merkityksessä.” Marx ei halua upottaa ennalta annettuja käsitteitä maailmaan, vaan haluaa sen sijaan ymmärtää ”erityisen kohteen erityisen logiikan.” (Marx, 1843/2008, 202.)

Kamppailu Hegelin kanssa saa uuden suunnan, kun Marx tutustuu Feuerbachin ohjelmaan ”tähänastisen filosofian” uudistamiseksi. Kriittisen ajattelun on aloitettava siitä, minkä filosofia hylkää, ei-filosofiasta, ihmisen olemisesta ja sen ymmärtämisestä. Marx tarttuu tähän ja esittää Feuerbachin tyyliä jäljitellen teesit, joissa radikalisoi kritiikkinsä lähtökohdat. Filosofit ovat vain tulkinneet maailmaa,

mutta tehtäväksi asettuu sen muuttaminen, ei tosin miten tahansa. Uuden filosofian näkökulmana on – vielä hieman arvoituksellisesti – ”inhimillinen yhteiskunta tai yhteiskunnallinen ihmiskunta.” (Marx, 1845/1958.)

Feuerbach-kritiikistä alkaa maastonvaihdos. Marx hahmottelee *Saksalaisessa ideologiassa*, yhdessä Engelsin kanssa, materialistisen historiankäsityksen lähtökoh-
tia. Materialistinen historiankäsitys ymmärtää yhteiskunnallisen kehityksen materiaalistien tekijöiden ja ihmisten toiminnan kudokseksi, jota ei voida ymmärtää vain ihmisten tajunnasta lähtien, näistä tekijöistä irrottautuen. Edellytyksinä, joista tarkastelu lähtee, ”ovat todelliset yksilöt, heidän toimintatapansa ja aineelliset elämänehtonsa – niin heidän valmiina löytämänsä kuin myös heidän toimintansa tuottamat.” (Marx & Engels, 1845/1978, 71.)

Kun Marx ja Engels kirjoittavat, että tietoisuus ei määrää olemista, vaan yhteiskunnallinen oleminen määrittää tietoisuutta, niin usein jää huomaamatta, että paino on tässä sanalla *yhteiskunnallinen*, niissä suhteissa ja jaoissa, joiden artikkelit jäävät niin Hegeliltä kuin Feuerbachiltakin huomaamatta. Yhteiskunta jakautuu vastakkaisiin luokkiin ja valtioon, yhteiskunnalliset suhteet itsenäistyvät ihmisiä vastaan ja ideologia peittää nämä ristiriidat näkyvistä.

Kommunistisen puolueen manifesti on materialistisen historiankäsityksen poliittinen kirjaus, ja samalla ikoniseksi muodostuva modernin kapitalismin kritiikki. ”Kaikki piintyneet, ruostuneet suhteet ja niihin liittyvät vanhastaan arvossa pidetyt käsitykset ja katsantokannat liestyvät, kaikki vasta muodostuneet vanhenevat ennen kuin ehtivät luotua, kaikki säätyperäinen ja pysyväinen katoaa, kaikkea pyhästä häväistään, ja ihmisten on lopulta pakko tarkastella asemaansa elämässä ja keskinäisiä suhteitaan avoimin silmin.” Kritiikin horisontti tarkentuu. Tavoitteena on vapaa yhteenliittymä, jossa jokaisen yksilön vapaa kehitys on kaikkien muidenkin vapaan kehityksen ehto. (Marx & Engels, 1848/1978.)

Marx seuraa poliittista kehitystä valppaasti ja analysoi käynnissä olevia enemmän tai vähemmän kumouksellisia prosesseja niiden tapahtumahetkellä. Materialistinen historiankäsitys tarkentuu ja saa uusia määreitä. Luokat ja luokkaintresit muokkautuvat ja ilmaistaan kamppailuissa, joissa ne artikuloidaan uudelleen.

”Kaikkien edesmenneiden sukupolvien perinteet painavat vuorenraskaina elävien aivoja. Ja juuri kun ihmiset näyttävät olevan suorittamassa kumousta olosuhteissa ja itsessään, luomassa jotakin sellaista, jota ei vielä koskaan ole ollut olemassa, juuri sellaisina vallankumouksellisen kriisin kausina he manaavat häätäntyneinä palvelukseensa menneisyyden henkiä, lainaavat niiden nimiä, taistelutunnuksia ja pukuja esittääkseen maailmanhistorian uutta näytöstä näissä kunnianarvoisissa vanhoissa valepuvuissa ja tällä lainakielellä.” (Marx, 1852/1978.)

Poliittinen taloustiede tarjoaa avaimet porvarillisen yhteiskunnan tarkasteluun,

ja poliittisen taloustieteen kritiikistä tulee Marxin pitkä marssi hänen loppuelämänsä ajaksi.

Pääoman ensimmäinen painos ilmestyy 1867, mutta Marx ei ole tyytyväinen esitykseensä, vaan korjaa tekstiään. *Pääoman* toisessa painoksessa teoksen rakenne uudistuu, ja ranskalaiseen käännökseen Marx paneutuu sellaisella intensiteetillä, että käännöksellä on ”tieteellinen arvonsa alkuteoksesta riippumatta”. Engels huomioi Marxin korjaukset parhaansa mukaan, ja hänen toimittamansa neljäs painos on pohjana *Pääoman* editioille sellaisina kuin ne nyt tunnetaan (ks. Marx 1890/1991).

Pääoman tutkimuskohteena on kapitalistinen tuotantotapa ja sitä vastaavat tuotanto- ja vaihtosuhteet, ja Marxin tavoitteena on löytää modernin yhteiskunnan taloudellinen liikelaki. Tähän liittyy Marxin projektin pysyvä ajankohtaisuus ja sen elinvoima. Kyse ei ole kapitalismin tästä tai tuosta kehitystasesta, vaan itse niistä lainmukaisista tendensseistä, jotka määrittävät kapitalistisen tuotannon ja yhteiskunnallistumisen logiikkaa.

Marxin kuollessa hänen työnsä on vielä kesken. *Pääomasta* on ilmestynyt vasta ensimmäinen osa. Myöhemmin löydetyt käsikirjoitukset paljastavat tutkimusten häkellyttävän laajuuden. Hankkeen loppuun vieminen jää Engelsin harteille. Hänen ansiotaan on, että *Pääoman* seuraavat osat (Marx, 1885/1974, 1894/1976) ylipäänsä ilmestyvät ja että käsikirjoitusten valtava massa säilyy tulevaa julkaisemista varten.

Engelsin rooli Marxin ajattelun popularisoina on ratkaiseva. Hänen teoksensa – erityisesti *Anti-Dühring* (Engels, 1878/1979) ja *Sosialismin kehitys utopiasta teeteeksi* (Engels, 1892/1979) – leviävät uusintapainoksina ja käännöksinä sekä muodostuvat varhaisten Marx-tulkintojen standardeiksi. Engels ei ole vain Marxin popularisoija, vaan myös itsenäinen ajattelija. Hän systematisoi Marxin esityksiä ja laajentaa samalla dialektisen ajattelun alaa kattamaan luonnontieteet. Tämä luo perustan myöhemmin – ja yhä – jatkuvalle keskustelulle dialektiikan pätevyysalasta, sen luonteesta joko ”kaiken tieteenä” tai kulloisenkin kohteen erityisenä logiikkana.

Marxismit

Marxismi sekä historiallinen ja dialektinen materialismi vakiintuvat termeinä pian Engelsin jälkeen toisen internationaalien teoreetikoiden teksteissä. Marxismi rakennetaan niistä resursseista, jotka ovat tarjolla. Perustanlaskijoiden käytössä ei ole *Parisiin käsikirjoituksia*, *Saksalaista ideologiaa* eikä *Grundrisseä – Pääoman* eri käsikirjoitusversioista puhumattakaan. Engelsin Feuerbach-esseessä (Engels, 1888/1979)

”koko filosofia sanan tähänastisessa merkityksessään” on kritiikin kohteena oleva ideologian muoto. Tämä ei estä Marxin seuraajia tavoittelemasta – paradoksaalisesti – eheää marxilaista filosofiaa, työväenluokan omaa ideologiaa.

Lokakuun vallankumouksessa bolševikit nousevat valtaan ja marxismin olemassaolon ehdot muuttuvat dramaattisesti. Tavoitteena on Venäjän modernisointi ja väestön koulutustason merkittävä kohottaminen. Valtaan nousseet uskovat pyyhkivänsä sivuun vanhat idealistiset ja uskonnolliset aatteet ja asettavansa niiden tilalle tieteellisen maailmankatsomuksen, joka rakentuu toisen internationaalisen marxismille. Samalla neuvostovaltio tarjoaa Marxin ajattelun tutkimiselle ainutlaatuiset materiaaliset edellytykset. Marxin tekstien systemaattinen kokoaminen ja julkaiseminen käynnistyy. Marxismi näyttää elävän kukoistuskauttaan.

Plehanov kirjoittaa monistisen materialismin puolustuksen. Leninin oletettu Marx-tulkinta saa pian kanonisoidun aseman. Stalinin valtaannousu merkitsee marxismi-leninismien vakiintumista Neuvostoliiton valtioideologiaksi. Monismi vaihtuu monoliittisuudeksi. Leninismi asettaa rajat Marxista käytävälle keskustelulle. Marxismi-leninismien ja muiden Marx-tulkintojen välille rakentuu jännite, ellei peräti vastakohta, joka leimaa teoreettisia keskusteluja vuosikymmeniksi.

Neuvostoliittolaisessa filosofian sanakirjassa todetaan vielä 1980-luvulla, että marxismi-leninismi on filosofisten, taloudellisten ja poliittisten näkemysten ”tieteellinen järjestelmä, jonka loivat Marx ja Engels ja jota Lenin kehitti luovasti eteenpäin uusissa olosuhteissa” (Frolov 1984, 254).

Neuvostoliiton romahtamisen myötä sosialistisen valtioideologian olemassaolon edellytykset lakkaavat. Marxismi-leninismien aikakausi on päättynyt.

Monet Marxit

Marxismien pitkälti yhteinen piirre oli Marxin ajattelun yhtenäisyyden korostaminen. Marxin omien tekstien julkaiseminen on murtautunut tätä oletettua monoliittisuutta kerta toisensa jälkeen. Yhden Marxin tilalle on tullut monien Marxien kirjo, teoreettinen pluralismi. Marx on saanut kytköksensä aikaan, paikkaan ja politiikkaan.

Eräs teoreettinen jännite marxismissa syntyi humanismin ja dogmaattisen marxismin välille, kun Marxin nuoruuden tekstit julkaistiin 1930-luvulla. Pariisin käsikirjoitusten vieraantumisen käsitteestä tuli tämän jännitteen pysyvä jäsentäjä. Marcusen nopea rektio (Marcuse, 1932/1969) paikansi puolue-marxismien ulkopuolelle, sosialidemokratian ja kommunismin välimaastoon, uuden tulokkaan, kriittisen teorian.

Radikaalin opiskelijaliikkeen nousu synnytti marxilaisen tutkimuksen aallon

läntisen maailman yliopistoilla. *Pääoma* ja sen esityöt (*Grundrisse*, Marx 1974) nousivat nyt tutkimuksen kohteeksi uudessa laajuudessa ja uusista näkökulmista. Kansantaloustieteen ymmärretty teoria avautui ekonomiakritiikkinä, kapitalismin yhteiskuntateorian. Marxin ajattelu alettiin nähdä ideologiakritiikkinä, jossa on jatkuvuuden ohella myös jännitteitä ja katkoksia. Marxilainen tutkimusote laajeni 1970- ja 80-luvuilla muun muassa kulttuurintutkimuksen, psykologian ja tieteenhistorian tutkimuksen aloille.

Oman juonteensa Marx-luennan historiaan on tuonut se, että hänen tekstinsä kääntyivät englanniksi epäsystemaattisesti ja hitaasti. Nuoren Marxin tekstit julkaistiin englanniksi vasta 1960-luvulla, mikä tietenkin synnytti taas uuden keskustelujen ja tulkintojen ryppään anglo-amerikkalaisessa kontekstissa. Poimin tästä yhteydestä yhden havainnollistavan puheenvuoron.

Kun D. C. Hodges (Hodges, 1966/1990) tarkasteli marxilaisten keskustelujen aaltoa Yhdysvalloissa, hän erotteli kolme tapaa ymmärtää Marx. Ensimmäistä hän kutsui suljetuksi marxismiksi, jota edustivat Neuvostoliitto ja sen kanssa liittoutuneet kommunistiset puolueet. Suljettua marxismia vastaan asettuivat toisaalta Marxin ajattelun rekonstruktiohankkeet ja toisaalta Marxia ponnistuslautana käyttävät uudet tutkimussuunnat.

Marxin ajattelun uudelleenlukeminen, rekonstruktio, muodostui tärkeäksi tekijäksi akateemisen marxismin kehityksessä läntisen maailman yliopistoissa 1970-luvulta alkaen. Niin tärkeää kuin alkutekstien lähilukeminen onkin, rekonstruktioilla on kuitenkin rajansa. Marxin tekstejä ja niiden tulkintoja on hedelmällistä lukea pikemminkin ponnahduslautana, joka tarjoaa käsitteitä ja välineitä moniaikaisesti rakentuviin uuden tutkimuksen tarpeisiin.

Marxismi menetti vetovoimaansa nopeasti 1900-luvun loppuvuosina vasemiston heikentyessä, valtiososialismin kaatuessa ja uusliberaalin politiikan aloitessa voittokulkunsa. Moderni näytti murenevan modernin jälkeiseen aikaan, jonka ymmärtämiseen ei ainakaan suljetulla marxismilla ollut käsitteitä ja välineitä.

Kapitalismi nyt

Kapitalismin talouden jatkuva sakkaaminen ja luontosuhteemme kriisiytyminen ovat palauttaneet Marxin asialistalle. Marxia käsittelevää kirjallisuutta ilmestyy nyt ennätysvauhtia, ja uusia kapitalismia ja sen rajoja kriittisesti arvioivia teorioita syntyy koko ajan.

Suljetulle marxismille tuskin on enää tilaa. Sen sijaan on hedelmällistä katsoa avoimesti taaksepäin ja rekonstruoida Marxin ja marxilaisen ajattelun käsitehistoriaa, sitä kuinka nykyisiin teorioihin on päädytty.

Erityisen kiinnostavaa on katsoa millaisia välineitä, millaisen ponnahduslaudan, marxilainen traditio tarjoaa kapitalismin nykyhetken ymmärtämiseen. Marxin ekonomiakritiikin teesi on, että pääomasuhde läpäisee yhteiskunnan yhä kattavammin ja laajentuu jatkuvasti uusille alueille. Kyse ei ole vain työn ja pääoman välisestä ristiriidasta, vaan yhteiskunnallisista suhteista kokonaisuudessaan.

Vaikka pääomasuhde on ratkaiseva yhteiskunnallistumisen momentti, se määrittyy myös muiden ristiriitojen ja niiden ilmaisemisen, artikulaation kautta. Wolfgang Fritz Haugin (Haug 1987) ajatusmallia muuntaen voimme esittää kuinka yhteiskunnalliset ristiriidat kietoutuvat toisiinsa ”intersektionaalisesti”, niin kuin asia muodikkaasti ilmaistaan.

Haugin kuviossa (ks. alla) yhteiskunnalliset ristiriidat leikkaavat toisiaan, ja samalla muuntavat näiden ristiriitojen ilmestymiä ja niiden luonnetta. Ristiriidat ovat toisistaan riippumattomia, itsenäisiä momenteja, mutta samalla ne liittyvät toisiinsa ja jäsentävät toisiaan.

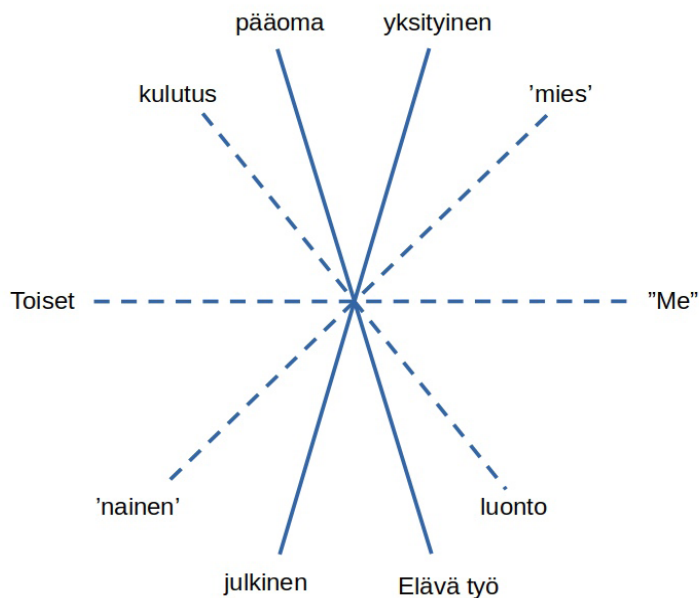
Työn ja pääoman ristiriita oli se jännite, jonka varaan työväenliikkeen kamppailu pitkälti rakentui. Ja työväenliikkeellä on tällä saralla pitkä saavutusten historia, joka ei liity vain palkkaetujen puolustamiseen, niin kuin ay-liikkeen kritiikit joskus esittävät. Kamppailu työolojen ja -ehtojen puolesta on antanut työnteolle monessa suhteessa kelvolliset raamit, kuten kahdeksan tunnin työpäivän, viiden päivän työviikon, kesälomat, sairauslomakorvaukset, työsuojelun jne. Kamppailu työn ehdoista on poliittista kamppailua yksityisen ja julkisen suhteiden määrittelystä yhteiskunnassa. Näiden saavutusten ketju joutuu uhanalaiseksi, kun työ globalisoituu ja prekarisoituu.

Viime vuosikymmenten poliittiset kamppailut ovat olleet kasvavassa määrin myös identiteettikamppailuja, joissa kysymykset sukupuolesta ja etnisestä taustasta ja niihin liittyvistä oikeuksista ovat nousseet keskeisiksi.

Ympäristökriisi asettaa elämäntavan ja identiteetin kysymykset uusiksi. Voimameko enää kuluttaa kuten ennen, miten radikaaleja toimia vaaditaan että kasvihuoneilmiö ylipäänsä saadaan kontrolliin?

Pääoma tunkee itseään uusille elämäalueille myös kulutuksen kautta. Kehitys liittyy myös työn muutoksiin, joita alla olevaan kuvioon ei ole enää yritetty mahduttaa. Digitaaliset tavarat tekevät meistä globaalin kapitalismin juoksupoikia ja uusintajia.

Lyhyesti sanottuna kuvion tarkoitus on havainnollistaa marxilaisen lähestymistavan kriittistä potentiaalia. Yhteiskunnalliset ristiriidat ja olemassaoloamme uhkaavat kriisit ovat itsenäisiä tekijöitä, mutta kietoutuvat samalla kapitalistiseen yhteiskunnallistumiseen sekä tavarasuhteiden ja pääomasuhteen kaikenläpäisevyyteen.

Karl Marx -seura on pieni, intensiivinen tutkijayhteisö, jonka toiminnan ytimen on muodostanut vuosittainen kesäkoulu Paraisilla, Turun lähistöllä. Kesäkoulu on kokoontunut jo kymmenen kertaa, ja sen puitteissa on pidetty yli sata esitelmää. Useat esitykset ovat olleet työn alla olevan pro gradu -tutkielman kehittäjiä, ja jo kolme kesäkoulun vakituista osallistujaa on ehtinyt puolustamaan väitöskirjaansa (Kortesoja 2016, Torssonen 2019, Pieniniemi 2020) kesäkoulussa käsitellystä teemasta.

Ajatus marxilaiseen tutkimustraditioon ankkuroituvasta julkaisusta syntyi kesäkoulun puitteissa, ja ensimmäinen numero heijastelee kesäkoulussa käytyjä keskusteluita. Seuraavat numerot ovat avoimia empiirisille ja teoreettisille tutkimusartikkeleille sekä keskustelulle kriittisen tutkimuksen ja kapitalismikritiikin lähtökohdista.

Tervetuloa lukijaksi ja kirjoittajaksi.

Jussi Silvonon 31.7. 2021

LÄHTEET

- ENGELS, F. (1878/1979). Anti-Dühring. Herra Eugen Dühring tieteen mullistajana (suom. A. Tiisanen & V. Oittinen). Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 5* (ss. 177–523). Moskova: Edistys.
- ENGELS, F. (1888/1979). Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 6* (ss. 396–445). Moskova: Edistys.
- ENGELS, F. (1892/1979). Sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 6* (ss. 35–108). Moskova: Edistys.
- FROLOV, I. (1984). *Dictionary of Philosophy* (toim. M. Saifulin & R. R. Dixon). Moscow: Progress Publishers.
- HAUG, W. F. (1987). *Pluraler Marxismus, Band 2*. Berlin: Argument.
- HODGES, D. C. (1966/1990). The Young Marx: a Reappraisal. Teoksessa B. Jessop & C. Malcom-Brown (toim.), *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments. Volume I* (ss. 383–396). London: Routledge.
- KORTESOJA, M. (2016). *Power of Articulation: Imagery of Society and Social Action in Structural Marxism and Its Critique*. Tampere: University of Tampere.
- MARCUSE, H. (1932/1969). Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus. Teoksessa H. Marcuse, *Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft* (ss. 7–54). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MARX, K. (1845/1958). Thesen über Feuerbach. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *MEW 3* (ss. 5–7). Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1974). *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (Rohentwurf) 1857-1858*. Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1885/1974). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua. 2 osa* (suom. M. Ryömä). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1894/1976). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua. 3 osa* (suom. A. Tiisanen). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1852/1978). Louis Bonabarten Brumairekuun kahdeksastoista. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 3* (ss. 141–259). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1842/1981). Der leitende Artikel in Nr. 179 der "Kölnischen Zeitung". Teoksessa K. Marx & F. Engels, *MEW 1* (ss. 86–104). Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1890/1991). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie: 1. Bd., Hamburg 1890* (toim. F. Engels). *MEGA 2/10*. Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1841/2005). *Demokritoksen ja Epikuroksen luonnonfilosofian ero* (suom. J. Heiskanen). Jyväskylä: Minerva.
- MARX, K. (1843/2008). *Hegelin oikeusfilosofian kritiikkiä*. (suom. J. Heiskanen & V. Oittinen). Jyväskylä: Minerva.
- MARX, K., & ENGELS, F. (1845/1978). Feuerbach. Materialistisen ja idealistisen katsontakannan vastakkaisuus. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 2* (ss. 67–147). Moskova: Edistys.
- MARX, K., & ENGELS, F. (1848/1978). Kommunistisen puolueen manifesti. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 2* (ss. 319–371). Moskova: Edistys.
- PIENINIEMI, S. (2020). *Kulttuuriteollisuus ja dialektiikka — Näkökulmia Theodor W. Adornon ajatteluun*. Tampere: Vastapaino.
- TORSSONEN, S. (2019). *Transparency as Ideology. Fetishism and Why Individuals Supposedly See Well*. Turku: University of Turku.

Innovaatio nykykapitalismin ideologisena arvona

MARKO AMPUJA

Artikkelissa tarkastellaan kriittisesti innovaatioita koskevia valtavirtanäkemyksiä nykykapitalismille ominaisina ajatusmuotoina. Esitys nojautuu ns. Projekt Ideologie-Theorien (PIT) kehittämään ideologiateoreettiseen näkökulmaan ja käsitteistöön. Ideologia-teoreettisesta perspektiivistä innovaatiota voi luonnehtia ”ideologiseksi arvoksi”, johon eri ideologiset mahdit vetoavat pyrkiessään organisoimaan hegemoniaansa. Artikkelissa käydään aluksi läpi hallitsevia tapoja ymmärtää innovaatioita. Tarkastelen yhtäältä suomalaisen innovaatiopolitiikan kehitystä ja toisaalta taloustieteellisesti suuntautuneen innovaatiotutkimuksen päälinjoja. Tätä seuraa kuvaus siitä, miten teknologisen innovoinnin asemaa kapitalismissa on lähestytty marxilaisessa tutkimusperinteessä, minkä jälkeen analysoin innovaatiopuhetta kapitalismin uusliberaalille suhdanteelle ominaisena ilmiönä. Artikkelini keskeisenä väitteenä on, että valtavirtaisella innovaatiopuheella on poliittisesti ja ideologisesti merkittävää populaaria vetovoimaa, joka perustuu sen loihittimille mielikuville luovuudesta, yrittäjyydestä, kilpailukyvyistä ja talouskasvusta. Ne muodostavat positiivisen markkinaliberaalin vastinparin uusliberalismin autoritaarisille ja kurinalaistaville piirteille. Artikkelin lopussa pohdin sitä, uhkaako uusliberalismin nykyinen ”orgaaninen kriisi” hallitsevien markkinavetoisten innovaationäkemyksen asemaa sekä tarkastelen sitä, minkälaisia vaihtoehtoja niille on esitetty.

Innoatiivisuuden edistämisestä on tullut niin keskeinen valtiollisen politiikan päämäärä, että ”tuskin kuluu päivää ilman, että joku hallitus julkaisee kansallisen tai alueellisen innovaatiostrategian tai hahmottelee ratkaisuja suuriin tai pieniin haasteisiin innovaatioosanaston avulla” (Pfothenauer & Juhl 2017, 82). Tässä sanastossa innovaatiot yhdistetään positiivisesti monenlaiseen dynaamiseen

(tai näennäisdynaamiseen) puuhakkuuteen, jonka on määrä vapauttaa ihmisluovuus kapitalistisen arvomuodostuksen tueksi – samalla kun se jättää innovaatio toiminnan negatiiviset puolet huomioimatta (esim. Godin & Vinck 2017). Ideologiateoreettisesta perspektiivistä innovaatiota voi siten luonnehtia ”ideologiseksi arvoksi” (Haug 1983, 98–101; Koivisto & Pietilä 1996, 51–53). Sillä viitataan sellaisiin käsitteisiin ja todellisuutta koskeviin jäsenyksiin, jotka esiintyvät ”jonakin periaatteellisena [ja] itsestään selvänä”, mutta joiden voi lähemmin tarkasteltuna osoittaa olevan ”puolueellisia luokkien välisissä kiistoissa” (Haug 1983, 101). Ideologisten arvojen kaltaisesti innovaation käsitettä ympäröi positiivisen itsensänselvytyksen aura. Se estää havaitsemasta innovaatioon kytkeytyneitä sosiaalisia ristiriitoja, joihin tämä artikkeli kohdistaa huomionsa ideologiateoreettisesta näkökulmasta.

Kaikki julkinen puhe innovaatioista ei suinkaan ole tyhjää, mutta sen ottaminen kriittisen tarkastelun kohteeksi on perusteltua juuri siksi, että hallitsevissa näkemyksissä kysytään harvoin sitä, miksi, millä ehdoilla, kenen hyväksi ja millä vaikutuksilla innovointia harjoitetaan (esim. Miettinen 2013, 66; Pfothenauer & Juhl 2017). Tämä epäreflektiivisyys on keskeinen osa ideologista hallintaa. Sama epäreflektiivisyys on leimallista myös akateemiselle innovaatiotutkimukselle, jota luonnehtii ”innovaatiomyönteinen vinouma” (Gripenberg, Sveiby & Segercranz 2012, 2). Innovaatiotutkimus on pitkälti sisäistänyt tietyt kyseenalaistamattomat ennako-oletukset: valtavirtamerkityksissään innovaatiot määrittyvät kaupallistamiseen tähtääväksi teknologiseksi kehitystyöksi, joka tukee yritysten ja kansakuntien kilpailukykyä, tuottavuutta ja talouskasvua, ja ne ovat siksi lähtökohtaisesti ”hyvä” asia (emt.; Godin 2012, 48–50). Tällainen vinouma marginalisoi esimerkiksi sellaiset tutkimusnäkökulmat, jotka nostavat esiin innovaatio toiminnan aiheuttamia yhteiskunnallisia ongelmia ja siihen kytkeytyneitä eriarvoistavia rakenteita (Sveiby, Gripenberg & Segercranz 2012, 61; Lemola 2020, 126). Artikkelini valaisee näitä innovaatio toiminnan negatiivisia piirteitä ja osallistuu siten viimeaikaiseen keskusteluun, joka peräänkuuluttaa tarvetta kehittää kriittistä innovaatiotutkimusta, joka ei ota annettuna vallitsevan tutkimuksen markkinalähtöisyyttä ja innovaatiomyönteisyyttä (esim. Godin & Vinck 2017; Chaminade, Lundvall & Haneef 2018, 147–148).

Vaikka innovaatiotutkimus on painottunut selvittämään tekijöitä, jotka edesauttavat yritysten ja kansakuntien kilpailukykyä, aihetta on toki lähestytty kriittisemminkin. Suomessa on esimerkiksi julkaistu useita tutkimuksia suomalaisen innovaatiopolitiikan historiallisesta kehityksestä, joissa on tarkasteltu innovaatioretoriikkaa osana poliittista hallintaa ja sitä koskevia kamppailuja (esim. Niinikoski 2011; Miettinen 2013). Valaskivi (2012) on analysoinut innovaatiopuhetta

kansallisten eliittien ylläpitämänä uskonnollisävytteisenä ”sosiaalisena mielikuvituksena”, joka tarjoaa ontologista turvaa uhkien keskellä. Fougère, Segercranz ja Seeck (2017) tutkivat EU:n sosiaalisia innovaatioita koskevia politiikkadiskursseja, jotka tuottivat heidän mukaansa hyväksyntää globaalin finanssikriisin heikentämälle uusliberalistiselle järjestykselle. Näissä ja monissa muissa innovaatiopuhetta ruotivissa esityksissä on valtakriittisiä ulottuvuuksia, mutta niissä ei tarkastella erityisesti sitä, millä tavoin kapitalisen yhteiskunnan sisään rakentuneet toimintapakot, sosiaaliset hierarkiat sekä niistä seuraavat ristiriidat ovat sidoksissa hallitsevan innovaatiopuheen ideologisiin piirteisiin.

Toisaalta aiemmassa kriittisessä innovaatiotutkimuksissa ei ole käsitelty innovaatiota konjunkturaalisena ilmiönä. Toisin sanoen niissä ei ole pohdittu sitä, millä tavoin erilaiset poliittiset, kulttuuriset ja taloudelliset voimat järjestäytyvät suhteessa toisiinsa eri historiallisissa tilanteissa (ks. Koivisto & Lahtinen 2012) ja miten tämä on määrittänyt innovaatioita koskevaa puhetta ja käytäntöjä. Innovatio soveltuu kiinnostavalla tavalla tällaisen tarkastelun kohteeksi: tarve uusien innovaatioiden tuotantoon on kapitalismin sisäinen pakko, mutta silti innovaatioista on alettu puhua politiikassa ja julkisuudessa merkittävässä määrin vasta viime vuosikymmenten aikana. Miksi innovaatioista on tullut niin hallitseva ajatusmuoto vasta sen jälkeen, kun länsimaissa siirryttiin ns. fordistis-keynesiläisestä kapitalismista kohti sen uusliberaalia muotoa? Minkälainen rooli innovaatioideologialla on ollut tässä siirtymässä ja ketä tai mitä se ensisijaisesti nykyisin palvelee? Asetaessaan tällaisia kysymyksiä tutkimukseni paikkaa yllä mainittuja aukkoja aiemmassa innovaatiotutkimuksessa. Erityisesti jäljempänä esiteltävä kriittinen ideologiateoria (esim. Haug 1983; Rehmann 2014) tarjoaa monia käsitteitä ja teoreettisia jäsennyksiä, joiden avulla on mahdollista vastata asetettuihin kysymyksiin ja valaista samalla innovaatiota koskevien valtavirtanäkemyksien sokeita pisteitä.

Kuvaan seuraavassa ensiksi hallitsevia tapoja ymmärtää innovaatioita sekä ai-
hetta koskevassa hallinnollis-poliittisessa keskustelussa että akateemisessa tutkimuksessa. Esimerkkini käsittelevät Suomea sekä muita läntisiä teollisuusmaita. Artikkelini on luonteeltaan teoreettinen, eikä se pyri olemaan kattava empiirinen analyysi esimerkiksi viime vuosikymmenten suomalaisesta innovaatiopolitiikasta. Väitän kuitenkin, että innovaatiopolitiikkaa ja -tutkimusta koskevat kuvaukseni viittaavat keskeisiin nykyistä innovaatioajattelua määrittäviin piirteisiin sekä sen poliittis-ideologisiin jakolinjoihin. Valtavirtanäkemyksien esittelystä siirryn niiden kriittiseen arviointiin. Käsittelem sitä, millaisena kysymys teknologisen innovoinnin asemasta kapitalismissa yleisesti hahmottuu marxilaisessa tutkimusperinteessä. Tämän jälkeen esittelen ideologiateoreettista lähestymistapaa ja sovellan sitä tarkastelemalla innovaatiopuheen ja -politiikan nykyistä markkina-

keskeisyyttä kapitalismin uusliberaalille suhdanteelle ominaisena ilmiönä. Lopuksi pohdin uusliberalismin kriisiytymisen asettamia haasteita innovaatioideologialle sekä tutkimukseni antia innovaatiotutkimukselle, jossa on viime aikoina havahduttu aiempaa enemmän kapitalistisen talous- ja yhteiskuntajärjestelmän systeemiin ongelmiin.

Suomalaisen innovaatiopolitiikan markkinaehtoistuminen

Se, että innovaatiopuhe on taloudellisesti motivoitunutta ei ole sinänsä uusi ilmiö. Länsimaiden innovaatiopolitiikassa on painotettu taloudellisia päämääriä aina siitä asti, kun sitä on harjoitettu ohjelmallisesti. Suomessa hyväksyttiin 1960-luvulla laajalti käsitys, että tiede ja teknologia ovat avainasemassa talouskasvun ja kansantalouden tukemisessa, ja että valtion pitää lisätä tieteeseen, tekniikan kehitykseen ja koulutukseen käytettäviä resursseja (Miettinen 2013, 52; Lemola 2020, 27). Samoihin aikoihin lukuisat komiteat ja neuvostot hahmottelivat suuntaviivoja valtakunnalliselle tiede- ja teknologiapolitiikalle (emt., 28–31; Lönnqvist & Nykänen 1999). Sen suunnittelua ohjasivat ajatukset elinkeinoelämän tukemisesta, Suomen teknologisen osaamisen tason nostamisesta ja kansallisen kilpailukyyn parantamisesta muun muassa tutkimusrahoitusta lisäämällä, teollisuutta uudistamalla sekä uusia kasvualoja kehittämällä (Lemola 2020, 33–38).

Tiede- ja teknologiapolitiikan kehkeytyminen Suomessa ei tapahtunut ilman ristivetoa. Varhaisessa tiedepoliittisessa suunnittelussa näkyi vielä ns. perinteinen tiedekäsitys, joka antoi etusijan ”kansallisille” tieteille (historia ja humanistiset tieteet) ja kansan kulttuuritason vaalimiselle uusien teknillisten tieteiden ja teknologian kehittämisen sijaan (Kaukonen 1990, 36). Tiedepoliitikassa korostettiin 1960-luvulla ja seuraavan vuosikymmenen alussa yhteiskuntapoliittisia päämääriä, kun taas teknologiapolitiikka viittasi suoremmin kaupallisesti sovellettavaan tutkimus- ja kehitystyöhön (Lönnqvist & Nykänen 1999; Lemola 2020, 28). Sama jänite jakoi opetusministeriötä ja kauppaa- ja teollisuusministeriötä sekä niitä lähellä olevia eturyhmiä. 1980-luvulla teknisten tieteiden ja teollisuuden edustajat painottivat tieteen välineellistä arvoa talouskasvun ja teknisen kehityksen kannalta. He näkivät opetusministeriön myötäilevän liiaksi tieteen autonomiaa korostavien tiedeinstituutioiden intressejä, mikä vahingoitti heidän mukaansa Suomen kilpailukykyä (Niinikoski 2011, 51). Opetusministeriön alaisen tiedeneuvoston muuttuminen tiede- ja teknologianeuvostoksi vuonna 1987 merkitsi ”tekno-ekonomistisesti orientoituneen näkökulman voittoa” suomalaisessa innovaatiopolitiikassa (emt.). Samaa suuntausta vahvisti teknologia- ja tuotekehitystä tukeneen Teknologian kehittämiskeskuksen (Tekes) perustaminen vuonna 1983 (Miettinen 2013, 52; Lönn-

qvist & Nykänen 1999, 38).

1990-luvun alussa tiede- ja teknologianeuvoston lanseeraama kansallisen innovaatiojärjestelmän käsite alkoi ohjata suomalaista tiede- ja teknologiapolitiikkaa, josta onkin sen jälkeen puhuttu innovaatiopolitiikkana. Kansallista innovaatiojärjestelmää koskevan ajattelun nousun taustalla oli OECD:ssä herännyt kiinnostus siihen, miksi eri teollisuusmaiden taloudellisten kasvulukujen välillä oli niin suuria eroja. Käsite nousi ensi kertaa esiin Christopher Freemanin 1980-luvun tutkimustyössä, joka selvitteli Japanin teknologis-taloudellisen menestyksen taustalla olevia tekijöitä (Miettinen 2002, 38–39; Lemola 2020, 105). Sen keskeisiä kehittäjiä olivat myös amerikkalainen Richard Nelson, jonka ”suppean tulkinnan” mukaan kansallinen innovaatiojärjestelmä on yhtä kuin ne eri instituutiot, jotka yhdessä määrittävät kulloisenkin maan innovaatiokyvyn tason, sekä ruotsalainen Bengt-Åke Lundvall, joka korosti innovaatiotoimintaa harjoittavien tuottajien ja käyttäjien välistä vuorovaikutteista oppimista ja siitä syntyvää hiljaista tietoa (Miettinen 2002, 49; Lemola 2020, 104, 109–110). Yhteistä näille näkökulmille oli suomalaiseseen tiede- ja teknologiapolitiikkaan levinnyt ajatus, että innovaatiotoimintaa oli syytä tarkastella koulutuksen, tieteen ja yritysten muodostamana verkostoituneena kokonaisuutena, johon kansallinen kilpailukyky perustui (Miettinen 2002, 12–13; Lemola 2020, 103–116).

Kansalliselle innovaatiojärjestelmälle rakentunut ajattelu korosti valtion roolia innovaatiotoiminnan edistäjänä ja säätelijänä (Lemola 2020, 114; Alaja & Sorsa 2020, 4). Tästä syystä se herätti pelkoja siitä, että sitä käytetään välineenä valtiokeskeisten periaatteitten ujuttamiseksi innovaatiopolitiikkaan – vaikka samaa näkökulmaa on toisaalta syytetty siitä, että se ottaa annettuna puhtaasti välineelliset taloudelliset tavoitteet (Lemola 2020, 124–125). Kansallinen innovaatiojärjestelmä ei jäänyt vain politiikkaideaksi, vaan se vaikutti myös ohjelmallisemmin poliittiseen päätöksentekoon, kuten valtion budjettipäätöksiin (Alaja & Sorsa 2020).

Kansallisen innovaatiojärjestelmän käsitteen merkitys hiipui 2000-luvun ensimmäisen vuosikymmenen lopulla, ja sen yhteydet näkökulman alkuperäisiin painotuksiin ovat heikentyneet (Lemola 2020, 98). Tilalle on astunut yhtäältä aiempaa suoraviivaisempi markkinausko sekä toisaalta leikkauskuri- ja rakenneuudistuspolitiikka, joka on vienyt innovaatiopolitiikalta liikevoimaa (emt., 307). Suomessa talouspoliittiset päättäjät alkoivat eurokriisin jälkimainingeissa korostaa yksikkötyökustannusten hintaa kilpailukykytekijänä aktiivisen innovaatiopolitiikan sijaan, samalla kun julkisia tutkimus- ja kehittämistoiminnan menoja leikattiin (Kaitila 2019; Alaja 2017). Nämä piirteet vahvistuivat erityisesti Juha Sipilän johtaman porvarihallituksen (2015–2019) aikana. Julkisen innovaatorahoituksen leikkaamista oli motivoitu jo 2010-luvun alussa sillä väitteellä, että tutkimus- ja

kehitystoiminta ei ollut mittavista panostuksista huolimatta tuottanut toivottuja taloudellisia tuloksia (Alaja & Sorsa 2020, 7).

Markkinakeskeinen innovaatiokäsitys on hallinnut Suomen viimeaikaista innovaatiopolitiikkaa, jota ohjaa Työ- ja elinkeinoministeriö (TEM) sekä Opetus- ja kulttuuriministeriö (OKM). Ministeriöiden ohella innovaatiopolitiikan muotoiluun ja sitä koskevaan julkiseen keskusteluun osallistuvat monenlaiset toimijat: erilaiset liike-elämän ja yrittäjien etuja ajavat organisaatiot, Suomen Akatemia, Sitra, Business Finland (entinen Tekes ja Finpro) sekä tutkimus- ja innovaationeuvosto (joskin asemaltaan heikompana verrattuna sitä edeltäneeseen tiede- ja teknologia-neuvostoon), EU:n ja OECD:n innovaatiopoliittisten instanssien ohella. Nämä instituutiot eivät ole ideologisesti monoliittejä,¹ mutta niiden tuottamassa innovaatiopuheessa kaupallistettavat innovaatiot esitetään kuitenkin tyyppillisesti vastauksina taloudellisiin ja sosiaalisiin ongelmiin.

Tutkimus- ja innovaationeuvoston vuosille 2015–2020 laatiman innovaatiopoliittisen linjauksen mukaan ”Innovaatiotoiminnan edistäminen kuuluu kaikille ministeriöille ja hallinnanoille” (TIN 2014; ks. myös Koski, Husso, Kutinlahti, Huuskonen & Nissinen 2019, 52). Innovaatiojärjestelmäajattelun tavoin siinä siis nähdään, että innovaatioiden edistäminen vaatii kokonaisvaltaista yhteiskunnallista mobilisaatiota, jossa ei ole kyse vain kapean sektorin politiikkatoimista tai pelkästään rahallisista panostuksista tutkimus- ja kehitystoimintaan. Nykyisin tämä mobilisaatio on kuitenkin laajentunut aiempaa painokkaammiksi vaatimuksiksi kouluja kansalaisista yrittäjä-innovaattoreita. Esimerkiksi kasvuyritysten rooli on korostunut viimeaikaisessa innovaatiopuheessa, mikä näkyy myös TEM:n tuoreessa ”Innovaatiopolitiikan lähtökohdat” -raportissa (Koski ym. 2019). Kasvuyritykset Slush-tapahtumineen muodostavat nykyisin innovaatioideologian tärkeän elementin: ne esitetään esimerkillisinä innovaatiokiihdyttämöinä, joissa luova yrittäjähenki pääsee kaikkein vapaimmin kukoistamaan. Tämän tyyppisiä politiikkasuosituksia yhdistää usko siihen, että vanhoista toimintatavoista ja valtiosääntelystä maksimaalisesti vapautettu yrittäjyys on lähde, josta innovaatiot pulppuavat.

Nämä vaatimukset tulivat esille jo Matti Vanhasen II hallituksen aikana laaditussa Kansallisessa innovaatiostrategiassa (TEM 2008). Innovaatiotoiminnan strategia määrittelee siten, että se ”on markkinalähtöistä, markkinoiden avaamiin mahdollisuuksiin tarttuvaa innovointia” (emt., 7). Strategiassa esitettiin, että ”innovaatiopolitiikan tulee olla yrittäjyyspolitiikkaa, mikä on tärkeä näkökohta

1 Käsittelemme myöhemmin viimeaikaista vastavetoa markkinakeskeiselle innovaationäkemykselle, jotka ovat Suomessa saaneet vastakaikua erityisesti Sitrassa ja jossain määrin myös TEM:ssä.

myös julkisten palvelujen uudistamiselle”, samalla siinä arvioitiin Suomen yrittäjyysaktiivisuus heikoksi ja edellytettiin toimenpiteitä asiantilan korjaamiseksi (emt., 8–9). Samaa on suosittanut OKM selvityksessään ”korkeakoulupohjaisen yrittäjyyden edistämisestä”, jossa todetaan, että ”yrittäjyyteen, luovuuteen ja innovaatiotoimintaan kannustaminen sisällytetään opetussuunnitelmiin kaikilla koulutusasteilla” (OKM 2009, 74). Tällaiset muotoilut leimaavat OKM:n viime vuosien innovaatiopoliittisia esityksiä (Ampuja & Aslama 2018). ”Akateeminen kapitalismi” (Kaidesoja & Kauppinen 2018) vahvistui ylipäänsä 2010-luvulla. Sitä ilmentävät muun muassa yritysten edustajien lisääntyminen yliopistojen hallinnossa, yliopistojen (esimerkiksi Turun ja Tampereen yliopiston) profiloituminen yrittäjyysyliopistoina, rahoituksen suuntaaminen tutkimusaloille, joilla on eniten kaupallista potentiaalia, sekä tieteellisen tutkimuksen yhteiskunnallisen vaikuttavuuden näkeminen kapeasti vain tutkimusten synnyttämien kaupallistettavien innovaatioiden kautta (emt., 108; Lemola 2020, 304).

Yllä mainittuja piirteitä on vaikea olla näkemättä muuna kuin uusliberalistisen ideologian vahvistumisena suomalaisessa innovaatiopolitiikassa (Kaidesoja & Kauppinen 2018, 120–121; Lemola 2020, 304). Tämän kehityksen voi nähdä pitkäaikaisena jatkumona, jossa tietyt jo vuosikymmeniä sitten ilmenneet yritysten, markkinoiden ja kaupallistamisen nimeen vannovat näkökulmat ovat voimistuneet ja saaneet uusia sävyjä (kuten positiivisen yrittäjyyspuheen leviäminen), samalla kun innovaatiopolitiikan aiempi sosiaalidemokraattinen valtiomyönteisyys on korvautunut näkemyksellä uusliberaalista kilpailuvaltiosta (esim. Kaidesoja & Kauppinen 2018, 110). Tästä syystä suomalaisen innovaatiopolitiikan muutoksia ei ole mielekästä irrottaa kapitalististen yhteiskuntien kehitystä luonnehtivista laajoista konjunktuurimuutoksista, joihin liittyy merkittäviä ideologisia ulottuvuuksia. Ennen niiden käsittelyä tarkennan kuvaa julkisesta innovaatiopuheesta käymällä läpi sen taloustieteellistä taustaa.

Hallitsevan innovaatiopuheen tutkimuksellinen tausta ja sen haastajat

Länsimaissa vallitseva innovaatiopuhe nojaa tutkimuksellisesti kahteen taloustieteelliseen virtaukseen: uusklassisiin kasvuteorioihin ja uusschumpeterilaiseen (tai evolutionaariseen) taloustieteeseen. Uusklassisen taloustieteen oppikirjaesityksissä innovointi eli ”teknologinen muutos” viittaa tuotantoteknologian kehittämisen lisäksi organisatorisiin ratkaisuihin, johtamisessa tapahtuviin muutoksiin ja tietotaidon kehittämiseen, jotka yhdessä parantavat työn tuottavuutta ja jotka siten mahdollistavat tarjolla olevien hyödykkeitten ja palvelujen tuottamisen aiempaa

pienemmällä työpanoksella (esim. ETLA 2013, 18). Hegemoniseen asemaan nousseessa uusklassisessa taloustieteessä teknologinen muutos ymmärrettiin pitkään kapitalistisen talousjärjestelmän ulkopuolisena eli eksogeenisenä tekijänä: se oli ikään kuin itsestään ilmaantuvaa ”manaa taivaasta”, joka oli kaikille vapaasti käytettävissä. Näin se ei ottanut kantaa siihen, mistä teknologinen kehitys ja talouskasvu oikeastaan syntyy ja miten sitä voidaan edistää.

Vasta 1980- ja 1990 -luvuilla kehitetyn ns. uuden kasvuteorian (esim. Romer 1990; ks. Smith 2010) pohjalta valtavirran taloustieteilijät alkoivat nähdä teknologisen muutoksen endogeenisena eli kapitalistisen talousjärjestelmän sisäisenä ominaispiirteenä. Yritykset tavoittelevat keskimääräisen voittoasteen ylittäviä lisävoittoja investoimalla sellaisten ylivertaisten teknologisten innovaatioiden kehittämiseen, jotka antavat kilpailuedun tai jopa monopoliaseman jossain markkinatilanteessa. Monopoliaseman saaneet yritykset voivat patentti- ja omistusoikeuksien avulla estää kilpailijoidensa kyvyn innovoida ja kehittää teknologiaa tuottavasti, mikä tekee niille mahdolliseksi saavuttaa hetkellisiä lisävoittoja ja enemmän tuottoa investoinneilleen kuin mihin kilpailijat kykenevät (Smith 2010, 27). Kiinnostavaa kyllä, tällainen dynamiikka ei vastaa uusklassista ajattelua keskeisesti jäsentävää ideaa ”täydellisestä kilpailusta”, jossa yritykset hintakilpailevat suhteellisen identtisillä tuotteilla, mikä johtaa markkinoitten hakeutumiseen kohti staattista tasapainoa.

Ajatusta kapitalismin sisäisestä muutosvoimasta kehittäli jo itävaltalainen taloustieteilijä Joseph Schumpeter, jonka 1910-luvulta 1940-luvulle kirjoittamat työt ovat innoittaneet myöhempää innovaatiotutkimusta ja -politiikkaa. Schumpeter korosti kapitalismin evolutionaarista luonnetta ja kritisoi aikansa uusklassista taloustiedettä, jonka mukaan taloudessa tapahtuvat muutokset ovat sille ulkoisten tekijöiden aikaansaamia, kuten uusien raaka-aineiden löytyminen, sodat ja vallankumoukset. Tätä vastoin Schumpeter esitti, että kapitalistisessa talousjärjestelmässä itsessään on muutosenergiaa, joka jatkuvasti suistaa sen pois tasapainosta. Hän hämmästeli, etteivät uusklassiset taloustieteilijät olleet tätä tajunneet ja antoi tunnustusta heidän sijaansa Marxille:

Voi tuntua kummalliselta, että joku voi olla huomaamatta näin itsestään selvää tosiasiaa, jota sitä paitsi jo Marx aikoinaan korosti. Kapitalismi on siten luonnostaan taloudellisen muutoksen muoto tai metodi. Se ei ole eikä voi olla koskaan vakaa. ... Perustava sysäys, joka käynnistää ja ylläpitää kapitalistisen koneen liikettä, tulee uusista kulutustavaroista, uusista tuotantovälineistä, uusista kuljetusvälineistä, uusista markkinoista ja kapitalistisen yrityksen luomista uusista teollisen organisaation muodoista. (Schumpeter 1942/2009, 41.)

Schumpeterille innovatiivista on pelkän keksimisen sijaan vasta sellainen toiminta, joka johtaa kaupallisesti hyödynnettäviin innovaatioihin, erityisesti uuteen, entistä tehokkaampaan tuotantoteknologiaan tai uusiin organisaatiotyyppeihin, joiden antamat kustannus- tai laatuhyödyt eivät ”iske niinkään olemassa olevien yritysten voitto- tai tulosmarginaaleihin, vaan niiden perustuksiin ja koko elämään” (Schumpeter 1942/2009, 44). Tätä on kapitalismin ”luova tuho”, jonka airuita ovat luovat sankariyrittäjät. Luova tuho ei synny automaattisesti ja persoonattomasti markkinoista, vaan se kumpuaa luovien erityisyksilöiden eli yrittäjien kyvystä vastustaa vallitsevia institutionaalisia rutiineja sekä ottaa riskejä.

Schumpeter ei ollut mikään markkinafundamentalisti, mutta hänen näkemyksissään on piirteitä, jotka ovat yhteensopivia innovaatioajattelun nykyisen valtavirran kanssa, jossa ne näkyvät toisinaan hyvin suoraan (esimerkiksi EU:n vuoden 2000 Lissabonin strategia ja sen jatko-osat, joiden kantavana ideana on piiskata EU:sta maailman johtava innovaatiotalous). Valikoivasti tulkittuna hänen yrittäjyysteesinsä on voitu kytkeä osaksi uusliberaalia innovaatioetosta. Uusliberalismin olemusta² jäljittänyt sosiologi William Davies (2014, 51–52) väittääkin, että siinä missä hallitseva uusklassinen taloustiede perustuu taloudellisten toimintojen rationaaliseen mallintamiseen ja kalkyloinnille, Schumpeterin ylistämä sanka-

2 Uusliberalismin luonteesta ja historiasta on käyty valtava määrä akateemista keskustelua, josta syystä sen määrittelystä ei vallitse yksimielisyyttä. Sitä on tarkasteltu muun muassa historiallisesti ”ajatuskollektiivina” ja institutionaalisina verkostoina, jotka vaikuttivat voimakkaasti esimerkiksi Ronald Reaganin ja Margaret Thatcherin johtamien hallitusten politiikkaan (esim. Mirowski 2013). Toisaalta se on nähty laajoina muutoksina länsimaiden poliittista taloutta ohjaavissa rakenteissa, kuten luopuminen täystyöllisyyden tavoittelusta ja pääomaliikkeiden sääntelystä, globaalien finanssipääoman eduksi (esim. Blyth & Matthijs 2017). Foucault-inspiroituneet tutkijat ovat tarkastelleet sitä hallinnallisena rationaalisuutena, joka pyrkii ulottamaan markkinalähtöiset yksityistämisen- ja kilpailuperiaatteet valtion ylläpitämisiksi normeiksi (esim. Davies 2014; Dardot & Laval 2017). Nämä uusliberalismin eri ulottuvuudet on syytä ottaa huomioon sen syvällisessä arvioinnissa. Edustan näkemystä (esim. Rehmann 2014, 272–274; Cahill & Konings 2017), jonka mukaan uusliberalismi on mielekäästä ymmärtää erityisenä hegemonisena poliittisena projektina ja kapitalistisissa yhteiskunnissa tapahtuneena konjunktuurimuutoksena. Siinä markkinoiden ja valtion suhteita, talous- ja sosiaalipoliittikkaa sekä työmarkkinoita on järjestelty uudelleen pääoman ja taloudellisten eliittien vallan palauttamiseksi ja lujittamiseksi 1970-luvulta lähtien. Tämän projektin edistäminen ei ole tapahtunut mekaanisesti, vaan se on edellyttänyt ideologisia operaatioita, erityisesti pyrkimyksiä muokata populaaria arkiymmärrystä ja arkisia käytäntöjä tavalla, jossa uusliberalistiset periaatteet esiintyvät yksilöiden vapautta ja luovuutta edistävinä positiivisina uudistuksina (Rehmann 2014, 287). Markkinahenkisen innovaatio- ja yrittäjyyspuhe on yksi tämän ideologisen työstön keskeinen muoto.

riyrittäjyys tarjoaa inspiroivamman vision romanttisesta, ”militarististen vaistojen” ohjaamasta kapitalismista, jota ilman se taantuisi byrokraattiseksi valtiotalousmiksi. Myös Schumpeterilla yrittäjyysmattiikka yhdistyi ajatukseen valtiobyrokratioiden yrittäjähentä tukahduttavasta luonteesta, mikä on keskeinen osa uusliberalismin hyvinvointivaltioihin kohdistamaa hyökkäystä.

Kaikkea Schumpeterin töihin nojaavaa innovaatioajattelua ei voi silti laskea osaksi uusliberalismia. Uusschumpeterilaiset eivät yleisesti ottaen vanna täydellisen kilpailun tai markkinoiden tehokkuuden nimiin, ja juuri Christopher Freemanin, Richard Nelsonin ja Bengt-Åke Lundvallin kaltaiset uusschumpeterilaiset tutkijat kehittivät kansallista innovaatiojärjestelmää koskevaa ajattelua, jossa suhtauduttiin suopeasti valtion roolin kasvattamiseen innovaatiotoiminnassa. Uusschumpeterilaisuutta on kuitenkin vaikea hahmottaa poliittis-ideologisesti yhtenäisenä suuntauksena. Sen edustajiin kuului yhtäältä vaikutusvaltainen johtamisteoreetikko Peter Drucker, jonka tavoitteena oli lujittaa ”yrittäjyysyhteiskuntaa” (entrepreneurial society), jota hän piti yhteensopimattomana valtiojohtamisen suunnittelun kanssa (Drucker 1985/2015, 314–316). Tästä syystä Druckeria onkin pidetty merkittävänä uusliberaalina johtamisideologina (Dardot ja Laval 2017, 118–119). Toisaalta suuntaukseen lukeutuu Carlota Perez, joka on eräs merkittävimmistä uusschumpeterilaisista taloustieteilijöistä. Hän on tullut tunnetuksi ”tekno-ekonomisia paradigmoja” käsittelevistä tutkimuksistaan, jotka korostavat käännteentekevien ”teknologisten vallankumousten” merkitystä yhteiskuntien muutoksessa (esim. Perez 2010). Perezin mukaan niiden aikaansaama ”luova tuho” ei voi koitua koskaan kaikkien hyväksi, mutta innovaatiotoimintaa voidaan pyrkiä julkisen vallan toimin ohjaamaan suuntaan, joka minimoi sen negatiiviset ja epäegalitaristiset piirteet (Smith 2017, 264–269).

Nykyisin näyttää siltä, että vallitsevassa poliittisessä suhdanteessa vahvimmin ovat esillä sellaiset Schumpeterin ajattelusta versoneet näkemykset, jotka korostavat yrittäjien ja yksityisen sektorin osuutta innovaatiotoiminnassa, ja joissa valtio ja julkinen sektori hahmottuvat lähinnä yrittäjyyden esteinä. Innovaatioajattelun valtavirrassa on kuitenkin monia painotuseroja, mihin viittasin jo edellä uusschumpeterilaisuutta koskien. Suomessa esimerkiksi Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa tehdään innovaatiotutkimusta, jossa tarkastellaan taloustieteelliseltä pohjalta niitä eri keinoja, joilla julkinen valta voi aktiivisesti tukea innovaatioita. Silti tämän tyyppisessä selvitystyössäkin usein kiirehditään toteamaan, että ”julkisen vallan tulisi keskittyä luomaan innovaatiotoiminnalle otolliset puitteet eikä määrittelemään sitä, mitä tulee innovoida ja missä” (Takalo 2014, 382).

Vahvemman haasteen markkinakeskeiselle innovaatioetokselle on asettanut taloustieteilijä Mariana Mazzucato, jonka ajattelu on herättänyt vastakai-

kua erityisesti länsi-Euroopan sosiaalidemokraattisissa puolueissa ja Yhdysvaltojen demokraattipuolueen vasemmistosiivessä. Hän painottaa teoksessaan *The Entrepreneurial State* (2014) valtion merkitystä aktiivisena riskinottajana pelkän innovaatiotoiminnan julkisen rahoittamisen sijaan. Mazzucato yhdistelee keynesiläisiä näkemyksiä schumpeterilaiseen innovaatioteoriaan ja osoittaa, että Yhdysvalloissa valtio on jo pitkään ollut paljon muutakin kuin vain innovaatiotoiminnan julkinen rahoittaja (Mazzucato 2014; ks. myös Weiss 2014). Se on käynnistänyt “missio-orientoituneita” tieteellis-teknologisia kehitysprojekteja (kuten monet teknologiat internetin ja älypuhelinin taustalla), joiden tuottamista hedelmistä IT-yritykset ovat voineet omassa tuotekehityksessään nauttia, ja joihin niiden keräämät voitot myös perustuvat.

Mazzucaton ”yrittäjähenkisen valtion” motiivina on puhkoa reikiä uusliberaaliin myyttiin itsellisistä sankariyrittäjistä innovaatioiden synnyttäjinä. Omissa ja esimerkiksi Carlota Perezin kanssa kirjoittamissaan töissä hän esittää globaaliin finanssi- ja ilmastokriisiin vedoten, että valtioiden ja EU:n pitää ottaa johtoasema innovaatioiden ja julkisten investointien ohjaamiseksi siten, että ne tukevat siirtymää kohti vihreälle teknologialle, energiantuotannolle ja yhteiskuntasuunnittelulle perustuvaa uutta kasvuparadigmaa (Mazzucato & Perez 2014; ks. myös Alaja 2017, 131). Suomen keskeisistä innovaatiopoliittisista toimijoista Mazzucaton ajatuksille on lämmennyt lähinnä Sitra ja jossain määrin myös TEM. Jälkimmäinen on peräänkuuluttanut julkisen hallinnon osuutta ”aktiivisessa elinkeinopoliitikassa” vastavetona ”puhtaasti markkinalähtöisille lähestymistavoille”, jotka näkevät julkisen vallan roolina pelkästään ”markkinapuutteiden” korjaamisen (TEM 2017, 6). Nykykonjunktuurissa nämä sosiaalidemokraattisesti virittyneet innovaationäkemykset eivät ole olleet riittävän vahvoja syrjäyttääkseen markkinavetoisen innovaatioajattelun hegemoniaa. Innovaation nykyisestä asemasta ideologisen arvona kertoo sekin, että valtiomyönteinen näkökulma on artikuloitu nimenomaan osana ”yrittäjähenkisen valtion” konseptiota: siinä yrittäjyyden käsite on pyritty kaappaamaan ja antamaan sille hegemonisia näkemyksiä horjuttava merkitys.

Vallitsevien innovaationäkemyksien erittelyä voisi jatkaa vielä yksityiskohtaisemmin, mutta tämän esityksen kannalta oli tärkeää rekonstruoida nykyisen innovaatioajattelun poliittis-ideologisen valtalinnan taustat ja keskeiset ideat. Siirryn seuraavaksi niiden kritiikkiin. Aloitan käsittelemällä marxilaisen poliittisen taloustieteen pohjalta kapitalismin yleisiä piirteitä, jotka ovat merkittäviä pyrittäessä hahmottamaan innovaatioita kriittisesti.

Marxilainen innovaatiointerventio: lähtökohtia

Marxilainen tutkimusperinne kytkeytyy innovaatioteorioihin elimellisesti jo sitä kautta, että Schumpeter sai virikkeen uusklassisen tasapainotaloustieteen kumoamiseksi nimenomaan Marxilta (esim. Schumpeter 1937/2008, 166). Vaikka Schumpeter piti Marxia ajatusluutumiinsa jämähtäneitä porvarillisia taloustieteilijöitä kiinnostavampana, hänellä ei silti ollut ”minkäänlaisia marxilaisia poliittisia intohimoja” (Koivusalo 2009, 27), eikä hän kannattanut työnarvoteoriaa tai lisäarvon käsitettä (Lovio 2009, 9). Schumpeterilaisessa teoriaperinteessä – samoin kuin innovaatioita koskevassa akateemisessa keskustelussa ylipäänsä – Marx esiintyykin lähinnä politiikasta riisuttuna kapitalismin teknologisen dynaamisuuden profeettana. Valtavirran innovaatioteorioiden ja johtamisoppien Marx-reseption tyypillisin kritiikki on se, ettei hän tehnyt eroa kapitalistin ja yrittäjän välillä, mikä esitetään sen korostamiseksi, että juuri ”yrittäjä on kaiken taloudellisen dynaamisuuden lähde” (Blaug 2000, 83).

Miksi Marx ei keskittynyt kapitalistien ja yrittäjien funktioiden erotteluun tai nostanut yrittäjiä jalustalle kapitalismin historiallisina subjekteina? Siksi, että ”käyttöarvoa ei ole koskaan katsottava kapitalistin välittömäksi tarkoituksiperäksi. Hänen tarkoituksiperänään ei ole myöskään yksinäinen voitto, vaan voittamisen lakkaamaton liike” (Marx 1867/2013, 147). Tämä seikka pakottaa omilla tavoillaan sekä työläisiä, rahoittajakapitalisteja että yrittäjiä, eikä sitä voi siksi johtaa romanttisen yrittäjähahmon psykologiasta.

Marxilaisen innovaatiohahmotuksen keskeisin lähtökohta on se, että kapitalismissa pääomakeskittymien on pakko kehittää tuotantovoimia suhteessa kilpailijoihinsa. Innovaatioiden kehittäminen oli siis Marxille samanlainen kapitalismin sisäsyntyisesti kuuluva piirre kuin Schumpeterille, mikä tulee esiin esimerkiksi *Kommunistisen Manifestin* kuuluisissa kuvauksissa kapitalististen tuotantovoimien kehityksestä porvariston luokkaherruuden alaisuudessa (esim. Marx & Engels 1848/1998, 42). Kapitalismia vitalisoivan luovan tuhon prosessin sijaan Marx näki tämän dynamiikan kuitenkin kriittisemmin. Koska pääoman tarkoituksena on voitontavoittelu, ei tuotantovoimien uudistaminen synny yhteiskunnallisesta tarpeesta tai edes pohjimmiltaan sen tavoittelemisesta, että ne palvelisivat paremmin kuluttajia. Uusi tuotantoteknologia tai aiempaa tehokkaampi organisaatiomalli mahdollistaa sen, että pääoman omistajat voivat lisätä tuottavuutta ja alentaa tuotantokustannuksia, mikä taas mahdollistaa tuotteiden tuomisen markkinoille kilpailijoita halvemmalla. Tästä syntyvät keskimääräisen voittoasteen ylittävät lisävoitot, joita kapitalistit tavoittelevat.

Pääoman omistajat, liikeyritysten managerit ja yrittäjät näkevät aivan oikein,

että ylivertainen teknologia mahdollistaa heidän yrityksilleen hetkelliset lisävoitot. Olisi kuitenkin väärin tehdä tästä se johtopäätös, että teknologiat sellaisenaan synnyttävät voitot, ne kun marxilaisesta näkökulmasta pohjaavat kapitalismissa aina vallitseviin sosiaalisiin suhteisiin työn ja pääoman välillä eli riistoon, ei teknologia-peräiseen tuottavuuteen sinänsä. Koneiden käsittäminen arvon lähteeksi on siksi fetisistinen uskomus (Harvey 2003, 7). Suuryritysten dominoimassa kapitalistisessa yhteiskunnassa työntekijöiden on pakko myydä työvoimaansa, jonka kapitalisti ostaa tuottaakseen tuotteita markkinoille. Koska valtaosa työläisistä ei kontrolloi työprosessia eikä pääätä siitä, mitä tuotetaan, kenelle ja miksi, heidän työnsä ja luovuutensa palvelee lopulta vain pääoman kasausta. Tämä koskee myös mitä erilaisimpien innovaatioiden tuotantoa:

kaikki sivistyksen edistysaskeleet tai toisin ilmaistuna kaikki *yhteiskunnallisten tuotantovoimien* tai jos niin halutaan *itse työn tuotantovoimien* lisääntyminen – sellaisena kuin se on tulosta tieteestä, keksinnöistä, työnjaosta ja työn yhdistämisestä, parantuneista liikenne- ja yhteydenpitovälineistä, maailmanmarkkinoiden luomisesta, koneista jne. – ei rikastuta työläistä, vaan *pääomaa*; kaikki ne siis lisäävät vain entisestään työtä hallitsevaa mahtia; lisäävät vain pääoman tuotantovoimaa. (Marx 1857–8/1986a, 240.)

Lisävoittojen jahtaamisen ohella marxilaisen innovaationäkemyksen toinen keskeinen lähtökohta on se, miten pääoma on kautta historian pyrkinyt kehittämään teknologioita ja työn organisoinnin muotoja, joiden tarkoituksena on lisätä sen kykyä kontrolloida työprosessia – ei vain tuottavuuden kasvattamiseksi, vaan työläisten kollektiivisen voiman heikentämiseksi. Esimerkiksi uusi tieto- ja viestintäteknologia on tarjonnut työn tehokkuuden monitorointiin uusia välineitä ja mahdollistanut monilla aloilla tuotannon siirtämisen yhdestä maailmankolkasta toiseen, minkä avulla pääoman on helpompi pistää työläiset kilpailemaan toisten maiden työläisten kanssa. Työläisten ja koneen välistä taistelua 1800-luvun teollisuuskapitalismissa kuvannut Marx (1867/2013, 392) näki, että teknologinen kehittäminen on työläisille vihamielistä ja että ”voitaisiin kirjoittaa kokonainen historia niistä 1830:n jälkeen tehdyistä keksinnöistä, jotka otettiin käyttöön yksinomaan pääoman taistelukeinoina työläiskapinoita vastaan”.

Kapitalismin teknologisen dynaamisuuden taustalla on myös muita syitä, kuten sen tarve pääoman kierron kiihdyttämiseen välimatkojen tuottamien rajoitusten ylittämiseksi (esim. Marx 1857–8/1986b, 15–16). Lisäksi innovointia ei voi määritellä vain yksityisyriyten ja yrittäjien toiminnaksi, sillä valtio on ollut hyvin keskeinen innovaatiotoiminnalle. Se, miksi länsimaiset valtiot ovat ylipäänsä olleet

niin kiinnostuneita innovoinnista selittyy pitkälti niiden talouspoliittisten eliittien määrittelemästä tarpeesta panostaa vientiteollisuuteen ja kansallisen kilpailukyvyn kehittämiseen: valtiot ovat halunneet varmistaa, että ”niiden” pääomakeskittymät pärjäävät globaalissa kilpailussa. Tämän ohella suurvaltojen geopoliittiset valtaintressit ruokkivat ja säätelevät innovointia, mikä on syytä erottaa analyttisesti pääoman ekspansiivisuudesta (Harvey 2003).

Viimemainittu seikka jää oudosti varjoon Mazzucaton ”yrittäjähenkisen valtion” teoriassa. Vaikka se kiinnittää ansaitusti huomiota sankariyrittäjän myyttiin innovaatioiden synnyttämisessä, se ei tarkastele kyllin kriittisesti sitä, minkä tyyppisiä teknologisia innovaatioita eri valtiojärjestelmät ovat tukeneet eri historiallisissa ja kansallisissa konteksteissa.³ Esimerkiksi Yhdysvalloissa maan ”pysyvä sotatalous” (Mandel 1975, 274) on kylmän sodan jälkeenkin ollut voimissaan, mikä on kanavoinut merkittäviä taloudellisia ja tutkimuksellisia resursseja ase-, turvallisuus-, ja valvontateknologian innovointiin, mitä ei voi pitää koko ihmiskuntaa hyödyntävänä rationaalisena innovaatiotoimintana (Cypher 2007; Weiss 2014).

Teknologisia innovaatioita voidaan toki käyttää ja kehittää myös toisenlaisiin tarkoituksiin kuin mihin niitä kehittäneet intressiryhmät ne ovat alun perin suunnitelleet. Silti kapitalistisissa yhteiskunnissa päätösvalta koskien sitä, mitä innovoidaan ja miksi, on epätasaisesti jakautunut. Määrävin osa teknologisesta kehityksestä on suuryritysten ja valtioapparaattien käsissä ja heijastaa mahtavia yhteen kietoutuneita taloudellisia, poliittisia ja sotilaallisia intressejä. Siksi ei ole ihme, että teknologiset innovaatiot kytkeytyvät ideologisiin pyrkimyksiin esittäen niitä koskeva suunnittelu hyvänä ja ristiriidattomana, kaikkien etuja ajavana prosessina, jonka suuntaa ei siksi ole mielekästä politisoida (Winner 2004). Nämä pyrkimykset ovat tietenkin saaneet eri muotoja eri aikakausina ja eri paikoissa, eikä innovaatio esiinny niissä välttämättä keskeisenä jäsentävänä käsitteenä. Onkin kiinnostavaa, että vaikka innovointi on kapitalistisen tuotantotavan ytimessä, innovaatiopuheesta on tullut hallitsevaa kehittyneissä kapitalistisissa maissa vasta viime vuosikymmeninä. Tämän seikan ymmärtäminen edellyttää huomion suuntaamista marxilaiseen ideologiateoriaan ja konjunktuurianalyysiin.

3 Tässä ei ole tilaa käsitellä tarkemmin Mazzucaton innovaationäkemyksen puutteita, ja esitykseni päähuomio kohdistuuukin hallitseviin markkinalähtöisiin innovaationäkemyksiin. Mainittakoon lyhyesti, että vaikka Mazzucato tarkastelee oivaltavasti innovaatioita kollektiivisena prosessina, hänen näkökulmansa ei huomioi kapitalistisia tuotantosuhteita ja se on valtioteoreettisesti yksipuolinen (ks. Ampuja 2020).

Innovaatio ideologisena konjunkturi-ilmionä

Hahmottelen seuraavassa ideologiateoreettisen näkökulman, jonka puitteissa tarkastelen innovaatiota ideologisena, erityisesti nykyiseen poliittiseen suhdanteeseen liittyvänä ilmiönä. Osana tätä teen aluksi erottelun ideologian ja niin kutsuttujen objektiivisten ajatusmuotojen välillä. Tämä auttaa ymmärtämään sitä, millä tavoin tietty kapitalismin rakenteellinen pakko eli tarve jatkuvalla innovoinnille on saanut nykyisessä konjunktuurissa yhä näkyvämpiä ideologisia ilmauksia, joita eri ideologiset mahdit (kuten ministeriöt, puolueet tai liike-elämän etuja ajavat järjestöt) organisoivat aiempaa systemaattisemmin.

Objektiiviset ajatusmuodot ovat käytäntömuotoja, jotka määrittävät sitä ”normaalia” arkista todellisuutta, jossa elämme tavara-raha -suhteiden alaisuudessa. Esimerkkinä tällaisista ajatusmuodoista voi mainita tavarafetisismien eli sen, miten työntekijöiden ja pääoman omistajien välinen suhde ilmenee tavaroiden välisinä suhteina. Objektiiviset ajatusmuodot ovat ”yhteiskunnallisesti päteviä” (Marx 1867/2013, 82) ajattelun ja praktisen asennoitumisen tapoja, jotka uusinnetaan spontaanisti osana arkisia käytäntöjä. Niinpä tavarafetisismi on yhtä aikaa kapitalistisen yhteiskunnan sosiaalisen elämisen muoto ja sitä vastaavat tietoisuuden ja käytäntöjen muodot (Rehmann 2014, 43). Objektiiviset ajatusmuodot nojaavat rakenteisiin, joilla on pakottavaa voimaa, mikä johtuu siitä, että niin kauan kuin kapitalistinen tuotantomuoto on vallalla, tavarafetisismi säätelee sitä todellisuutta, jossa hallitut toimivat, ja täten myös sitä, minkälaiseksi he toimintansa motiivit mieltävät.

Myös kaupallinen (kulutustavarat ja palvelut) ja tuotannollinen innovointi on kapitalismin sisäänrakennettu ominaispiirre, ja sellaisena sitä voi tarkastella objektiivisten ajatusmuotojen kategorian valossa. Usko innovaatioiden voimaan (yhdistettynä talouskasvuun ja tuottavuuden nousuun) elää vahvana nykyisessä innovaatiopuheessa, eikä se olekaan puhdas illuusio. Objektiivisena ajatusmuotona sillä on materiaallinen perustansa kapitalistiseen kilpailuun osallistuvien yritysten tarpeessa kehittää jatkuvasti uusia ja tehokkaampia teknologioita, organisaatiomuotoja ja markkinointimenetelmiä. Liikeyritys, joka luopuisi kokonaan ja kaikilla tasoilla innovoinnista ja uskosta sen praktiseen merkitykseen, huomaisi pian menettävänsä otteen markkinoista ja sijoittajiensa luottamuksen.

Kapitalismi ei silti kykene uudistumaan yksinomaan sen taloudellisesta perustasta nousevan ”äännettömän pakon” (Marx 1867/2013, 660) voimasta. Objektiiviset ajatusmuodot tarjoavat kyllä käytännönläheisen kompassin, jonka avulla yksilöt ja organisaatiot voivat orientoitua niihin vaatimuksiin, joita kapitalistinen järjestelmä liikelakeineen heille asettaa. Nämä pakot eivät kuitenkaan ole luon-

nonlakien kaltaisia ikuisia totuuksia, vaan ne ovat kehittyneet historiallisesti osana sosiaalisten ryhmien ja luokkien välistä kamppailua. Vaikka ne ohjaavat toimintaa ja selittävät osittain kapitalismin uusintamista, ideologiaa ei kuitenkaan ole hedelmällistä samastaa kapitalismin toimintapakkoihin. Tällainen näkökulma johtaa ekonomismiin, joka romahduttaa ideologisen päällysrakenteen osaksi taloudellista perustaa ja sivuuttaa näin ideologisten käytäntöjen, apparaattien ja kamppailujen merkityksen (Rehmann 2014, 48).

Nojaan tässä ns. Projekt Ideologie-Theorien (PIT) kehrittelemään ideologiateoreettiseen näkökulmaan (esim. Haug 1983; Koivisto & Pietilä 1996; Rehmann 2014). Sen mukaan objektiiviset ajatusmuodot antavat porvarilliselle ideologialle voimaa ja koherenssia sekä muokkaavat ihmisten tietoisuutta, mutta ne eivät itsessään ole ideologiaa, niitä vastaavat käytäntömuodot kun toteutuvat arjessa ilman systemaattista ideologian tuottamistakin (Haug 1983, 69–70; Rehmann 2014, 50–51). Ideologista on vasta sellainen toiminta, joka toteutuu ideologisten mahtien (valtion eri instituutiot, puolueet, liike-elämän etuja ajavat järjestöt, isot mediayritykset, jne.) ja niille vastuussa olevien erikoistuneiden intellektuellien ja niiden säätelemien ideologisten arvojen vaikutuspiirissä. Tässä vaikutuspiirissä poliittiset kamppailut tapaavat rajautua kamppailuksi ideologisista arvoista ja niiden tulkinnoista, mikä on omiaan hämärtämään niiden kytkeytymisen luokkaristiriitoihin ja hierarkkisiin omistussuhteisiin. Ideologiset mahdit vetoavat ideologisiin arvoihin yhteisesti jaettuina arvoina, joista ”kaikki voivat olla samaa mieltä”, pyrkiessään saavuttamaan niille kannatusta ja näin uusintamaan hallintaansa. Vaikka ideologiseen toimintaan liittyy pyrkimyksiä tuottaa jäsennettyjä maailmankatsomuksia, siinä ei ole kyse ensisijaisesti tietoisuuden ilmiöstä tai aatejärjestelmistä, vaan se todellistuu instituutioissa, intellektuaalisissa ja kulttuurisissa rituaaleissa ja myös arkisissa elämäkäytännöissä. PIT:n jäsennyksissä ideologia tarkoittaa vieraantunutta, ylhäältä käsin organisoitua yhteiskunnallistumista.

Ideologian taustalla ovat aina sosiaalisen todellisuuden ristiriidat, jotka liittyvät taloudelliseen, sosiaaliseen, kulttuuriseen, rodulliseen ja sukupuolten väliseen epätasa-arvoon. Näiden ristiriitojen lieventämiseksi – tai niiden käyttämiseksi aseena vastahegemonisia liikkeitä vastaan – ideologiset mahdit tuottavat käytäntöjä ohjaavia normeja ja aaterakennelmia, materiaalisten ja kulttuuristen resurssiensa avulla. Tällaisen mobilisaation ymmärtämiseksi on tärkeää tarkastella niitä ideologisia muotoja, jotka auttavat ylläpitämään luokkaherruutta ja jotka tarjoavat kapitalistiselle tuotantotavalle oikeutusta sen historiallisen evoluution eri vaiheissa.

PIT:n perspektiivistä innovaatioiden tuotanto kapitalistisena prosessina ja sitä koskevat käsitykset ovat väistämättä ideologian läpäisemiä, koska ne osallistuvat vallitsevien luokkasuhteiden uusintamiseen. Tässä on eri tasoja. Arkisimmillaan

innovaatioiden ideologisuus ilmenee osana mystifiointeja tai yksinkertaistuksia, jotka ympäröivät innovaatioita, esimerkiksi liittyen digitaaliteknologisten innovaatioiden lanseeraustapahtumiin, markkinointiin ja niiden tavaraestetiikkaan, jotka auttavat unohtamaan niiden tuotantoon kytkeytyvän riiston (ks. esim. Sandoval 2013). Ideologisen toiminnan yksi tehtävä on tehdä olomme ”kotoisaksi” näiden ”vieraantuneiden muotojen” keskellä (Rehmann 2014, 49). Vielä merkittävämpää on kuitenkin se, millä tavoin innovaatiopuhe on antanut ideologisen panoksensa kokonaiseen konjunktuurimuutokseen eli ”uusliberaalissa komennossa” toteutettuun siirtymään kohti ylikansallista informaatioteknologista tuotantotapaa (Candeias 2011, 204).

Marxilaisessa keskustelussa konjunktuurilla tarkoitetaan ajanjaksoa, ”jonka aikana yhteiskunnan sen hetkiset sosiaaliset, poliittiset, taloudelliset ja ristiriitaisuudet kytkeytyvät yhteen ja antavat sille näin omanlaisensa hahmon” (Hall & Massey 2011, 184). Tyypillisesti konjunktoureja koskeva vertaileva analyysi kohdistuu kahteen sodanjälkeiseen ajanjaksoon eli sosiaalidemokraattisen konsensuksen hallitsemaan hyvinvointivaltiolliseen (fordistis-keynesiläiseen) konjunkturiin ja uusliberalismin hallitsemaan markkinavoimien, finanssipääoman ja informaatioteknologisen tuotantotavan (post-fordismin) aikakauteen. Stuart Hallin mukaan kapitalismin kehityskulku ei ole vakaata. Sen sijaan se etenee konjunktuurista toiseen, ja näiden siirtymien laukaisevana tekijänä ”on yleensä kriisi, jossa historiallisen hetken taustalla olevat ristiriidat kärjistyvät” (emt.).

Nämä konjunktuurianalyttiset lähtökohdat ovat välttämättömiä myös innovaatioideologian nousun ja luonteen ymmärtämisessä, ja ne sopivat luontevasti yhteen ns. regulaatiokoulukunnan näkemysten kanssa. Regulaatiokoulukunnan mukaan kapitalismi kehittyy erityisten vaiheiden kautta, joita leimaa omanlaisensa teollinen paradigma ja siihen sidoksissa oleva pääoman kasautumis- tai kasvuregiimi, toisin sanoen sellainen tuotannon ja kulutuksen järjestys, joka mahdollistaa pääoman kasautumisen (Jessop 2013). Kapitalistiset kasausregiimit eivät ole markkinoitten omalakista anarkistista aikaansaannosta, sillä niiden luomisessa tarvitaan aina valtiointerventioita ja erityisiä regulaation muotoja: lakeja, instituutioita ja politiikkaa, jotka luovat pohjan pitkäaikaiselle suotuisalle pääomanmuodostukselle.

Sodanjälkeinen fordistis-keynesiläinen kasausregiimi oli yksi tällainen kapitalismin vaihe, jota luonnehtivat kehittyneissä teollisuusmaissa muun muassa valtiojohtoinen suunnittelu, massatuotanto, voittojen kanavointi kansantaloutta hyödyttäviin investointeihin sekä finanssipääoman liikkeiden kurissa pitäminen (Mitchell & Fazi 2017, 22–26). Uusliberaalissa kehityskertomuksessa se esitetään tyypillisesti byrokraattisena valtiokapitalismina, jota leimasi kaikenpuolinen jäh-

meys, myös innovaatiotoiminnassa. Innovaatiovastaisuuden sijaan fordistis-keynesiläistä kasausregiimiä leimasi kuitenkin omanlaisensa innovaatiotoiminta (emt., 23; Weiss 2014). Onkin kiinnostavaa, että innovaatiot tulevat eksplisiittisesti osaksi marxilaista tutkimusta juuri yhteydessä tähän konjunkturiin. Toisen maailmansodan jälkeistä ”myöhäiskapitalismia” koskevassa analyysissään Ernst Mandel (1975) havainnoi, että erityisesti tieteen ja teknologian, systemaattisen innovoinnin, sotilasmenojen ja valtion taloudellisen roolin kasvaminen erotti sen kapitalismin aiemmista vaiheista (Mandelkin käsitteli lähinnä Yhdysvaltoja). Jo Marx huomioi tieteen alistumisen pääoman tarpeisiin, mutta Mandelin (emt., 248–251) mukaan tämä tapahtui systemaattisemmin vasta sodanjälkeisessä kapitalismissa, jossa valtiollinen tutkimus- ja kehitystyö oli organisoitu mittavien pääomien ja työvoimaresurssien avulla tavoittehakuiseksi toiminnaksi kapitalistiselta pohjalta. Samalla kun innovoinnista oli tullut aiempaa tavoitteellisempaa, siitä oli myös tullut päämäärä sinänsä: sitä ei organisoitu tavoilla, jotka olisivat huomioineet inhimilliset tarpeet ja ekologiset rajoitteet (Wallis 2008, 230). Teknologinen rationaalisuus yhdistyi valtio-ohjatusta innovoinnista huolimatta kapitalismin perustavaan irrationaalisuuteen, mikä ilmeni esimerkiksi tuhlauksena ihmiskunnan tuhon mahdollistavan ydinaseteknologian kehittelyyn (Mandel 1975, 510).

Ottaen huomioon sen, että fordistis-keynesiläinen kapitalismi pohjautui systemaattiselle innovoinnille, miksi innovaatiopuheella ei ollut siinä keskeistä hegemoniaa organisoivaa asemaa? Tähän voi nähdä ainakin kaksi syytä. Ensinnäkin, vaikka rässäkin kasausmallissa oli jatkuva tarve tuotantoteknologian kehittämiseen, kulutustavaroiden tuotanto ei yleisesti ottaen perustunut siinä samanlaiselle kiihkeätahtiselle innovaatiotaloudelle kuin nykyisin. Kulutuskysynnän ylläpitäminen massakulutuksen oloissa oli tärkeämpää kuin jatkuva tuote-innovointi (Streck 2012).

Toisaalta, kun esimerkiksi Suomessa keynesiläisen kapitalismin ytimessä olivat pohjoismaisen hyvinvointivaltiomallin elementit eli pitkälle viety tulontasaus ja kuntien tarjoamien universaalien sosiaalipalvelujen kehittäminen, nykyisen tapainen erityisyksilöiden menestysmyytille rakentuva innovaatioajattelu ei organisesti istunut siihen. Hyvinvointivaltiolliset järjestelyt, täystyöllisyyteen tähdännyt talouspolitiikka ja kansallisesti organisoitunut talous (Jessop 2013, 13–15) vähensivät vuosikymmenien ajan yhdessä tehokkaasti palkkatyön ja pääoman välistä jännitettä. Ne eivät näin ollen kaivanneet tuekseen sellaisia ideologioita ajatusmuotoja, jotka korostavat harvojen menestystä kovassa kansainvälisessä kilpailussa.

Toistaiseksi jokainen pyrkimys säädellä poliittisesti pääoman ja työn ristiriitaa on ajautunut ennen pitkää kriiseihin, mikä tapahtui myös fordistis-keynesiläiselle järjestelmälle. Keynesiläisten talousoppien kannalta erityisen tuhoisaa oli 1970-lu-

vun alkupuolen stagflaatiokehitys eli yhtäaikainen maailmantalouden taantuma, työttömyyden nousu ja inflaatiokierre. Hallin mukaan ei ole kuitenkaan syytä tarkastella pelkästään kriisien taloudellis-rakenteellista tasoa, vaan pohtia sitä, miten kriiseihin liittyy aina uudenlaisia arkiymmärryksen tuottamisen muotoja, jotka vaikuttavat poliittisten voimasuhteiden kehittymiseen (Hall & Massey 2011, 186). Tällaiseen analyysiin ideologiateoreettinen lähestymistapa tarjoaa näkökulmia.

Keynesiläisen talousteorian, hyvinvointivaltion, joukkodemokratian ja byrokratian kritiikki muodosti sosiaalidemokraattisesti hallittua konsensusjärjestelmää vastaan suunnatun ideologisen offensiivin kärjen. Esimerkiksi Suomessa 1980-luvulla hallintotieteilijät ja osa virkamiehistä ja poliitikoista alkoivat esittää, että maamme julkinen sektori oli paisunut yli äyräidensä, ”koska kansalaiset ja virkamiehet vaativat kytymättöminä lisää” (Eräsaari 2015, 64). Tähän kritiikkiin sulautettiin kulttuurisempia aineksia uusvasemmiston ajatuksista, joissa yhteiskunnan kriisitendenssit nähtiin seurauksena ”liiallisesta sääntelystä”, jota byrokraattinen ”hoivavaltio” harjoitti, mikä ehkäisi luovuutta ja yksilöllisyyttä (Candeias 2008). Uusvasemmiston byrokrania- ja hoivavaltiokritiikki yhdistyi taloudellisen tasa-arvon vaatimukseen, kun taas uusliberalismi on onnistunut katkomaan tämän linkin korostamalla markkinoiden tarjoamaa yksilönvapautta. Schumpeterilainen yrittäjä-innovaattori, joka on sankarillisen ”halukas uhmaamaan vallitsevia institutionaalisia logiikkoja”, sopi tähän ideologiseen kehykseen linjakkaasti (Davies 2014, 52).

Hyvinvointivaltion pelastamisen sijaan Suomen poliittiset eliitit siirtyivät 1990-luvun laman aikoihin joukolla kannattamaan schumpeterilaisia ajatuksia luovasta tuhosta. Valtionvarainministeriö nousi uuden poliittisen konsensuksen rakentajaksi, joka asetti markkinavetoisen kilpailukyvyyn ja innovaatiopolitiikan hallitusohjelmien ytimeen. Niissä innovaation käsite tekee ensiesiintymisensä Lipposen ensimmäisen hallituksen ohjelmassa (1995), mutta käytännössä kaikki politiikan sektorit alkoivat kehystää ohjelmiaan vastaamaan kansallisen kilpailukyvyyn ja innovaation vaatimuksia näyttäytyäkseen poliittisesti uskottavilta ja pärjätäkseen budjettineuvotteluissa. (Eräsaari 2015; Kantola & Kananen 2013.) Schumpeterilaiset lähtökohdat leimasivat kehittyneiden kapitalististen maiden siirtymää fordistis-keynesiläisestä kasausregiimistä kohti uusliberalistista tietoyhteiskuntamallia, jossa tiedon tuotanto talouskasvun lähteenä, uusi tietoteknologia sekä näihin nojaavaa innovaatiovetoinen kilpailu eri maiden välillä nousi keskeiseksi (Jessop 1993; Jessop 2013, 16–18).

Uusi kasausmalli legitimoit itsensä uudenlaisten ideologisten ajatusmuotojen avulla. Uusliberaali ideologiaprojekti tähtää sellaiseen horisontaaliseen sosiaalistumiseen ja suostumuksen tuotantoon, joka tukeutuu ajatuksille markkinoiden ja

kilpailun yksilöllistävästä voimasta hyvinvointivaltioon sidottujen sosiaalisen oikeudenmukaisuuden vaatimusten sijaan. Näistä ideologisista ajatusmuodoista tekee tehokkaita se, että julkinen innovaatiopuhe loihtii esiin positiivisia mielikuvia luovuudesta, yrittäjyydestä, kilpailukyvyistä ja talouskasvusta, yhdistyen siis länsimaissa vallitseviin talouspoliittisiin ideoihin. Se juhlii aiemman teollisen kapitalismin vieraantuneen massakulutuksen korvautumista joustavammalla tuotannolla, joka vastaa ketterästi kuluttajien yksilöllisiin haluihin ja tarpeisiin. Nykyisellään se ankkuroituu erityisesti start-up -yrityksiin ja niiden symboloimaan ideaaliin itsensä toteuttamisesta vaihtelevissa projekteissa ja innostavissa tiimeissä. Uusliberaalin markkina-ajattelun ytimessä ovat uudet innovaatio- ja yrittäjäsankarit, joista on tullut kapitalistisen idolisaation kohteita (Bloom & Rhodes 2018).

Uusliberalismi on ideologisenä konjunktuurimuodostumana moniaineksinen. Yhtäältä siihen kuuluu joukko kurinalaistavia piirteitä, kuten pitkään jatkunut leikkauskuripolitiikka ja työttömyydestä rankaiseminen. Ne on ollut mahdollista yhdistää arjisella tasolla ”järkeen käyviin” ajatuksiin esimerkiksi tarpeesta ”kiristää vyötä” laman koittaessa ja tarpeesta ottaa vastuu omasta elämästään ilman ”hoiva-valtion” passivoivia byrokraatioita. Nämä ”autoritaarisen populismin” (Hall 1979) elementit, vaikkakin ne ovat antaneet oman panoksensa uusliberalistiselle hegemonialle, eivät silti pohjimmitaan negatiivisina kontrollimuotoina pysty tarjoamaan positiivisia identifikaatioita kuin korkeintaan rajatusti.

Tulevaisuuteen optimistisesti kurkottava markkinavetoinen innovaatiopuhe on tarjonnut mainittuja positiivisia motivaatiotekijöitä ja sellaisina ne muodostavat uusliberaalin ideologian toisen akselin. Innovaatiopuhe valaa uskoa uusliberalistisen kapitalismin kykyyn uusiutua – uusia innovaatiota synnyttävän yrittäjyyden ja globaaliin markkinamenestykseen tähtäävän ”luovan hulluuden” avulla. Innovaatiopuhe muodostaa siten markkinaliberaalin vastinparin uusliberalismin kurinalaistaville piirteille. Markkinalähtöisellä innovaatiotodiskurssilla ja siihen linkittyneillä normittavilla käytännöillä on tärkeä yleinen ideologinen legitimaatiotehtävä erityisesti nykyisen ”jälkiekspansiivisen hyvinvointivaltion” (Yliaska 2017) tiukkaa budjettikuria korostavassa suhdanteessa: niiden tehtävänä on luoda positiivista, puoluerajat ylittävää konsensusta ja auttaa näin ylläpitämään uusliberaalia järjestystä sen kriisien keskellä.

PIT:n kriittisen ideologianäkemyksen ytimessä on ajatus siitä, että pelkkien harhakuvien levittämisen sijaan ideologia yleistää yksipuolisella tavalla todellisuuden joitakin elementtejä (Rehmann 2014, 187). Ne lupaukset, joita dynaamisista innovaatiotaloutta korostava uusliberalistinen ideologia esittää, eivät siten ole kaikkialta osin illusorisia, mutta ne ovat juuri tällä tavoin yleistäviä. Niinpä tayloristisen työnjaon purkaminen on vapauttanut työntekijöitä yksitoikkoisen työn tekemi-

sestä ja antanut heidän osaamiselleen uutta käyttöä (Candeias 2011, 204). Tämä ei kuitenkaan vastaa kaikkien työntekijöiden todellisuutta edes kehittyneimmässä maissa, samalla kun ”näiden muutosvoimien hedelmät on kuitenkin jaettu eriarvoisemmin kuin koskaan aikaisemmin” (emt.). Lisäksi innovaatiokapitalismin edistyneilläkin sektoreilla taylorismista vapautettu luovuus on alistettu uusliberaaleille kilpailu- ja tehokkuusvaatimuksille. Näistä syistä innovaatiopuheen luovuus- ja vapausväittämät eivät ole riippumattomia siitä keille niitä suunnataan. Äärimuodoissaan se tarkoittaa positiivista innovaatiopuhetta ”luoville luokille”, kun taas ”vaarallisiin luokkiin” eli syrjäytyneisiin ja yhteiskunnan marginaaleissa eläviin kohdistetaan viranomaiskontrollia, joka ei ole sen vähemmän tarkkailevaa tai rankaisevaa kuin fordistisena aikana.

Vaikka siirtymä ylikansalliseen informaatioteknologiseen tuotantotapaan on epäilemättä ollut tietyille ryhmille emansipatorinen kokemus, sen yhteiskunnallinen hinta on ollut kova: työttömyyden ja epävarmojen työsuhteiden lisääntyminen, sekä näiden aikaansaamat sosiaaliset ongelmat erityisesti yhteiskunnan kaikkein haavoittuvimmissa ryhmissä. Inspiroivaksi tarkoitettu yrittäjyys- ja innovaatiopuhe, jota monet sen kannattajista varmasti levittävät hyvin aikein, on elimellinen osa tämän kehityksen tuottanutta uusliberaalia projektia. Se palvelee ennen muuta niitä instituutioita, organisaatioita ja etuoikeutettuja luokkia, jotka voivat nauttia tämän projektin ja siihen kytkeytyneen informaatioteknologisen tuotantotavan suomista materiaalisista eduista ja valta-asemista. Uusliberalismissa on autoritaarisia ja demokraattiset käytännöt sivuuttavia piirteitä, mutta sen esiin murtautuminen ja ylläpitäminen on vaatinut tuekseen myös ideoita, joilla on populaaria vetovoimaa (Cahill & Konings 2017, 9). Markkinahenkisen innovaatiopuheen nousu osana uusliberaalia projektia on syytä ymmärtää tätä taustaa vasten. Projektin kriisiytyminen antaa kuitenkin aiheen kysyä, mikä innovaatioideologian asema on nykyisin.

Uusliberalismin orgaaninen kriisi: hyvästit innovaatioideologialle?

Viimeistään viime vuosikymmenen aikana uusliberalismi on ajautunut ”kriisien vyyhtiin” (Kallinen, Koivisto & Ronkainen 2011, 21), johon lukeutuvat talouskriisi, liberaalin demokratian kriisi ja ekologinen kriisi. 2020-luvun alussa tähän vyyhtiin sekoittui myös koronaviruspandemia. Uusliberalismin kriisiä voi luonnehtia orgaaniseksi, sillä se on kärjistynyt tavalla, joka uhkaa maailmanlaajuisesti koko kapitalistisen kasautumisprosessin perustaa. Tästä kertovat muun muassa länsimaiden rapautuva infrastruktuuri, puutteet koulutuksessa ja osaamisessa,

yhteiskunnallisten sidosten rapautuminen ja heikko tuottavuuskehitys, ihmisten arjessa jo näkyvän ekokatastrofin ohella (Candeais 2011, 207). Vaikka uusliberalismi jatkaa olemassaoloaan institutionaalisenä valtana ja siihen sidottuina käytäntöinä, se on menettänyt eteenpäin vievän voimansa ”johtavana” ideologiana, joka ohjasi siirtymää kohti globaalia informaatiokapitalismia (emt., 207–208; Gramsci 1982, 16).

Uhkaako uusliberalismin orgaaninen kriisi myös innovaation asemaa ”ideologisena arvona”? Ensinnäkin näyttää siltä, että uusliberalismin kriisiytyminen on ”kyetty esittämään perusteena entistä kovemmalle uusliberalisaatiolle” (Kallinen, Koivisto & Ronkainen 2011, 21). Uusliberalistisen markkina-ajattelun kiinnostavana piirteenä on se, miten se pyrkii aina esittämään taantumia ja kriisit todisteenä siitä, että markkinuudistuksia ei ole vielä viety tarpeeksi pitkälle. Siten esimerkiksi TEM:n tuoreissa innovaatiopoliittisissa suosituksissa nähdään, että ”edelleen tarvitaan lisätoimia kaupallistamiskulttuurin vahvistamiseen sekä tutkimuslöydösten kaupallistamiseen ja viemiseen kansainvälisille markkinoille”, mihin liittyen ”tutkijoiden ja opetushenkilöstön innovaatio- ja kaupallistamisosaamista on parannettava” (Koski ym. 2019, 60). Heikkojen talousnäkömyönteisyyden ja kiristyvän globaalikilpailun oloissa menestymättömyys markkinoilla on siis vain osoitusta siitä, että valtiota ja kansalaisia ei ole vielä trimmattu tarpeeksi kilpailuhenkiseksi. Tämä messiaaninen piirre tietenkin immunisoi markkinalähtöistä innovaatiopuhetta kritiikiltä, sillä ankarassa kilpailussa mikään määrä yrittäjähengeä ei voi koskaan olla riittävää.

Vallitsevan innovaatioajattelun tekee nykyisissä kriisioloissa ideologisesti joustavaksi se, että se ei perustu lupauksille välittömistä positiivisista tuloksista. Siihen sisältyy myytti, jonka mukaan yhteiskunta kehittyy suotuisasti ”kunhan ihmiset ja instituutiot kehittävät ’oikean’ asenteen”, mikä tarkoittaa yrittäjämäistä ”kykyä ottaa riskejä ja epäonnistua” (Tarvainen 2016). Myytti pyrkii vahvistamaan arki-järkistä käsitystä, jonka mukaan yksilöä kohtaavat epäonnistumiset ovat normaali osa elämää, eikä niitä ole siksi syytä politisoida. Innovaatiopuheen luovuus- ja vapauslupausten taustalla on pakko: kaikki saavat olla luovasti yksilöitä, kunhan vain toteuttavat itseään markkinoiden ehdoilla, mihin kuuluu aina epäonnistumisen mahdollisuus. Tällaisissa ajatusmuodoissa on kyse PIT:n termein kompromissimuodostuksesta. Siinä ”valtajärjestelmä pakottaa alistettuja voimia ja antaa niille purkautumistien”, jossa on kuitenkin kyse ”herruuden hallitsemana tapahtuvasta kapinoinnista” (Haug 1983, 75). Markkinahenkisen innovaatiopuheen tuottaa lupauksia yksilöllisten potentiaalien realisoitumisesta yrittäjä-innovaattorin roolihahmossa. Nämä lupaukset on kuitenkin alistettu pääoman tarpeille, ja vaikka vallalla oleva innovaatiopuhe esittää yrittäjyyden kaikkien ulottuvilla olevana

”luonnollisena” normina, mahdollisuudet rohkeaan riskinottoon ovat hyvin epätasaisesti jakautuneita (Tarvainen 2016). Tämän tyyppisten kompromissimuodostumien populaaria vetovoimaa ei silti kannata aliarvioida nykyisessäkään kriisisuhdanteessa (Rehmann 2014, 297).

Uusliberalismin sitkeydestä (Cahill & Konings 2017, 137) huolimatta sen organinen kriisi näyttää niin vakavalta, että se ei voi jatkaa olemassaoloaan ilman syvällekkäviä muutoksia. Uusliberalismin purkautuminen tai uusiutuminen voi tapahtua monenlaisten konjunktuurisiirtymien pohjalta. Mainitsen lopuksi kaksi mahdollista siirtymää kohti uutta konjunktuuria, jotka vaikuttavat merkittävilta sekä yleisesti että käsittelemäni innovaatiotematikan kannalta.

Kaikkein edistyksellisimpien kapitalismimyönteisten poliittisten voimien tähtäimessä on tällä hetkellä ns. Green New Deal (GND), joka ”sisältää idean valtion liikkeellepanemasta ja massiivisesti tukemasta siirtymisestä ’ekologiseen’ tuotantotapaan, joka avaisi investointimahdollisuuksia uusia kasautumisalueita etsivälle pääomalle” (Candeais 2011, 214). GND ei rajoitu pelkästään uusiutuvien energiamuotojen tukemiseen: se tavoittelee Mariana Mazzucaton mukaan ”koko talouden vihertämistä” sellaisella valtion ohjaamalla talous- ja innovaatiopolitiikalla, joka tukee työllisyyttä ja talouskasvua, ja joka tätä kautta auttaisi vähentämään myös sosiaalista eriarvoisuutta (Rotman 2019). GND tarjoaa näin vaihtoehdon markkinakeskeiselle innovaatiopolitiikalle ja -puheelle, sillä se nostaa keskeiselle sijalle valtiovetoisen mutta yksityisyriyten kanssa toteutetun missio-orientoituneen innovaatiotoiminnan, jolla on valtava määrä sovellusalueita (ekologinen rakentaminen, sähköautot, luomuruoka, hiilivapaa energiantuotanto, jne.).

Kaikista niistä poliittista hankkeista, joita esitetään uudeksi legitimaatioperustaksi kapitalismille, tämä on varmastiärkevin ekologisen ja sosiaalisen kestävyden näkökulmasta. Sen tiellä on kuitenkin merkittäviä esteitä, joista mainitsen kaksi esimerkkiä. Yhtäältä, ottaen huomioon Yhdysvaltojen keskeisen roolin sekä GND:n läpimenon että ilmastokriisin maailmanlaajuisen ratkaisun kannalta, maan poliittinen tilanne on ratkaisevasti erilainen kuin 1930-luvulla, jolloin alkuperäinen New Deal syntyi ja viitoitti tietä kohti keynesiläistä kapitalismia. Siltä puuttuu järjestäytyneen työväenliikkeen ja kauaskantoisille poliittisille suunnitelmille myötämielisen hallinnon tuki (Chomsky 2019). Vaikka Yhdysvaltojen uuden presidentin Joe Bidenin ilmastosuunnitelma sisältää muun muassa lupauksia suurista investoinneista uusiutuvaa energiantuotantoa koskevaan tutkimukseen ja innovoimiseen, se on GND:n alla esitettyihin aloitteisiin verrattuna kunnianhimmottomampi. Toisaalta mahdollisuus ratkaista kriisiä ja sen edellyttämää koko tuotanto- ja kulutusrakenteen sekä yhteiskunnallisen luontosuhteen mullistamista ilman, että kajotaan kapitalistisen tuotantojärjestelmän perustaan, vaikuttaa syväs-

ti ristiriitaiselta, ellei mahdottomalta (Candeias 2011, 215; Brand & Wissen 2018).

Toinen vaihtoehto, joka näyttää tällä hetkellä todennäköisemmältä, on siirtymä yhä autoritaarisempaan uusliberalismiin. Sitä luonnehtii konservatiivis-oikeistolaisten arvojen vahvistuminen ja radikalisoituminen, muun muassa nationalismi, tiukentunut maahanmuuttopolitiikka, vähäosaisten rankaiseminen, nais- ja homoviha sekä militarismi. Tässä konjunktuurimuodostumassa uusliberalismin negatiiviset sosiaaliset piirteet korostuvat, mikä johtuu siitä, että talous- ja ilmastokriisin vaikutukset jakautuvat epätasaisesti yhteiskuntaryhmien välillä ja heikentävät alistettujen ryhmien jo entisestään huonoa asemaa. Heidän kurissa pitämisensä vaatii siksi yhä autoritaarisempia keinoja, mistä seuraa valtion pakkovaltakoneistojen aseman korostuminen väestön hallinnan välineenä.

Siirtymä autoritaarisempaan yhteiskuntaan tarjoaa uusia mahdollisuuksia epädemokraattiselle high tech -innovoinnille, esimerkiksi uuden aseteknologian tai aiempaa tehokkaamman turva- ja valvontateknologian saralla. Kalifornian Piilaaksoa kuvataan usein arvoiltaan liberaaliksi ja edistykselliseksi, mutta Trumpin hallinnon aikana eräät sen kasvuyrityksistä riensivät kilvan – valtion puolustus-hallinnon rahoittamana – kehittämään virtuaalitodellisuuteen ja keinoälyyn perustuvia digitaaliteknologisia sovelluksia Yhdysvaltain-Meksikon -rajan valvomiseksi (Levy 2018). Tällainen autoritaaris-teknologinen kriisinhallinta on kuitenkin pitkäaikaisena hegemoniaprojektina rajallinen siksi, että se kärjistää yhteiskunnallisia ja ekologisia ristiriitoja ratkaisematta niitä muutoin kuin muuttamalla planeetan autiomaaksi, joka ympäröi turva-aidoin ja -teknologioin itsensä suojannutta eliittiä (Candeias 2011, 221).

Vallitsevan innovaatiopolitiikan ja -puheen sokeana pisteenä on sen taipumus irrottaa tieteellis-teknologinen kehitystyö idealisoiduksi saarekkeeksi ilman näkemystä siitä, mihin tällainen innovointi oikeastaan tähtää. Sitä perustellaan abstraktisti ”taloukskasvulla” tai ”kilpailukyvyllä”, ja silloinkin kun näihin liitetään ”kestävyys”, tämä tehdään ilman poliittista analyysiä, joka ottaisi huomioon uusliberaalin markkinaehtoistumisen ja viime kädessä kapitalistisen tuotantotavan aiheuttamat ongelmat nykyisten kriisien taustalla. Siksi on oireellista mutta samalla kiinnostavaa, että viime vuosina innovaatiotutkimuksessa on esitetty aiempaa ohjelmallisemmin vaatimuksia siitä, että kehittyneiden teollisuusmaiden innovaatiopolitiikkaa pitäisi ohjata ekologisesti vastuullisempaan ja sosiaalisesti tasa-arvoisempaan suuntaan, mikä edellyttää myös aiempaa kriittisemmän huomion suuntaamista nykyisen innovaatiotoiminnan negatiivisiin seurauksiin.

Tätä keskustelua on käyty erityisesti ”transformatiivisen innovaatiopolitiikan” nimellä (esim. Schot & Steinmueller 2018b), johon myös edellä esitellyt Mariana Mazzucaton näkemykset kytkeytyvät. Sen puolestapuhujien mukaan poliittiset

päättäjät ja innovaatiotutkijat ovat vuosikymmenien ajan sulkeneet silmänsä siltä, että yritykset, erityisesti monikansalliset suuryritykset, eivät ole pelkästään erilaisten innovaatioiden tuottajia, vaan ne ovat myös vastuussa monista yhteiskunnallisista ja ekologisista ongelmista (Giuliani 2018, 1580). Tämän tyyppisessä kritiikissä aiemman innovaatiotutkimuksen ja -politiikan helmasyntinä on pidetty sitä, että siinä ei ole otettu huomioon markkinaohjatun innovaatiotoiminnan ja -politiikan negatiivisten piirteiden systeemisyttä (emt., 1579; Chaminade, Lundvall & Haneef 2018, 148). Schot ja Steinmueller (2018a, 1583) toteavatkin, että innovaatiopolitiikan tutkijat ovat usein lähtökohtaisesti torjuneet ”nykyisen yhteiskunnan systemiset kritiikit”, minkä puutteen korjaamisessa auttaisi se, jos he tekisivät enemmän yhteistyötä esimerkiksi sosiologien kanssa. ”Transformationalistien” päämääränä on YK:n kestävä kehityksen tavoitteiden edistäminen valtiovetoisen ”proaktiivisen” innovaatiopolitiikan avulla (Lemola 2020, 298-300; ks. kuitenkin Schot & Steinmueller 2018a, 1584).

Ideologiakriittisestä perspektiivistä ”transformationalistien” keskustelunavaukset vaikuttavat tervehtyviltä. Jatkossa olisikin kiinnostavaa tarkastella sitä, onko niillä vaikutusta esimerkiksi innovaatiopolitiikan kehitykseen Suomessa tai muualla vai jäävätkö ne vain marginaaliseksi muoti-ilmiöksi. Samalla on todettava, että keskustelu transformatiivisesta innovaatiopolitiikasta tuo mieleen elefantin olohuoneessa: lähestymistavassa tuodaan kriittisesti esiin monia kapitalistisen talous- ja yhteiskuntajärjestelmän ominaispiirteitä, mutta tämä tehdään tavalla, joka ei ole kapitalismispesifi. Toisin sanoen se ei ota vakavan tarkastelun kohteeksi niitä ristiriitoja ja systemisiä pakkoja, joiden alaisuudessa kapitalistinen yhteiskunta toimii ja jotka myös rajaavat sitä, mitä innovoidaan ja miksi (ks. Pradella 2017). Näihin systeemiin piirteisiin sekä niiden eri konjunkttureissa saamiin muotoihin kiinnittyvä marxilainen analyysi auttaisi terävöittämään mainittua keskustelua. Nykyisessä kriisikonjunktuurissa kaikki aloitteet, jotka tähtäävät markkinaehtoisen innovaatioideologian purkamiseen ekologisen kestävyuden ja yhteiskunnallisen tasa-arvon edistämiseksi, ovat kuitenkin tervetulleita. Vaihtoehtona on kyseisen ideologian toistaminen osana autoritaarisemmaksi muuttuvaa uusliberalismia, joka poliittisine seurausilmiöineen tekee näiden tavoitteiden ajamisesta yhä vaikeampaa.

Teksti on käynyt läpi vertaisarvioinnin.

LÄHTEET

- ALAJA, A. (2017). Yrittäjähenkkinen valtio. Uusi avaus innovaatiopolitiikkaan. *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, 2/2017, 121–140.
- ALAJA, A. & SORSA, V.-P. (2020). The evolution of the national innovation system as a programmatic policy idea in Finland. *Science and Public Policy*, 2020, 1–10. (E-pub ahead of print.) <https://doi.org/10.1093/scipol/scaa045>
- AMPUJA, M. (2020). The blind spots of digital innovation fetishism. Teoksessa M. Stocchetti (Toim.), *The Digital Age and its Discontents. Critical Reflections in Education* (ss. 31–54). Helsinki: Helsinki University Press.
- AMPUJA, M. & ASLAMA, M. (2018). Ubiquitous innovation: Cultural and educational policies in Finland in the age of the “creative economy”. Seminaarisitys, International Conference on Cultural Policy and Research, Tallinna 23.8.2018.
- BLAUG, M. (2000). Entrepreneurship before and after Schumpeter. Teoksessa R. Swedberg (Toim.), *Entrepreneurship: The Social Science View* (ss. 76–88). Oxford: Oxford University Press.
- BLOOM, P. & RHODES, C. (2018). *CEO Society. The Corporate Takeover of Everyday Life*. London: Zed Books.
- BLYTH, M. & MATTHIJS, M. (2017). Black swans, lame ducks, and the mystery of IPE’s missing macroeconomy. *Review of International Political Economy*, 24(2), 203–231. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09692290.2017.1308417?journalCode=rrip20>
- BRAND, U. & WISSEN, M. (2018). *The Limits to Capitalist Nature. Theorizing and Overcoming the Imperial Mode of Living*. London: Rowman & Littlefield.
- CAHILL, D. & KONINGS, M. (2017). *Neoliberalism*. Cambridge: Polity Press.
- CANDEIAS, M. (2008). Uusliberalismin dialektiikka (suom. P. Hynynen, T. Kaakkuriniemi ja V. Oittinen). *Kulttuurivihkot*, 2/2008, 50–58.
- CANDEIAS, M. (2011). Uusliberalismin viimeinen konjunkturi: orgaaninen kriisi ja ”jälkiuusliberaalit suuntaukset” (suom. Y. Kallinen ja E. Talvikallio). Teoksessa Y. Kallinen, J. Koivisto, L. Lahikainen & A. Ronkainen (Toim.), *Kurssi kohti konkurssia* (ss. 203–232). Tampere: Vastapaino.
- CHAMINADE, C., LUNDVALL, B.-Å. & HANEEF, S. (2018). *Advanced Introduction to National Innovation Systems*. Cheltenham: Edward Elgar.
- CHOMSKY, N. (2019). The Green New Deal is exactly the right idea. *ZNet*, April 19, 2019. <https://zcomm.org/znetarticle/the-green-new-deal-is-exactly-the-right-idea>
- CYPHER, J. (2007). From military keynesianism to global-neoliberal militarism. *Monthly Review*, 59 (June 2007), 37–55. <https://monthlyreview.org/2007/06/01/from-military-keynesianism-to-global-neoliberal-militarism/>
- DARDOT, P. & LAVAL, C. (2015). *The New Way of the World. The Neo-Liberal Society*. London: Verso.
- DAVIES, W. (2014). *The Limits of Neoliberalism. Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London: Sage.
- DRUCKER, P. (1985/2015). *Innovation and Entrepreneurship. Practice and Principles*. London: Routledge.
- ERÄSAARI, L. (2015). Miten uusliberalistinen hegemonia rakennettiin Suomeen? *Tieteessä Tapahuu*, 3/2015, 63–66. <https://journal.fi/tt/article/view/50788/15465>
- ETLA (2013). *ICT ja palvelut. Näkökulmia tuottavuuden kehittämiseen*. Elinkeinoelämän tut-

- kimuslaitos (ETLA). Sarja B 259. Helsinki: Taloustieto Oy. <https://www.etla.fi/julkaisut/ict-ja-palvelut-nakokulmia-tuottavuuden-kehittamiseen>
- FOUGÈRE, M., SEGERCRANZ, B. & SEECK, H. (2017). A critical reading of the European Union's social innovation policy discourse: (Re)legitimizing neoliberalism. *Organization*, 24(6), 819–843. <https://doi.org/10.1177/13505084166685171>
- GIULIANI, E. (2018). Regulating global capitalism amid rampant corporate wrongdoing—Reply to “Three frames for innovation policy”. *Research Policy*, 47, 1577–1582. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.08.013>
- GODIN, B. (2012): καινοτομία: An Old Word for a New World, or, The De-Contestation of a Political and Contested Concept. Teoksessa K.-E. Sveiby, P. Gripenberg & B. Segercranz (Toim.), *Challenging the Innovation Paradigm* (ss. 37–60). London: Routledge.
- GODIN, B. & VINCK, D. (2017). *Critical Studies of Innovation. Alternative Approaches to the Pro-Innovation Bias*. Cheltenham: Edward Elgar.
- GRAMSCI, A. (1982). Vankilavihkot. Valikoima 2. (Toim. M. Böök, suom. M. Berger, M. Böök ja L. Talvio.) Helsinki: Kansankulttuuri.
- GRIPENBERG, P., SVEIBY, K.-E. & SEGERCRANZ, B. (2012): Challenging the Innovation Paradigm: The Prevailing Pro-Innovation Bias. Teoksessa K.-E. Sveiby, P. Gripenberg & B. Segercranz (Toim.), *Challenging the Innovation Paradigm* (ss. 1–12). London: Routledge.
- HALL, S. (1979). The Great Moving Right Show. *Marxism Today*, January 1979, 14–20.
- HALL, S. & MASSEY, D. (2011). Mitä kriisi tarkoittaa? (Suom. M. Miettinen.) Teoksessa Y. Kallinen, J. Koivisto, L. Lahikainen & A. Ronkainen (Toim.), *Kurssi kohti konkurssia* (ss. 183–202). Tampere: Vastapaino.
- HARVEY, D. (2003). The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *MacAlester International*, 13 (Summer 2003), 3–30.
- HAUG, W. F. (1983). *Ideologiset mahdit ja vastarinta*. Tutkijaliiton julkaisusarja 23. (Suom. E. Astala, V. Pietilä, K. Pietilä & H. Hellman.) Helsinki: Tutkijaliitto.
- HAYEK, FRIEDRICH A. (1976). *Law, Legislation and Liberty. Volume II: The Mirage of Social Justice*. Chicago: The University of Chicago Press.
- JESSOP, B. (1993). Towards a schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-fordist political Economy. *Studies in Political Economy*, 40, 7–39.
- JESSOP, B. (2013). Revisiting the regulation approach: Critical considerations of the contradictions, dilemmas, fixes and crisis dynamics of growth regimes. *Capital & Class*, 37(1), 5–24. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0309816812472968>
- KALLINEN, Y., KOIVISTO, J. & RONKAINEN, A. (2011). Johdanto: Ankarat ajat: Kovenevan uusliberalismin kiihtyvä kriisiytyminen. Teoksessa Y. Kallinen, J. Koivisto, L. Lahikainen & A. Ronkainen (toim.), *Kurssi kohti konkurssia* (ss. 7–33). Tampere: Vastapaino.
- KAIDESOJA, T. & KAUPPINEN, I. (2018). Akateeminen kapitalismi nykyisessä tiedepolitiikassa. *Tiede & Edistys*, 2/2018, 95–123.
- KAITILA, J. (2019). From innovation to labour costs: Change of emphasis in Finnish competitiveness policy ideas after the Eurocrisis. *Competition and Change*, 23(1), 47–70. <https://doi.org/10.1177/1024529418802457>
- KANTOLA, A. & KANANEN, J. (2013). Seize the Moment. Financial Crisis and the Making of the Finnish Competition State. *New Political Economy*, 18(6), 811–826. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13563467.2012.753044>
- KAUKONEN, E. (1990). *Theory, Dynamics and Policy of Science*. Acta Universitatis Tamperensis, ser A vol 300. Tampere: University of Tampere.
- KOIVISTO, J. & LAHTINEN, M. (2012). Conjuncture, politico-historical. *Historical Materialism*,

- 20.1. (2012), 267–277.
- KOIVISTO, J. & PIETILÄ, V. (1996). Ideological Powers and Resistance. The Contribution of W.F. Haug and Projekt Ideologie-Theorie. *Rethinking Marxism*, 9(4), 40–59.
- KOIVUSALO, M. (2009). Kapitalismin luova ruhtinas ja päätön ratsumies. Johdatus Joseph A. Schumpeterin luovaan tuhoon. *Tiede & Edistys*, 1/2009, 18–39.
- KOSKI, O., HUSSO, K., KUTINLAHTI, P., HUUSKONEN, M. & NISSINEN, S. (2019). *Innovaatiopolitiikan lähtökohdat*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisu - Yritykset. 2019: 18. <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/161437>
- LEMOLA, T. (2020). *Kohiti uutta tutkimus- ja innovaatiopolitiikkaa. Suomen tiede-, teknologia- ja innovaatiopolitiikan kehityskaari 1960-luvulta 2020-luvulle*. Tampere: Vastapaino.
- LEVY, S. (2018). The Wall. *Wired*, (July 2018), 60–69.
- LOVIO, R. (2009). Luova tuho – ikuinen toivo. *Tiede & Edistys*, 1/2009, 1–17.
- LÖNNQVIST, K. & NYKÄNEN, P. (1999). *Teknologiapolitiikan alkuvaiheet Suomessa 1940-1970 luvulla*. VTT: Teknologian tutkimuksen ryhmä. Työpapereita - Working papers 40. <http://www.vtt.fi/inf/julkaisut/muut/1990s/tyopaperi40.pdf>
- MANDEL, E. (1975). *Late Capitalism*. London: New Left Books.
- MARX, K. (1857–8/1986a). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset (“Grundrisse”). Osa 1*. Moskova: Kustannusliike Progress.
- MARX, K. (1857–8/1986b). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset (“Grundrisse”). Osa 2*. Moskova: Kustannusliike Progress.
- MARX, K. (1867/2013). *Pääoma: Poliittisen taloustieteen arvostelua. I. Osa. Ensimmäinen Kirja: Pääoman tuotantoprosessi*. Helsinki: TA-Tieto.
- MARX, K. & ENGELS, F. (1848/1998). *Kommunistinen manifesti*. (Suom. J. Koivisto, M. Mäki ja T. Uusitupa.) Tampere: Vastapaino.
- MAZZUCATO, M. (2014). *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London: Anthem Press.
- MAZZUCATO, M. & PEREZ, C. (2014). *Innovation as Growth Policy: The Challenge for Europe*. SPRU, University of Sussex: Working Paper Series 13. <http://www.sussex.ac.uk/spru/documents/2014-13-swps-mazzucato-perez.pdf>
- MIETTINEN, R. (2002). *National Innovation System, Scientific Concept or Political Rhetoric*. Helsinki: Edita.
- MIETTINEN, R. (2013). *Innovation, Human Capabilities, and Democracy. Towards an Enabling Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- MIROWSKI, P. (2013). *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London: Verso.
- MITCHELL, W. & FAZI, T. (2017). *Reclaiming the State. A Progressive Vision of Sovereignty for a Post-Neoliberal World*. London: Pluto Press.
- NIINIKOSKI, M.-L. (2011). *Innovation: Formation of a Policy Field and a Policy-making Practice*. Aalto University publication series Doctoral Dissertations 40/2011. Helsinki: Aalto Print.
- OECD (2017). *OECD Reviews of Innovation Policy: Finland 2017*. <http://www.oecd.org/finland/oecd-reviews-of-innovation-policy-finland-2017-9789264276369-en.htm>
- OKM (2009). *Korkeakoulupohjaisen yrittäjyyden edistäminen. Opetusministeriön ja työ- ja elinkeinoministeriön korkeakoulupohjaisen yrittäjyyden edistämisen yhteistyöryhmän muistio*. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2009:10. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/78905>
- PEREZ, C. (2010). Technological revolutions and techno-economic paradigms. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 185–202. <https://doi.org/10.1093/cje/bep051>

- PFOTENHAUER, S. M. & JUHL, J. (2017). Innovation and the political state: beyond the myth of technologies and markets. Teoksessa B. Godin and D. Vinck, (Toim.), *Critical Studies of Innovation. Alternative Approaches to the Pro-Innovation Bias* (ss. 68–93). Cheltenham: Edward Elgar.
- PRADELLA, L. (2017). The Entrepreneurial State by Mariana Mazzucato: A Critical Engagement. *Competition & Change*, 21(1), 61–69.
- REHMANN, J. (2014). *Theories of Ideology. The Powers of Alienation and Subjection*. Chicago: Haymarket Books.
- ROMER, PAUL M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71–102.
- ROTMAN, D. (2019). New Economics for Climate Change. *MIT Technology Review*, 122(3) (May/June 2019), 20. (Mariana Mazzucaton haastattelu.)
- SANDOVAL, M. (2013). Foxconned labour as the dark side of the informational age: Working conditions at Apple’s contract manufacturer in China. *TripleC*, 11(2), 318–347. <http://triplec.at/index.php/tripleC/article/view/481>
- SCHOT, J. & STEINMUELLER, W. E. (2018a). New directions for innovation studies: Missions and transformations. *Research Policy*, 47, 1583–1584. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.08.014>
- SCHOT, J. & STEINMUELLER, W. E. (2018b). Three frames for innovation policy: R&D, systems of innovation and transformative change. *Research Policy*, 47, 1554–1567. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.08.011>
- SCHUMPETER, J. A. (1937/2008). Preface to Japanese edition of “Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung”. Teoksessa R. V. Clemence (Toim.), *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolutions of Capitalism. Joseph A. Schumpeter*. (Ss. 165–168.) New Brunswick NJ: Transaction Publishers.
- SCHUMPETER, J. A. (1942/2009). Luovan tuhon prosessi. (Suom. M. Koivusalo.) *Tiede & Edistys*, 1/2009, 40–45.
- SMITH, T. (2010). Technological Dynamism and the Normative Justification of Global Capitalism. Teoksessa Albritton, R., Jessop, B. & Westra, R. (Toim.), *Political Economy and Global Capitalism: The 21st Century, Present and Future* (ss. 25–42). London: Anthem Press.
- SMITH, T. (2017). *Beyond Liberal Egalitarianism. Marx and Normative Social Theory in the Twenty-First Century*. Leiden & Boston: Brill.
- STREECK, W. (2012). Citizens as customers. Considerations on the new politics of consumption. *New Left Review*, 76 (July-August 2012), 27–47.
- SVEIBY, K.-E., GRIPENBERG, P. & SEGERCRANZ, B. (Toim.) (2012). *Challenging the Innovation Paradigm*. London: Routledge.
- SVEIBY, K.-E., GRIPENBERG, P. AND SEGERCRANZ, B. (2012). The Unintended and Undesirable Consequences: Neglected by Innovation Research. Teoksessa K.-E. Sveiby, P. Gripenberg & B. Segercranz (Toim.), *Challenging the Innovation Paradigm* (ss. 61–84). London: Routledge.
- TAKALO, T. (2014). Innovaatiopolitikan haasteet. *Kansantaloustieteellinen aikakauskirja*, 3/2014, 381–390.
- TARVAINEN, A. (2016). Startup-kulttuurin leviäminen tekee meistä haavoittuvia. *The Ulkopolitist*, 30.11.2016. <https://www.ulkopolitist.fi/2016/11/30/startup-kulttuurin-leviaminen-tekee-meista-haavoittuvia>
- TEM (2008). *Kansallinen innovaatiostrategia*. Työ- ja elinkeinoministeriö. <http://docplayer.fi/5842862-Kansallinen-innovaatiostrategia.html>
- TEM (2017). *Ekosysteemit uuden elinkeino- ja innovaatiopolitiikan kohteena*. Työ- ja elinkeinoministeriö, maaliskuu 2017. <https://tem.fi/documents/1410877/4429776/Ekosysteemit+uuden+elinkeino-+ja+innovaatiopolitiikan+kohteena/f46d3709-fdcf-4a73-83df-e84ae24b4196>

- TIN (2014). *Uudistava Suomi: Tutkimus- ja innovaatiopolitiikan suunta 2015–2020*. Tutkimus-Innovaationeuvosto. <https://docplayer.fi/412910-Tutkimus-ja-innovaationeuvosto-uudistava-suomi-tutkimus-ja-innovaatiopolitiikan.html>
- VALASKIVI, K. (2012). Dimensions of Innovationism. Teoksessa P. Nynäs, M. Lassander & T. Utriainen (Toim.), *Post-Secular Society* (ss. 129–156). London: Transaction Publishers.
- WEISS, L. (2014). *America Inc.? Innovation and Enterprise in the National Security State*. Ithaca: Cornell University Press.
- WINNER, L. (2004). Who will be in cyberspace? Teoksessa F. Webster (ym.) (Toim.), *The Information Society Reader* (ss. 45–54). London: Routledge.
- WALLIS, V. (2008). Innovation. *Historical Materialism*, 16 (2008), 227–232.
- YLIASKA, V. (2017). Valtiomanagerismi ja yritystuet. *Niin & Näin*, 4/2017, 57–69. <https://netn.fi/artikkeli/valtiomanagerismi-ja-yritystuet>

Marxismi versus ekonomismi

Johdatus luokkataisteluun teorian alueella

MATTI KORTESOJA

Artikkelissa esitän, että Karl Marx käsitti kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman monimutkaisena kokonaisuutena ilman sen pelkistämistä joko talouden perustaan tai ideologian ja politiikan päällysrakenteisiin. Väitän, että edellä mainitun kaltaiset reduktionistiset ekonomistiset ja idealistiset ajatusmuodot, joissa yhteiskunta ilmenee ‘ekspressiivisenä totaliteettina’, uhraavat alistetussa asemassa olevat yhteiskunnalliset ryhmittymät porvariston hegemonialle. Käsittelen siksi marxismin ekonomismin vastaista kamppailua ”luokkataisteluna teorian alueella” (Althusser 1984). Tutkimukseni pohjautuu marxilaiselle käsitykselle yhteiskunnasta monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) sekä yhteiskunnallisten käytäntöjen tuotteena, eli ‘artikulaationa’ (Kortesoja 2016). Aloitan tarkasteluni marxilaisesta praksiksen filosofiasta ja jatkan uusliberalismin kritiikkiin ja konjunktuurianalyysin kautta tuotantosuhteita ja yhteiskuntarakennetta korostavaan ideologia-teoriaan ja poliittisen taloustieteen kritiikkiin. Artikkelini tarjoaa teoreettisesti perusteltuja tulokulmia yhteiskunnallisten suhteiden määräytymiseen artikulaationa. Aiheeseen ei ole suomenkielisiä johdatusia muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta (Lehtonen 2008; Koivisto & Lahtinen 2012a).

Karl Marxin *Pääoman* ensimmäisen osan (1979 [1867]) julkaisemisesta on kulunut yli 150 vuotta. *Pääoman* julkaisemisen aikoihin Marxista tuli Kansainvälisen työväenliiton eli niin sanotun ensimmäisen internationaalien johtava intellektuelli. Marxin kapitalistista yhteiskuntamuodostelmaa käsittelevistä käsikirjoituksista kuitenkin vain osa ilmestyi hänen elinaikanaan, ja Marxin kirjoitukset herättivät laajempaa kiinnostusta vasta työväenliikkeen levi-

tessä. Kansainvälisen työväenliikkeen laajenemisen seurauksena erityisesti *Kommunistinen manifesti* (Marx & Engels 2016 [1848]) on eräs maailman levinneimmistä teksteistä. Marx kirjoitti manifestin tilaustyönä yhdessä kollegansa Friedrich Engelsin kanssa aikana, jolloin kansannousujen nostattama ”kommunismien aave” kummitteli ympäri Eurooppaa (emt. 7). Pamfletissaan pakolaisena elänyt ja vapaina kirjoittajana työskennellyt filosofian tohtori Marx ja työväenluokan asemasta huolestunut sekä sitä teoksessaan *Työväenluokan asema Englannissa* tutkinut Engels hahmottelivat orastavalle kommunistiselle liikkeelle poliittista toimintajulistusta (ks. Lahtinen 2016). Julistuksessaan he arvelivat, että vallankumous saattaisi toteutua teollistuvassa Länsi-Euroopassa ja kapitalismi kukistua hetkenä minä hyvänsä, mikäli kaikkien maiden proletariaatit liittyisivät yhteen. Kyseessä oli nimenomaan toimintajulistus, jonka seurauksille Marx ja Engels eivät antaneet takuita.

Vallankumouksen tukahduttua Marx vetäytyi Lontoossa vuosikausiksi kansallismuseon lukusaliin laajojen tutkimusaineistojen pariin. Työssään hän tarkastelee kehittyvän porvarillisen yhteiskunnan kapitalistista tuotantotapaa sekä siihen liittyviä ristiriitoja kriittisessä suhteessa klassiseen poliittiseen taloustieteeseen ja oman aikansa poliittisiin kamppailuihin. Esimerkiksi *Louis Bonaparten brumaire-kuun kahdeksastoista* -artikkelissa Marx (1978 [1852]) tutki ”kansojen kevään” jälkeistä Napoleonin veljenpojan ja hänen kannattajiensa toteuttamaa vallankaappausta Ranskassa ja totesi, ettei kyseessä ollut niinkään tragedia, vaan farssi (emt.). Artikkelin toisen tunnetun sitaatin mukaan ”[i]hmiset tekevät itse historiaansa, mutta he eivät tee sitä mielensä mukaan, he eivät tee sitä omavalintaisissa, vaan välittömästi olemassaolevissa, annetuissa ja perinnöksi jääneissä olosuhteissa” (emt. 148). Huolimatta Marxin emansipatorisista pyrkimyksistä maailman muuttamiseksi (esim. Hobsbawn 2019) monet teoreettisesti sivistyneet intellektuellit ovat lukeneet Marxia filosofina tai taloustieteilijänä, jonka *differentia specifica* olisi luokkataistelusta irrallaan oleva ”pääomalogiikka” (ks. esim. Schanz 1996). Kommunistisen internationaalin vaikutuksesta Marxia on toisaalta luokkataistelua korostaen luettu myös kommunistina ja aatteen soturina. Väitän, ettei kumpikaan lähestymistapa yksin tee oikeutta Marxille.

Marx arvioi vuonna 1859 *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* teoksen alkusanoissa, että heidän tavoitteensa Engelsin kanssa oli ”tehdä tilit selviksi silloisen filosofisen omantuntonne kanssa” *Saksalainen ideologia* -käsikirjoituksessa (ilm. 1932), jota ei julkaistu heidän elinaikanaan (Marx 1979, 10). Filosofin Louis Althusserin (1984 [1975]) tulkinnan mukaan Marx ja Engels irtautuivat saksalaisen idealismin radikaaleimmasta muodosta, nuorhegeliläisyydestä, sillä

Hegelille niin yhteiskunta kuin historia ovat kehien kehii, sfäärien sfäärejä. Koko hänen käsitystään hallitsee ajatus 'ekspressiivisestä totaliteetista', jossa kaikki elementit ovat kokonaisuuteen palautuvia osia, ilmaisten kukin totaliteetin sisäistä ykseyttä. Ekspressiivinen totaliteetti ei koskaan ole monimutkaisuudestaan huolimatta muuta kuin yhden yksinkertaisen periaatteen 'objektivikaatiota' ja vieraantumista (emt. 162, käänös muokattu).

Idealistisen historianfilosofian tapaan myös ekonomismissa yhteiskunta ilmenee ekspressiivisenä totaliteettina, jossa "ylärakenteen eri muotojen (esim. politiikka, ideologia, kulttuuri) katsotaan pelkästään heijastavan talouden rakennetta ilman, että niillä olisi aktiivista osuutta historian kulussa" (Koivisto & Uusitupa 1989, 80). Tähän kytkeytyy myös Althusserin (1969 [1965]) *Pour Marx* -esseissään esittämä kiistelty väite Marxin "epistemologisesta katkoksesta" (*la coupure épistémologique*) suhteessa sekä Marxin omaan varhaisempaan ajatteluun että marxilaisen problematiikan erityisyyteen verrattuna idealistiseen filosofiaan ja klassiseen poliittiseen taloustieteeseen. Althusserin (emt. 33) mukaan kyseinen katkos sai alkunsa *Saksalainen ideologia* -käsikirjoituksesta ja jatkui Marxin poliittisen taloustieteen kritiikissä. Tämän seurauksena Marx loi lopulta kokonaan uuden tieteenalan, joka käsitteli kapitalistisia tuotantosuhteita ja tuotantovoimia, eli kapitalistista yhteiskuntamuodostelmaa, mikä kulminoitui *Pääomaan*.

Lire le Capital -teoksessa (1970 [1965]) Althusser ja hänen oppilaansa tarkastelivat *Pääomaa* kriittisesti ja kiinnittivät huomiota paitsi siihen, "mitä Marx sanoi", myös siihen, "mitä Marx teki" kritisoidessaan poliittista taloustiedettä. Althusserin "symptomaattinen luenta" (*lecture symptomale*) pohjautuu porvarillisen ideologian kriittiseen tarkasteluun, kuten Marx teki *Pääomassa*.

Antaessaan *Pääomalle* alaotsikon *Poliittisen taloustieteen arvostelua*, Marx ei viitannut ainoastaan siihen, että oli tarkoitus arvostella klassisia taloustieteilijöitä; arvostelu ulottuu myös (porvarillisiin) *ekonomistisiin harhoihin*. Hän halusi arvostella perinpohjaisesti sitä porvarillista harhaluuloa, että tuotanto- ja vaihtotoiminta (talous) yhtäältä ja yhteiskuntaluokat, poliittiset taistelut yms. toisaalta ovat kaksi kokonaan eri asiaa. Marx tahtoi osoittaa, että yhteiskuntaluokkien olemassaolo ja luokkataistelu hallitsevat kapitalistisen tuotannon, kierron ja jaon kaikkia edellytyksiä (ja siis koko niin sanottua poliittista taloutta); että ne läpäisevät nämä. (Emt. 81.)

Samoin kuin poliittisessa taloustieteessä ja porvarillisessa ajattelussa, myös ekono-

mismissa talous ja politiikka näyttäytyvät toisistaan erillisinä osa-alueina. Ekonomistisilla ajatusmuodoilla on myös todellisia yhteiskunnallisia vaikutuksia, jotka kytkeytyvät laajemmin kapitalistiseen tuotantotapaan. Kirjoittaessaan merkintöjään perustan ja päällysrakenteen suhteista Antonio Gramsci esimerkiksi arvosteli *Vankilavihkoissa* (1975 [1929–35]) Toisen internationaalien ekonomistien olettamuksia siitä, että politiikan ja ideologian vaihtelut olisivat vain välittömiä yhteiskunnan taloudellisen perustan ilmentymiä (Q7, §24, 872). Althusser (1969, 170) puolestaan viittaa ekonomismia kritisoidessaan Engelsin kirjeeseen Joseph Blochille syyskuussa 1890. Kirjeen mukaan historiallisten taisteluiden kulkuun vaikuttavat ja usein etenkin niiden muodon määrittävät päällysrakenteen erilaiset tekijät (Engels 1979, 604). Marx (1979, 9) itse toteaa, että ihmiset ”tulevat tietoiseksi” luokkaristiriidoista ja ”taistelemalla ratkaisevat ne” ideologisissa muodoissa. Gramsci viittaa näihin Marxin *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* alkusanoissa luettelemiin taistelukenttiin (kuten taiteeseen, politiikkaan, uskontoon jne.) ”ideologisten muotojen maaperänä” (Q10II, §12, 1249).

Pamfletissaan *Mitä on tehtävä?* Lenininä tunnetuksi tullut Vladimir Iljitš Uljanov oli jo viime vuosisadan vaihteessa siltä mieltä, että ekonomismi on revisionismin muoto, joka poikkeaa Marxin ja Engelsin vallankumouksellisesta opista (Lenin 1967 [1902]). Esimerkiksi Marxin *Poliittisen taloustieteen kritiikkiä* (ilm. 1859) alkusanojen mukaisesti ”[p]orvarilliset tuotantosuhteet ovat yhteiskunnallisen tuotantoprosessin viimeinen antagonistinen, sovittamattoman ristiriitainen muoto” (Marx 1979, 10). Ekonomistien mukaan kyseinen ristiriita ratkeaa yhteiskunnallisesti vasta tiettyjen aineellisten edellytysten vallitessa. Lenin sitä vastoin korosti luokkataistelun merkitystä työväenliikkeen vallankumouksellisena poliittisena käytäntönä. Leninin mukaan Toisen internationaalien ekonomistit laiminlöivät propaganda- ja agitaatiotyön ja alistivat työläiset näin ollen porvariston hegemonialle. Kehittyvän työväenliikkeen ekonomistinen, eli ”opportunistinen siipi” tuki Leninin mukaan porvarillisten ideoiden leviämistä työväenliikkeeseen sen ulkopuolelta. Ekonomistit olettivat, että sosialismi seuraa automaattisesti työläisten vaistonvaraisesta taloudellisesta taistelusta. Lenin tähdensi myös polemiikkaa ekonomismia vastaan kehittyvän ammattiyhdistysliikkeen kohdalla, koska sekin pidättyi vallankumouksellisesta poliittisesta toiminnasta.

Ekonomismi on eräs tärkeimmistä porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ideologisista perustoista myös muiden kuin marxilaisten mielestä. Maailmanpolitiikan professori Teivo Teivaisen (2016, 108) mukaan ”ekonomismi tarkoittaa sellaista talouden ja politiikan erottelua, jossa taloutta pidetään epäpoliittisena”, minkä seurauksena ”talous on kyetty esittämään moraalisesti ja poliittisesti neutraalina alueena”. Esimerkiksi klassisessa liberalismissa talous nähdään

osana kansalaisyhteiskuntaa, jota valtion ei tulisi säännellä. Ekonomismi on tyyppillistä paitsi liberalismille myös korporativismille, jossa maltillisesta, saavutettujen etujen puolustamisesta on tullut osa työväenliikkeen arkijärkeä. Näin työväenliikkeen poliittiset kamppailut rajoittuvat taloudellisiin kamppailuihin, jotka irtautuvat talouden luokkaperustasta jonkin tietyn ammattiryhmän etujen ajamiseksi esimerkiksi palkkojen suhteen. Tämä estää yhteiskunnallisesti alistetussa asemassa olevia ryhmittymiä osallistumasta poliittiseen kamppailuun hegemoniasta. Ellen Meiksins Woodin (1981, 67) mukaan ekonomismi on saattanut olla historiallisesti jopa ”tehokkain pääoman käytettävissä oleva puolustusmekanismi”.

Artikkelissa tutkin edellä mainituista lähtökohdista marxilaista teoriaa yhteiskunnasta artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) sekä yhteiskunnallisten käytäntöjen tuotteena, eli artikulaationa, kriittisessä suhteessa ekonomismiin ja luokkareduktionismiin, jossa antagonistiset tuotantosuhteet redusoidut joko yhteiskunnan taloudelliseen perustaan tai vastaavasti ideologian ja politiikan päälysrakenteisiin.¹ Aloitan käsittelyn Gramscin marxilaisesta praksiksen filosofiasta ja jatkan Stuart Hallin uusliberalismin kritiikin ja konjunktuurianalyysin sekä Althusserin ideologiateorian kautta Marxin poliittisen taloustieteen kritiikkiin. On syytä huomata, ettei yksittäisessä artikkelissa ole mahdollista käsitellä näin laajoja ja moniaineksisiä keskusteluja kovin syväluotaavasti. Vaikka kyseiset keskustelut saattavat vaikuttaa olevan lisäksi ajallisesti ja maantieteellisesti etäällä toisistaan, monet Marxin ja Engelsin kirjoittamista teksteistä nousivat keskusteluun uudelleen vuoden 1968 jälkeisessä ”paluussa Marxiin” suhteellisen samanaikaisesti Gramscin, Althusserin ja Hallin tulkintojen kanssa, joita tarkastelen seuraavaksi ekonomismin kritiikin näkökulmasta, mikä pitkittyneen talouskriisin ja maailmanlaajuisen koronapandemian aikana on entistä ajankohtaisempaa.

Gramsci: Praksiksen filosofia ja kamppailu hegemoniasta

Sata vuotta sitten Euroopassa vallitsi talouskriisi, pandemia ja maailmanpoliittisesti tulenarka tilanne. Tuolloin oli mahdollista, että proletariaatin sosialistinen vallankumous saattaisi kumota porvariston hegemonian. Venäjällä bolševikit nousivat valtaan lokakuun vallankumouksessa vuonna 1917 ja perustivat kommunis-

¹ Artikkelini pohjautuu osin kirjoittajan väitöskirjaan (Kortesoja 2016). Kirjoittaja kiittää kaikkia Marx-kesäkouluun osallistuneita sekä ideologiatutkimuksen verkoston jäseniä käsikirjoituksen aihetta koskevista keskusteluista ja kommentista. Erityiskiitos käsikirjoituksen arvioijille ja toimittajille käsikirjoitukseen liittyvästä kritiikistä sekä lukuisista korjaus- ja käännösehdotuksista, jotka olen ottanut artikkelissa omiin nimiini (ml. mahdolliset virheet).

tisen internationaalin (eli Kominternin) Leninin johdolla vuonna 1919. Vuosina 1922–23 Antonio Gramsci osallistui Kominternin toimintaan Italian kommunistisen puolueen edustajana vähän ennen Leninin kuolemaa. Ennen nousuaan kommunistisen puolueen johtoon Italiassa vuonna 1924 Gramsci oli kehittänyt poliittista ajatteluaan paitsi torinolaisessa tehdasneuvostossa myös kansainvälisessä työväenliikkeessä (ks. lisää Koivisto & Uusitupa 1989).²

Vuoden 1926 kesken jääneessä artikkelissaan ‘Eräitä näkökohtia Etelän kysymyksessä’ Gramsci viittaa hegemonialla nimenomaan ‘proletariaatin hegemoniaan’:

Proletariaatista tulee johtava ja hallitseva luokka, mikäli sen onnistuu saada aikaan luokkien välisiä liittoja, jotka yhdistävät työtätekevän väestön valtaenemistön joukkoliikkeeksi kapitalismia ja porvarillista valtiota vastaan. (Gramsci 1976, 295).

Gramscin poliittisissa kirjoituksissa työväenluokan tehtäväksi tuli organisoida massaliike kansallisen yhtenäisyyden puolesta talonpoikaiseen etelään ja teollistuneeseen porvarilliseen pohjoiseen jakautuneessa Italiassa. Jotta porvariston hegemonia voisi kukistua näissä oloissa, työläisten olisi välttämätöntä liittoutua talonpoikien kanssa taistelussa kapitalismia ja porvarillista valtiota vastaan. Myöhemmin fasis tien vangitsema Gramsci painotti *Vankilavihkoissa*, että kamppailussa hegemonias ta on otettava huomioon ”kokonaisvaltio” (*lo stato integrale*) (Q6, §155, 810), joka on yhtä kuin ”poliittinen yhteiskunta ynnä kansalaisyhteiskunta, pakon panssaroi ma hegemonia” (Q6, §88, 764). Poliittinen yhteiskunta viittaa tässä yhteydessä valtiovaltaan ja väkivaltakoneistoon. Hegemonia taas tarkoittaa tässä hallitsevan luokan yhteiskunnallista johtoasemaa sekä alistettujen luokkien suostuntaa valtiovaltaa laajempien yhteiskunnallisten ja kulttuuristen instituutioiden tasolla kansalaisyhteiskunnassa. Gramscille vallassa kyse on toisin sanoen monimutkaisesta

2 Vuonna 1924 Gramsci nousi Italian kommunistisen puolueen (PCI) pääsihteeriksi. Vuonna 1926 puolue julistettiin laittomaksi fasis tien toimesta, Gramsci pidätettiin ja sotilastuomioistu in määräsi hänet vangittavaksi. Gramsci menetti vankilassa terveytensä lopullisesti ja hän menehtyi vuonna 1937. Yritys estää Gramscin ajattelun leviämisen kuitenkin epäonnistui, sillä hänen onnistui kirjoittaa vankeutensa aikana 1929–35 yli kolmekymmentä vihkoa muistiinpanoja, jotka hänen vaimonsa sisko Tatjana Schucht sekä taloustieteilijä Piero Sraffa auttoivat salakuljettamaan Gramscin puoluetovereille Moskovaan. Einaudi julkaisi ne kriittisenä laitoksena (*Quaderni del carcere*) vuonna 1975 neljässä niteessä, joihin tämä teksti viittaa. Alkuteosta suppeammin valittuja muistiinpanoja on julkaistu englanniksi vuonna 1971 (*Selections from the Prison Notebooks*) ja suomeksi (*Vankilavihkot*) vuosina 1979 ja 1982 (Gramsci 1979; 1982), joita olen käyttänyt käännösten pohjana.

suostumuksen tuottamisen ja pakottamisen välisestä tasapainoilusta (Koivisto & Uusitupa 1989, 67).

Koska kokonaisvaltiota ei voinut valloittaa vallankumouksellisella rynnäköllä, vaadittiin hegemonista kamppailua kulttuurin rintamalla, jossa sekä työväenluokan sivistyneistöllä että virkamiehillä olisi johtava rooli. Työväenluokan sivistyneistön tehtävänä oli Gramscin mukaan organisoida yhteiskunnallisesti alisteiset työtätekevät ryhmittymät ”historialliseksi blokiksi” paitsi ”perinteisen sivistyneistön” eli humanistisen koulutuksen ja sivistystyön saralla myös teollisten tuotanto-voimien johtavan teknillis-taloudellisen kehityksen ja tieteen alueilla. Gramsci vei ajatusta eteenpäin ”orgaanisen intellektuellin” käsitteen yhteydessä. Orgaanisten intellektuellien tehtävä oli organisoida suhteellisen yhtenäisen ideologian pohjalta kansallinen joukkoliike, joka kamppailisi porvariston hegemoniaa vastaan ”ei ainoastaan taloudessa vaan myös yhteiskunnallisessa elämässä ja politiikassa”. (Q12, §1, 1513, 1515; ks. lisää Lahtinen 2019, 76–79.)

Gramscin ”vallitsevien voimasuhteiden tilanneanalyysin” (Q13, §17) mukaan hegemonia muodostuu sekä tuotannon tasolla että sen suhteen suhteellisen itsenäisen yhteiskunnallisen ja poliittisen organisoitumisen kautta. Hegemonia ei ole ylivaltaa vaan alistettujen ryhmittymien suostunnasta ja poliittisesta johtajuudesta käytävän kamppailun kohde. Kamppailun tavoite on yhteiskunnallisten voimasuhteiden muuttaminen. Gramsci vertaa alistetussa asemassa olevien nousemista vallankumoukseen jopa reformaatioon kamppailun sisältämän henkisen ja moraalisen uudistumisen takia. Alistettujen ryhmittymien kamppailu hegemoniasta poikkeaa olennaisesti ”liikkumasodasta” porvariston hegemoniaa tukevia pakottavia ja tukahduttavia sortokoneistoja vastaan, siis välittömästä pyrkimyksestä vallankumoukseen ja valtiokoneiston haltuunottoon. Historiallisen blokin muodostumiseksi on välttämätöntä, että alistetussa asemassa olevat ryhmittymät tulevat yhteen hegemonisen kamppailun myötä. Tämä voi johtaa solidaarisuuteen myös muita alistetussa asemassa olevia kohtaan. Tällöin solidaarisuus ulottuisi tiukasti rajatun ”taloudellis-korporatiivisen” järjestäytymistarpeen sekä omien ryhmäetujen tavoittelun ja ekonomismin tuolle puolen.

Pohtiessaan ”ekonomismin teoreettisia ja käytännöllisiä piirteitä” Gramsci (Q13, §18) huomauttaa, että ekonomistit eivät kykene tarkastelemaan yhteiskunnallisia ja poliittisia kamppailuja laajemmin hegemonian ja luokkataistelun näkökulmasta. Tällä on ideologiset ja epistemologiset seurauksensa:

Kun on unohdettu, ettei [Marxin] teesi, jonka mukaan ihmiset tulevat tietoisiksi konflikteista ideologioiden maaperällä, ole luonteeltaan psykologinen eikä moralistinen, vaan elimellinen [rakenteellinen] ja gnoseologinen [episte-

mologinen], on muodostunut ajattelutapa, joka näkee politiikan ja siis myös historian jatkuvana petkutusten, hämäysten ja taikatempujen sarjana. (Emt., 1595.)

Muistinmenetyksen korjaamiseksi Gramscin mielestä oli tarpeen palauttaa mieleen Marxin esittämä teesi ideologiasta objektiivisena ja efektiivisenä todellisuutena ja tutkia kriittisesti ensinnäkin sitä, missä määrin ekonomismin juuret ovat käytännön filosofiassa, eli marxismissa. Vaikka syndikalismi ja ammattiyhdistysliikkeen ekonomismi olivat kehittyneet työväenliikkeen piirissä, Gramscin selvityksen mukaan ekonomismi on kuitenkin vain ”liberalismin suora haarautuma” ja ekonomismilla on näin ollen ”vain ulkoiset ja puhtaasti kielelliset suhteet käytännön filosofiaan” (Q_{I3}, §18, 1589). Esimerkkinä ekonomismista Gramsci viittaa Komiternin johtajiin lukeutuneen Nikolai Buharinin yritykseen kirjoittaa kansantajuinen sosiologinen tutkielma, historiallisen materialismin oppikirja, joka ”on idealismia ylösalaisin siinä mielessä, että siinä empiiriset käsitteet ja luokittelut korvaavat idealismin spekulatiiviset kategoriat, ollen kuitenkin niiden tavoin abstrakteja ja epähistoriallisia”, poliittisia silmänpääntötemppeja (Q_{II}, §14, 1403).

Toinen nimeltä mainittu ekonomismin edustaja on italialainen taloustieteilijä Achille Loria, joka levitti marxismia sen ”levinneimmässä muodossaan, ekonomistisena taikauksena” (Q_{I3}, §18, 1595). Kyse on taloudellisesta determinismistä, sillä Lorian mukaan ”talouden kehitys riippuu tuotantovälineiden kehityksestä” ja ”moraalinen, poliittinen ja ideaalinen järjestys johtuu taloudellisesta järjestyksestä” (Loria 1920, 69). Niin kommunistien kuin liberaalien harjoittaman ekonomismin tulisi olla Gramscin mukaan kritiikin kohteena, sillä Gramscin mukaan ”kaikkein tavanomaisimmat poleemiset väitteet” marxismia kohtaan on ”tosiasiassa tähdätty karkeaa ekonomismia vastaan”, eli toisin sanoen marxismi on samaistettu ekonomismiin (Q_{I3}, §18, 1594). Tämän marxismin ja ekonomismin samaistamisen seurauksena yhä tänään vallitseva käsitys marxismista vastaa ekonomismia, jota Gramsci tarkasteli kriittisesti sata vuotta sitten. Tämä on osoitus paitsi ekonomismin pysyvyydestä myös Gramscin edellä mainitsemasta muistinmenetyksestä.

Klassisen poliittisen taloustieteen edustajia Gramsci kritisoi *Vankilavihkoissa* (Q_{I3}, §18) siitä, että klassisen liberalismin opin mukaan taloudellinen toiminta tapahtuu kansalaisyhteiskunnassa, johon valtion ei tule puuttua (*laissez-faire*). Tämän seurauksena talous eroaa poliittisen ja ideologisen piiristä omaksi erityisalakseen, joka rakentuu rationaalisen yksilötoimijan (*homo economicus*) ympärille. Porvarillisessa yhteiskunnassa talouden alueesta tulee itseään säätelevä piiri. Liberalismi ei Gramscin mukaan ole ”taloudellisen tekijän spontaani, automaattinen ilmaus” vaan ”poliittinen ohjelma, joka voittaessaan [hegemonian] pyrkii muut-

tamaan valtion johtohenkilöt sekä myös valtion taloudellisen ohjelman” (emt. 1590). Lisäksi se pyrkii ”jakamaan kansantulon määrättyllä tavalla” ja saattamaan johtavan luokan puolueet vuoron perään hallitukseen. Porvariston hegemonia rakentuu näin ollen ideologialle, joka on tyypillistä ”hallitsevan luokan asiamiehille”. (Emt.). Kyse ei ole vain kapitalistisen tuotantotavan ideologisesta perustasta, eli ekonomismista, vaan laajemmin porvariston hegemoniasta.

Vaihtelevissa yhteiskunnallisissa olosuhteissa sekä historiallis-poliittisissa konjunktoureissa ekonomismin vastaista ”taistelua voi ja pitää käydä kehittämällä hegemonian käsitettä”, sillä ”ekonomismin vastustaminen on välttämätöntä, ei ainoastaan historiankirjoituksen teorian alalla vaan myös ja erityisesti politiikan teoriassa ja käytännössä” (Q13, §18, 1595). Gramscin mukaan:

Tärkeintä on kritiikki, jonka uuden historiallisen vaiheen ensimmäiset edustajat kohdistavat (...) ideologiseen kokonaisuuteen. Tämä kritiikki johtaa erotelu- ja muutosprosessiin, jonka seurauksena vanhojen ideologioiden ainesten tärkeysjärjestys vaihtuu. Toisarvoisesta, alistetusta tai jopa sattumanvaraisesta tulee uuden ideologian ja opillisen kokonaisuuden ydin. (Q8, §195, 1058.)

Gramscin hegemoniakäsitteen tarkastelun jälkeen käsittelen seuraavaksi ekonomismia uusliberalismin kritiikin ja konjunktuurianalyysin kautta. Uusliberalismin tarkempi tarkastelu vaatisi teorian ohella kuitenkin myös empiiristä analyysiä, sillä kuten Gramsci toteaa:

Historiallis-poliittisten analyysien yleinen virhe on se, ettei kyetä löytämään elimellisten seikkojen ja tilapäisilmiöiden välistä oikeaa suhdetta: näin joko esitetään välittömästi toimivina voimina sellaisia, jotka toimivatkin välillisesti, tai väitetään että välittömät syyt ovat ainoat vaikuttaneet syyt. Ensin mainitussa tapauksessa syyllistytään liialliseen ’ekonomismiin’ tai pikkutarkkaan doktrinalismiin, kun taas jälkimmäisessä on liiallista ’ideologismia’; ensimmäisessä tapauksessa yliarvioidaan mekaaniset syyt, toisessa ylistetään voluntaristista ja yksilöllistä elementtiä. (Q13, §17, 1580, käännöstä muokattu.)

Hall: Uusliberalismin kritiikki ja konjunktuurianalyysi

Uusliberalismin kritiikin voi hahmotella seuraavasti. Julkinen velka ja alijäämä ovat aiheuttaneet huolta hallituksille ja kansalaisille jo vuosikymmenien ajan. EU:n kurjistava finanssipolitiikka, budjettikuri, ja poliitikkojen sekä kansalaisten sitoutuminen kapitalismia ruokkivaan talouskasvuun ovat saaneet aikaan raken-

teellisiä muutoksia ja leikkauksia kansalaisten hyvinvointiin myös Suomessa, jossa jatkuvat uudistukset ja hyvinvointivaltion purkaminen on ollut kapitalistista tuotantotapaa hallitsevan porvariston yhteisellä agendalla 1990-luvun lamasta lähtien. Valtaeliitin säänteleminen finanssikapitalismi on pyrkinyt vakauttamaan porvariston hegemonian uusliberalismin avulla, missä talous on näennäisesti irtautunut politiikasta omaksi sfäärikseen (ks. esim. Streeck 2015). Talouskriisin jälkeinen kuripolitiikka on myös nostanut kapinan valtaeliittiä vastaan sekä luonut tilaa uusfasismin nousulle. Jos alistetussa yhteiskunnallisessa asemassa olevat ryhmittymät suljetaan ulos yhteiskunnasta, ristiriidat ja yhteiskunnallinen tilanne kärjistyvät entisestään. Tähän olisi syytä kiinnittää huomiota yhteiskuntarauhan säilyttämiseksi.

Sotien jälkeinen konsensus rikkoutui ja poliittinen dynamiikka työnteekijöiden ja työnantajien välillä muuntui konfliktiksi jo 1970-luvun lopun Isossa-Britanniassa, jossa sääntelystä vapaan markkinatalouden oppia ihannoiva uusliberaali ideologia haastoi konsensukseen pohjautuvan keynesiläisen järjestyksen (Hall 1992 [1988]). Noustuaan pääministeriksi Margaret Thatcher alkoi purkaa brittiläistä hyvinvointivaltiota ja leikata julkista sektoria, minkä seuraukset kulttuurintutkija Stuart Hall tarkkanäköisesti ennusti jo ennen Thatcherin konservatiivien valtaannousua. Hallin mukaan Thatcher artikuloi poliittisen projektinsa ”autoritaarisena populismina”, joka yhdisti toisiinsa uusliberaalin ideologian ja konservatiivisen moraalikoodin. Thatcherin strategia hyödynsi paitsi auktoriteetin kaipuuta myös populistisia tapoja vedota kansalaisten huoleen siitä, että valtiovalta on ajautumassa pois raiteiltaan. Merkkejä autoritaarisesta populismista on havaittu myös talouskriisin jälkeisessä Suomessa ja turvallistamisen diskursseissa (ks. esim. Lehtonen 2015; myös Kortesoja ym. 2019, 91–92).

Autoritaarinen populismi on vedonnut esimerkiksi Yhdysvalloissa presidentti Donald Trumpia kannattavien kansalaisten arkijärkeen etsittäessä kadonnutta kansallista identiteettiä menneistä suuruuden päivistä historiallisten muutosten ja yhteiskunnallisten ristiriitojen aikana, jolloin Yhdysvaltain maailmanherrsus on asetettu kyseenalaiseksi. Ulkomaalaiset ja muukalaiset nähdään joko ylijäämänä tai uhkana järjestykselle, kun taas autoritaarinen hallitsija nähdään järjestyksen suojelijana. Kyseessä on Hallin sanoin ”organinen ideologia”, johon monien on mahdollista samaistua, sillä hajanaiset ja heterogeeniset ideologiset elementit artikuloituvat siinä arkijärkisesti toisiinsa. Thatcher esimerkiksi totesi populistisesti, että ”yhteiskuntaa ei ole olemassa. On vain yksittäisiä miehiä ja naisia, ja sitten on perheitä”. Toisin sanoen yksittäisten miesten, naisten ja perheiden yritteliäs toiminta muodostaisi yhteisöelämän ytimen, mille sääntely muodostaa uhkan.

Hallin konjunktuurianalyysi keskittyy Gramscin *Vankilavihkojen* keinoin analysoimaan sitä, mikä organisisessa ideologiassa vetoaa kansalaisten arkijärkeen.

Thatcherismin peräänkuuluttamat ”kansakunta, perhe, velvollisuus, arvot, omilaan toimeen tuleminen” ovat Hallin mukaan teemoja, joilla ”vedotaan henkilökohtaiseen vastuunottoon yrittämisestä, palkinnoista kilpailemiseen sekä mielikuvaan yliverotetusta yksilöstä, jonka hermoja sosiaalityöllä eläminen kiristää ja jonka aloitteellisuutta holhousvaltio tukahduttaa” (Hall 1979, 17, lainattu Barfuss & Koivisto 2004, 137 mukaan.) Hallin mukaan orgaaninen ideologia ei tarkoita valheellisia ideoita, vaan kyse on siitä, mikä ideologiassa käy järkeen, siis mikä kulloinkin näyttäytyy totena:

Keskeistä sellaisen ‘orgaanisen’ ideologian suhteen, joka onnistuu, vaikka kuinka odottamattomasti, organisoimaan suuria joukkoja ja mobilisoimaan ne poliittiseen toimintaan, on kysyä mikä siinä on *totta*, eikä mikä siinä on *virheelistä*. ‘Todella’ en tarkoita yleispätevästi totta universaalien lain mielessä, vaan sitä mikä ‘vaikuttaa järkevältä’. (Hall 1992, 337–338.)

Yllä kuvatun Hallin ideologiakäsityksen ohella on syytä nostaa esiin konjunktuurin kaksoismerkitys (Koivisto & Lahtinen 2012b, 267). Konjunkturi viittaa ensinnäkin kytkentään tai nivellykseen (toisin sanoen *artikulaatioon*) ja toisaalta taloudellisia suhdanteita tai talouden vaihteluita laajempiin poliittis-historiallisiin konjunktuihin. Tietyn suhdanteen vallitessa jotkut ideologiset kytkennät voivat tulla uudelleennivellyksen kohteiksi ja purkautua suhteellisen helposti. Sen sijaan toiset nivellykset ovat elimellisempiä, kuten esimerkiksi järjestäytyneiden kansanliikkeiden ja yhteisöjen kohdalla. Mikään ideologinen yhteenliittymä ei kuitenkaan kestä ikuisesti. Vaikka esimerkiksi erilaiset yhteisöt voivat tarjota jäsenilleen suhteellisen itsenäisen ja pysyvän maailmankuvan, elämäntavan ja identiteetin, ideologiat eivät ole immuuneja yhteiskunnallisille muutoksille ja suhdanteiden vaihteluille.

Hall (1992 [1986]) käyttää havainnollistavana esimerkkinä rastafareja, jotka yhdistelevät kristinuskon, afro- ja vastakulttuurin elementtejä reggaemusiikin kautta. Tämä yhdistelmä on levinnyt populaarikulttuurin myötä Jamaikalta ympäri maailmaa. Artikulaatiot, jotka saattavat vaikuttaa mielivaltaisilta, ilmaisevat rastafarien arkisia kokemuksia rasismista, syrjinnästä ja köyhyydestä, mutta myös yhteisöllisyydestä ja sen kaipuusta sekä diasporasta. Tämä on puhutellut erilaisia ihmisiä ja saattanut heitä yhteen ympäri maailman. Konjunktuurin suhteen tällainen diskursiivinen

kytkeytymä ei ole kaiken aikaa välttämätön, determinoitu, ehdoton eikä olenainen. Onkin kysyttävä missä oloissa liitos *voidaan* tehdä tai pakottaa voi-

maan. (. . .) Siten juuri artikulaatio, ei-välttämätön linkki (. . .) käynnistää ta-
pahtumakulun, jossa historian näyttämölle syntyy uusi yhteiskunnallinen ja
poliittinen asema, uusi yhteiskunnallis-poliittisten subjektien joukko. (Hall
1992, 368–372.)

Artikulaation voi nähdä tässä viittaavaan luokat ylittäviin liittoumiin yhteiskun-
nallisesti alistetussa asemassa olevien ryhmittymien välillä esimerkiksi sukupuole-
n ja etnisyyteen liittyen. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että luokkataistelusta
olisi siirryttävä identiteettipoliittikkaan. Hallin thatcherismianalyysin on väitetty
kuitenkin johtavan ”ideologismiin”, jonka seurauksena politiikka irtautuu luok-
kataistelusta (ks. esim. Callinicos 1983, 30). Paradigmaattinen esimerkki kyseises-
tä siirtymästä on sen sijaan Ernesto Laclau ja Chantal Mouffin *Hegemony and
Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (1985), joka luonnehtii he-
gemonisia kamppailuja ”sosialistisena strategiana”, joka liittää yhteen moninaiset
soron ja alistamisen muodot ”radikaalidemokraattiseksi vastarinnaksi”.

Laclau ja Mouffin diskurssiteorian merkittävin ongelma on Hallin (1992
[1986]) ’Postmodernista ja artikulaatiosta’ -haastattelussa esittämään kritiikkiin
viitaten ”reduktionismi ylöspäin” (emt. 374), jossa yhteiskunta redusoituu sitä
koskeviin keskusteluihin ja kielipeleihin (ks. lisää Kortesoja 2016). Tämän vas-
takohtana on luokkareduktionismi, jossa ”ylärakenteen ilmiöt pyritään palautta-
maan tuotantosuhdeiden tasolla määrittyvien asemien ilmauksiksi” (Koivisto &
Uusitupa 1989, 80). Toisin kuin Laclaulle ja Mouffella, joilla poliittiset artikulaa-
tiot ovat enemmän tai vähemmän mielivaltaisia, Hallilla artikulaatiot nivELYVÄT
poliittis-historialliseen konjunkturiin, esimerkiksi rasisminvastaiseen taisteluun.
Hallin konjunktuurianalyysi ja artikulaation käsite haastavat sekä identiteettipoli-
tiikan että luokkareduktionismin ja tarkastelevat esimerkiksi rotua diskursiivisena
konstruktiona, yhteiskunnallisena käytäntönä sekä erojen järjestelmänä, joka toi-
seuttaa alistetussa asemassa olevia ihmisiä.

Kuten Hallin esimerkki osoittaa, ekonomististen ja luokkareduktionististen
tendenssien ylittäminen marxilaisessa teoriassa ei ole jälkimarxilaisen diskurssiteo-
rian tai sosiaalitieteiden ”kulttuurisen käänteen” ansiota. Kyse ei ole myöskään
foucault’laisen hallinnan tutkimuksen saavutuksista, vaan systemaattisesta mar-
xilaisen teorian itsekritiikistä sen omia ekonomistisia ja luokkareduktionistisia
tendenssejä vastaan (ks. myös Rehmann 2018). Lukuisista ansioistaan huolimatta
hallinnan tutkijat ja diskurssiteoreetikot ovat kuitenkin samaistaneet marxismin
ekonomismiin:

[M]onista vaihtelevista muodoistaan ja riippumatta siitä, kuinka hienostuneita ne olivat, marxilaiset ideologian käsitteet tarkoittivat valheellisia ideoita, joiden tehtävänä oli naamioida ja oikeuttaa hallitsevan luokan valta-asema. Ideologian käsitettä käytettiin tavalla, jossa jo ennakoita oletettiin, että tutkimuksen kohteet olivat valheita, joilla oli tehtävänsä, kun me taas kiinnostuimme pikemminkin totuudesta, totuuden tuotantovälineistä ja totuusefektien tuottamisen seurauksista eri alueilla. (Miller & Rose 2008, 3–4.)

Psykoanalyttisin termein ilmaistuna kyseessä on marxilaisen problematiikan denegaatio, eli kieltäminen (‘emme kiinnostuneet valheista, vaan totuudesta’). Marxilaisen ideologiateorian näkökulmasta ideologioissa ei ole kyse ideoista, olivatpa ne sitten valheita tai totuuksia, vaan yhteiskunnallisten käytäntöjen rakenteellisista efekteistä sekä yhteiskunnallistumisprosesseista, joiden ideologisuutta emme tunnista tai tunnusta juuri siksi, että ne ovat tiedostamattomia. Toisin kuin edellä mainitut hallinnan tutkijat väittävät, ideologiassa kyse ei ole niinkään totuudesta tai valheesta, vaan siitä, miten ideologialle alisteiset subjektit rakentuvat osana yhteiskunnallisesti vallitsevia herruussuhteita (ks. lisää Koivisto & Mehtonen 1991; Koivisto & Pietilä 1996; Herranen 2020, 214–222). Ideologialle alisteiset subjektit ovat lisäksi toimijoita, jotka käyvät kamppailua ja neuvottelua ideologisista kutsuista sekä niiden merkityksistä (Hall 1992 [1980]). Lähestyn kyseistä problematiikkaa seuraavaksi Althusserin ideologiateorian kautta.

Althusser: Ideologiateoria ja teorettinen antihumanismi

Louis Althusser oli Ranskan kommunistisen puolueen (PCF) jäsen ja filosofian opettaja Pariisissa eliittiyliopisto École normale supérieuressä (ENS). Reaalisosialismin aikakaudella Althusser vaati, että marxilaisen filosofian oli irtisanouduttava ideologiasta kaikissa sen muodoissa. *Lire le Capital* -teoksessa Althusser (1970 [1965]) rakensi marxilaisen filosofian ja historiallisen materialismin välille eron, jossa marxilaisen filosofian tehtävänä oli estää ideologian tunkeutuminen historiallisen materialismin käytäntöön. Muodollisesti kuilu vallitsi tieteen ja ideologian välillä. Althusserin myöhempi itsekritiikki johti hänet aiempien kirjoitustensa uudelleenarviointiin, jonka mukaan marxilainen filosofia ei ole tiedettä, vaan ”luokkataistelua teorian alueella” (Althusser 1984, 60). Althusserin mukaan marxilainen filosofia ei ole myöskään ideologiaa, vaan sen eräs tärkein tehtävä teorian alueella on

taistella porvarillista ja pikkuporvarillista maailmankatsomusta vastaan, jotka aina uhkaavat marxilaista teoriaa ja jotka nykyisin ovat syöpyneet siihen hyvin syvälle. Tämän maailmankatsomuksen *yleisenä* muotona ovat *ekonomismi* (esiintyy tänään ‘teknokratismina’) sekä tämän ‘henkinen vastine’, *moraalinen idealismi* (esiintyy ‘humanismina’). Alusta pitäen ekonomismi/idealismi -pari on muodostanut porvarillisen maailmankatsomuksen perustan. (1984, 59.)

Jo *Pour Marx* -teoksen esseessään ‘Marxismi ja humanismi’ Althusser (1969 [1965]) oli kritisoinut erityisesti marxilaisia humanisteja, joista monet olivat hänen puoluetovereitaan. Althusser muun muassa väitti, että ”filosofinen (teoreettinen) ihmismyytti on pelkistynyt tuhaksi” (emt. 229). Althusser vastasi myös häntä vastaan esitettyyn kritiikkiin lukuisissa itsekriittisissä esseissään. Eräs kuuluisimmista polemiikeista tapahtui filosofi John Lewisia vastaan, joka oli kirjoittanut brittiläisen kommunistisen puolueen jäsenenä artikkelin ‘tapaus-Althusser’ *Marxism Today* -lehteen (Lewis 1972). Althusserin (1976 [1973]) vastauksessa marxilainen ”teoreettinen antihumanismi” haastoi sekä ekonomistisen ajatuksen spontaanista historiallisesta muutoksesta että ajatuksen ihmisestä historian subjektina (humanismi). *Kommunistisessa manifestissa* Marx ja Engels olivat Althusserin parafrasoin mukaan esittäneet kuuluisan teesinsä, jonka mukaan ”luokkataistelu on historian moottori” (emt. 21). Kun toisen internationaalien ekonomistit olivat viitanneet tuotantovoimien kehitykseen tavalla, joka jätti huomiotta luokkataistelun, Lewisin kaltaiset humanistit puolestaan pitivät pääoman ja palkkatyön välisen ristiriidan sijaan idealistisesti abstraktia ”ihmistä” historiallisen muutoksen ”moottorina”.

Althusserin mukaan sekä ekonomismi että idealismi muodostivat porvarillisen ideologian perustan, jota vastaan marxilaisen filosofian tuli taistella. Althusserin (1984 [1968]) mukaan myös strukturalistisen filosofian suhteen tuli olla kriittinen, sillä:

Tämän maailmankatsomuksen nykyisenä *filosofisena* muotona [...] ovat *uuspositivismi* ynnä sen ‘henkinen vastine’, fenomenologis-eksistentiaalinen subjektivismi. Erityisesti ihmistieteisiin sovellettuna muunnelmalla esiintyy ‘strukturalismiksi’ kutsuttu *ideologia*. (Emt. 59.)

Toisessa keskustelua herättäneessä *Pour Marx* -esseessään ‘Ristiriidasta ja ylimääräytymisestä’, Althusser (1969 [1965]) tarjosi uudenlaisen tavan ymmärtää luokkataistelua teorian alueella. Tämä tapa suuntautui ekonomismia ja humanismia vastaan. Althusser (emt. 206) ei omien sanojensa mukaan keksinyt itse ylimääräytymisen käsitettä, vaan lainasi sen strukturalistisesta kielitieteestä ja psykoana-

lyysistä ”paremman puutteessa”.³ Althusserin mukaan yli- ja alimääräytyminen on konstitutiivista pääasialliselle ristiriidalle pääoman ja palkkatyön välillä. Koska kyseinen ristiriita ei ilmene koskaan täysin puhtaassa muodossaan eikä se erotu ”päättään pidempänä kuin muut katsojat pääkatsomossa” (emt. 201), vallankumous ei ole luokkataistelun välitön seuraus. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että pääasiallinen ristiriita palkkatyön ja pääoman välillä olisi toissijainen. Poikkeusoloissa lukuisat ristiriidat voivat tiivistyä kriisiksi ja johtaa poliittisiin mullistuksiin, kuten tapahtui Venäjällä vuonna 1917, Lokakuun vallankumouksessa.

Yli- ja alimääräytymisen takia antagonismit eivät noudata talouden lainalaisuuksia. Ekonomistit eivät ole tunnistanee eivätkä tunnustaneet niiden vallankumouksellista luonnetta, toisin kuin luokkataistelun harjaannuttama työväenliike, Althusser väitti viittaamalla Leninin ja Maon esimerkkiin. Althusserin (1984 [1969]) sanoin:

Vallankumouksellinen näköala ei ylipäänsä ole mahdollinen ilman tätä poliittisen taistelun ensisijaisuutta pelkkään taloudelliseen taisteluun nähden. Pelkkä ’epäpoliittinen’ taloudellinen taistelu vie ekonomismiin, toisin sanoen luokkayhteistyöhön. Jos taas poliittisessa taistelussa väheksytään taloudellista taistelua ja hylätään se, joudutaan voluntarismiin, toisin sanoen seikkailupoliittikkaan. (Emt. 74.)⁴

Habilitaatioluennossaan ’Amiensin teeseissä’, Althusser (1984 [1975]) puolusti edelleen kiistelyjä väitteitään marxilaisesta filosofiasta asettamalla kysymyksen siitä, *mitä marxismi oikein on*, eli kuinka marxilainen problematiikka tulisi käsittää niin

- 3 Tutkimuksessaan puheen ja kielen häiriöistä Roman Jakobson (1956) teki eron paradigmaattisen ja syntagmaattisen akselin välillä pohjaten kielitieteilijä Ferdinand de Saussuren (2014 [1916]) esittämiin ajatuksiin. Saussuren mukaan symbolisilla järjestelmillä, kuten kielellä, on kaksi akselia, joista paradigmaattisella akselilla on yhteys merkkijärjestelmän metaforiseen ulottuvuuteen, joka liittyy kielen rakenteeseen. Syntagmaattinen akseli puolestaan käsittelee metonymiaa, joka ilmenee kykynä muodostaa merkityksiä. Freud käytti teoksessaan *Unien tulkinta* (1899 [1956]) tihentymän käsitettä, jolla hän tarkoitti lukemattomien elementtien tiivistymistä unessa antagonistisessa suhteessa tukahdutettuihin, sensuroituihin elementteihin, jolloin unen sisältö on ”unityön” ylimääräämää (emt. 242). Siirtymällä Freud ymmärsi sen sijaan uniajatuksen reunamilla sijaitsevien vähämerkityksellisten elementtien ilmenemistä poikkeuksellisella intensiteetillä (emt. 262), jolloin kyse on yli- ja alimääräytymisestä.
- 4 Seikkailupoliittikka -termi juontuu Leniniltä, joka kritisoi sen turvin oman aikansa talonpoikaispopulistien eli narodnikkien perustamaa Venäjän sosialistivallankumouksellista puoluetta ennen 1917 lokakuun vallankumousta. Althusser puolestaan kritisoi maolaisia kulttuurivallankumouksellisia, joista osa oli hänen entisiä oppilaitaan.

teoriassa kuin käytännössä (emt. 144). Althusserin mukaan marxilainen *positio* tulisi ymmärtää tieteellisesti Marxin filosofian kautta ”ainutlaatuisena” ja ”vallankumouksellisenä” siten, että se eroaa porvarillisesta taloustieteestä ja idealistisesta filosofiasta erilliseksi problematiikakseen (emt. 154). Kuten Marx, joka Althusserin aiemman (1984 [1964]) väittämän mukaan oli perustanut tieteen kapitalistisesta tuotantotavasta, Sigmund Freud oli perustanut tieteen uudesta kohteesta, ‘tiedostumattomasta’. Psykoanalyysin kohteena oli tiedostumaton, joka on kuin ”sokean kokemuksen syvissä vesissä uiskenteleva vastahakoinen kala” (emt. 27). Althusserin (emt. 36) mukaan:

Psykoanalyysi käsittelee sota, joka aina uudelleen toistuu jokaisessa ihmiskunnan jälkeläisessä, joiden kaikkien on, sellaisina kuin ovat, rajallisina ja yksin jätettyinä, yksinäisyydessään kuolemaa uhmaten käytävä läpi se pitkä pakollinen marssi, jonka myötä imettäväisen toukista tulee ihmislapsia, *subjekteja*.

Althusserin mukaan subjektiksi tulemisessa ei ole kyse niinkään biologisesta suvusta tai ihmisen lajiolemuksesta. Mielenterveyspotilaana ja entisenä natsien sotavankina Althusser vertaa subjektiksi tulemistä sen sijaan sotaan, josta meillä kaikilla on kokemusta. Useimmat selviytyvät tästä sodasta ilman näkyviä jälkiä, monet ovat traumatisoituneita ja tarvitsevat apua, ja jotkut myös menehtyvät taistelussa. Althusserin (1984 [1970]) mukaan subjekti on kaiken ideologian perustava käsite, sillä ideologian tehtävänä on perustaa konkreettisia yksilöitä subjekteina (lat. *subiectum*, ts. alle heitetynä). Kun yksilö tunnistaa ideologisen kutsun, hänestä tulee subjekti oman toimintansa kautta.

Ideologia ‘toimii’ tai ‘työskentelee’ ‘rekrytoimalla’ tai ‘kutsumalla’ subjekteja ja yksilöiden keskuudesta (se rekrytoi heidät kaikki), taikka ‘muuntaa’ (kaikki) yksilöt subjekteiksi juuri tällä operaatiolla, jota nimitämme kutsumiseksi ja jonka mallina voi pitää kaikkein tavanomaisinta poliisin (tai jonkun muun) kutsuhuutoa: ‘Hei te siellä!’ (emt., 129.)

Althusserin mukaan ideologiset kutsut artikuloivat subjekteja ”interpelloimalla” heidät (ks. myös Laclau 1977), sikäli kun ideologia värvää subjektit yllä mainitun lainvalvojan, eli auktoriteetin tapaan käskyttämällä. Ideologisia kutsuja noudattamalla alistumme subjekteiksi. Tässä suhteessa esimerkiksi koulu, kirkko, perhe, oikeuslaitos, eduskunta, ammattilaitos, tiedotusvälineet ja muut instituutiot värväävät subjekteiksi niin työntekijät kuin työnantajat, virkamiehet, ideologit sekä muut ideologian ”ylipapit” uusintamaan kapitalistista tuotantotapaa niin sanottu-

jen ideologisten valtioapparaattien kautta. Nämä apparaatit esittävät meille ideologisia kutsuja kaiken aikaa, jopa ennen syntymäämme. Meitä kaikkia puhutellaan esimerkiksi tietyllä nimellä, synnymme tiettyyn perheeseen, jolla on tietty yhteiskunnallinen asema ja meitä myös kohdellaan sukupuolittuneesti, maskuliinisina tai feminiinisinä subjekteina. (Althusser 1984, 133, 143.) Porvarillisissa luokkayhteiskunnissa hallitseva ideologinen valtioapparaatti on Althusserin mielestä kuitenkin koulutuksellinen, sillä luokkasuhteet on tuotettava siellä yhä uudelleen (emt. 113). Ennen Ranskan vallankumousta oli sen sijaan vain yksi hallitseva ideologinen valtioapparaatti, uskonnollinen. Sen turvin papisto piti yllä feodalistista järjestystä, jonka porvaristo kukisti.

Althusserin ideologiateorian lähtökohtana on, että ideologiaa ei ole mielekästä tarkastella irrallaan yhteiskunnallisista tuotantosuhteista ja niiden uusintamisesta. Althusserin (1984 [1970]) mukaan jokaisella ideologialla on oma historiansa, mutta ”ideologialla yleensä” ei ole historiaa; ideologia yleensä on kuin tiedostumaton (emt. 115–117). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että ideologia olisi käytännöstä irrallinen osa-alue, sillä ideologiset ajatukset ja ilmaisut materialisoituvat käytäntöjen kautta ja ovat olemassa vain näissä käytännöissä. Althusserin sanoin: ”Ideologia esittää uudelleen yksilöiden imaginaarisen suhteen heidän olemassaolonsa todellisiin ehtoihin” (emt. 118, käännöstä muokattu). Ideologia toteutuu arkielämän aineellisissa käytännöissä ja vuorovaikutuksessa, eli työssä ja ihmisten arkielämässä. Ideologian efektiivisyyttä Althusser kuvaa Pascaliin viitaten rituaalinomaisena uskonnon kaltaisena käytäntönä: ”Polvistu, liikuta huuliasi rukouksessa, ja sinä uskot” (emt. 124). Ideologian tehtävä on ensisijaisesti taloudellisesti määräytyneiden aineellisten tuotantosuhteiden uusintaminen, sillä kuten Marx totesi kirjessään Ludwig Kugelmannelle: ”Lapsikin tietää, että jokainen kansakunta kuolisi nälkään, jos se keskeyttäisi työn teon vaikkapa vain muutamaksi viikoksi, vuodesta puhumattakaan.” (Marx & Engels 1971–73, 381).

Althusseria vastaan on esitetty lukuisia syytöksiä esimerkiksi ”teoretismista” ja historiattomuudesta (ks. esim. Thompson 1978). Kritiikki saattaa päteä pikemmin joihinkin Althusserin seuraajiin (ks. esim. Hindess & Hirst 1977), sillä Althusserin itsensä (1984 [1969]) mukaan ”Marxin *teorian* (...) ytimenä ja sydämenä on luokkataistelu” (emt. 79), joka hänen mukaansa on myös historiallisen muutoksen ”moottori”. Althusser kohtasi omien muistelmiensa perusteella ”luokkataistelun ja siten marxismien” lukuisten muiden aikalaistensa tapaan katolisessa nuorisoliikkeessä lukioikäisenä (Althusser 1993, 205). Katolinen kirkko puhui kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän tuottamista yhteiskunnallisista ongelmista ”sosiaalisena kysymyksenä”, jonka kirkko pyrki ratkaisemaan konservatiivisin keinoin estääkseen sosialismin nousun, mikä on eräs esimerkki ideologisten valtioapparaattien

toiminnasta.

Katolisen kirkon eräs vaikutusvaltaisimmista ”ylipapeista” lienee ollut kommunismin vastustajana tunnettu ja sittemmin katolisen kirkon toimesta pyhimyukseksi julistettu paavi Johannes Paavali II, jonka puheille Althusser pyrki. Pian valkoisen savun hälvennettyä Vatikaanista paavi saarnasi noin miljardille katolilaisille suunnatussa kiertokirjeessään *Laborem exercens* (suom. ‘Ihmisen työstä’, 1981), että ”ekonomismin erehdystä”, jonka mukaan ihmisen työtä tarkastellaan pelkästään taloudellisen tarkoituksensa mukaisesti, voi ja tulee kutsua ”materialismin erehdykseksi”. Väitetty *erehdys*, jonka katolinen kirkko oli julistanut harhaopiksi, oli väitetysti marxilaisuuden seurausta. Maailman levinneimmän uskonnon suurimman kirkkokunnan johtaja samaisti näin ekonomismin ja marxismin toisiinsa. Marxismin ja ekonomismin samaistamisen seurauksena ihmistä pidettiin oletettiin vain tietynä ajanjaksona vallitsevien taloudellisten tuotantosuhteiden kantajina, mitä vastaan katolisen kirkon yhteiskunnallinen opetus hyökkäsi. Tarkastelen seuraavaksi kyseistä harhakäsitystä, joka on tyypillinen paitsi katolisen kirkon yhteiskunnalliselle opetukselle myös marxismin jälkeiselle yhteiskuntatieteelle, Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin kautta.

Marx: Poliittisen taloustieteen kritiikki

Marxille porvarillisen yhteiskunnan luokkasuhteita ilmaisevat kategoriat, kuten pääoma, palkkatyö ja maanomistus, mahdollistavat paitsi historiallisen ymmärryksen kapitalististen tuotantosuhteiden kehityksestä myös lähtökohdan niiden kumoamiselle:

Porvarillinen yhteiskunta on tuotannon kehittynein ja monimutkaisin historiallinen organisaatio. Tämän vuoksi sen suhteita ilmaisevat kategoriat sekä näiden jäsenitys kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena [*Gliederung*] auttavat ymmärtämään myös kaikkia aikansa eläneiden yhteiskuntamuotojen artikulaatiota ja tuotantosuhteita, joiden jäänteistä ja elementeistä porvarillinen yhteiskunta rakentuu. (Marx 1986, 54, käännöstä muokattu.)

Tässä vuoden 1857 johdannossa *Grundrisseen* Marx esittää, että porvarillinen yhteiskunta on rakentunut historiallisesti ”aikansa eläneiden” yhteiskuntamuotojen jäänteille ja elementeille. Marxin mukaan porvarillisen yhteiskunnan ”suhteita ilmaisevat kategoriat sekä näiden jäsenitys kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena” (*Gliederung*) mahdollistaa porvarillista yhteiskuntaa edeltäneiden yhteiskuntamuotojen, ”joiden jäänteistä ja elementeistä porvarillinen yhteiskunta

rakentuu”, ymmärtämisen (emt.). Porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ymmärtämiseksi on Marxin mukaan lähdettävä liikkeelle porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan tuotantosuhteista, jotka ovat historiallisesti muotoutuneet eikä idealistisesta historianfilosofiasta, jossa historiallisen kehityksen tuottama yksilön tietoisuus on filosofisen ymmärryksen huipentuma.

Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin lähtökohtana ei ole yksilön tietoisuus, vaan työtätekevien ”yksilöiden yhteiskunnallisesti määräytynyt tuotanto” (emt. 34), jossa Marx kiinnittää huomiota näennäisen yksinkertaisiin kategorioihin, kuten palkkatyöhön, joka on seurausta tuotantovoimien yhteiskunnallisesta jakaantumuksesta. Marxin mukaan ”yhteiskunta ei muodostu yksilöistä, vaan ilmaisee niiden yhteyksien ja suhteiden summaa, joissa nämä yksilöt ovat toisiinsa” (emt. 201). Lisäksi Marx muistuttaa, että yhteiskunnallisesti konstitutiivisten suhteiden ulkopuolella ”ei ole olemassa orjia eikä kansalaisia: molemmat ovat ihmisiä” (emt. 201). Näin esimerkiksi taloutta koskevat määritykset eivät Marxilla liukene pelkiksi abstraktioiksi, kuten 1700-luvun poliittisen taloustieteen Robinson-tarinoiden omavarainen ja ”muista erillään elävä metsästäjä ja kalastaja” (emt. 34). Marx arvostelee yksilökeskeisiä klassisen poliittisen taloustieteen lähestymistapoja ja hahmottelee materiaalista tuotantovoimien ja -suhteiden konkreettista analyysia, jossa yhtäältä ”tuotanto, jakaantuminen, vaihto ja kulutus [...] muodostavat kokonaisuuden osat” mutta toisaalta ”ovat eroavuuksia ykseyden sisällä” (emt. 49). Marxille jokainen tämän ”orgaanisen kokonaisuuden” osa on siis erillinen, ei-identtinen muiden kanssa, mutta ”näiden eri momenttien määrättyt keskinäiset suhteet” (emt.) määräytyvät elimellisesti suhteessa maanomistukseen, palkkatyöhön ja pääomaan. Tämä asettaa ihmiset jo lähtökohtaisesti eriarvoiseen yhteiskunnalliseen asemaan.⁵

Kapitalistisen yhteiskuntamuodon antagonistisia tuotantosuhteita ilmaisevien kategorioiden sisäisen organisaation tarkastelu viittaa Marxin käsitykseen yhteiskunnasta kompleksisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*), siten kuin se esiintyy esimerkiksi Marxin vuosien 1857–58 käsikirjoituksissa (ts. *Grundrisse, Pääoman ensimmäinen luonnos*). ”Gliederung” käännetään usein ’rakenteeksi’, ’järjestykseksi’ tai ’organisaatioksi’, mutta tämä peittää artikulaation käsitteen näkyvistä (Foster-Carter 1978, 53; Weber 1994; ks. lisää Kortesoja 2016). Kyse ei ole

5 Marxille työ on ihmiselämän edellytys ja kaikille yhteiskuntamuodoille yhteinen piirre. Vaikka tuotetut tavarat ovat enenevässä määrin informaatiota ja palveluita, kapitalistisessa tuotantotavassa työntekijät myyvät edelleen työvoimansa työnantajien käyttöön saadakseen työstään palkkaa, jolla elättää itsensä (ja perheensä). Työntekijät eivät tavallisesti omista tuotantovälineitä, työnsä tuotteita, puhumattakaan työpaikastaan. Yksinyrittäjyyteen perustuvaa keikkaluonteista alustataloutta pyöritetään kokonaan ilman palkkatyön antamaa turvaa.

kuitenkaan vain käänkösvirheestä, vaan laajemmin tulkinnasta ja siihen liittyvistä ongelmista. *Grundrisen* johdannon sanoin, poliittisen taloustieteen kritiikissä:

Kysymys ei ole taloudellisten suhteiden historiallisesta asemasta toisiaan seuraavissa eri yhteiskuntamuodostumissa. Vielä vähemmän kysymys on ‘peräkkäisistä ideoista’ (mikä on osoitus Proudhonin sekavasta käsityksestä historian liikkeestä). Sen sijaan kysymys on taloudellisten suhteiden jäsentymisestä modernissa porvarillisessa yhteiskunnassa. (Marx 1986, 57, käännöstä muokattu).

Lyhyesti sanottuna Marxin menetelmä ei palaudu pääoman logiikkaan tai dialektiikkaan, jossa eri tuotantotavat (antiikkinen, aasialainen, feodalistinen, kapitalistinen) tai tuotantosuhteita ilmaisevat abstraktit kategoriat seuraavat toinen toisiaan (vrt. esim. Musto 2008, 20–21). Marxille ”tuotanto yleensä” on abstrakti kategoria, joka ”on itse moninkertaisesti jäsentynyt, eri määrityksiksi hajouva” abstraktio (Marx 1986, 37). Klassisen poliittisen taloustieteen yleisten ja abstraktisten määrittysten sijaan Marxin mukaan ”tuotantoa ylipäätään koskevat määritykset on [...] erotettava erilleen, jotta yhteisyyden [...] takia ei unohdeta olennaista erilaisuutta” (emt. 37), joka on samalla analyysin tuote ja sen lähtökohta, sillä ”konkreettinen on konkreettista siksi, että se on yhteenveto monista määrityksistä, siis moninaisen ykseys” (emt. 50). Hallin (1992 [1977]) Marx-luennan perusteella tällöin ”päädytään artikulaation alueelle”:

Kyseessä on siis kokonaisuus, joka muodostuu ‘monien determinaatiodien summana’ ja jossa yhden prosessin olemassaolon ehdot eivät vastaa täsmälleen toisen ehtoja (poliittinen talouden, kiertö tuotannon) *vaikka* edellinen olisi jälkimmäisen ‘määrätty tulos’, koska edellisellä on myös omat sisäiset ‘determinaationsa’. (Emt. 120.)

Esimerkiksi Althusser ymmärtää kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman ”määrävyysuhteissa jäsentyvänä kokonaisuutena” (*structure à dominante*). Tuotantosuhteet määräävät ”viime kädessä” (*la dernière instance*) sen, mikä instanssi tässä kokonaisuudessa on kulloinkin määräävässä asemassa. Kuitenkin Althusserin (1969 [1965]) sanoin tuotantosuhteiden ”viimeisen instanssin yksinäinen tunti ei koskaan lyö” (*l’heure solitaire de la dernière instance ne sonne jamais*, emt. 113). Tämä tarkoittaa sitä, että tuotantosuhteet eivät koskaan määrää yksin päällysrakenteita. Päällysrakenteilla on omat suhteellisen itsenäiset olemassaolon ehtonsa ja vasta päällysrakenteet tekevät kapitalistisen tuotantotavan ylipäätään mahdolliseksi. Yhteiskunnalliset suhteet ja ristiriidat ovat tarkemmin sanottuna yli- ja

alimääräytyneitä suhteessa kapitalistiseen yhteiskuntamuodostelmaan, joka seuraa dialektiikan lakien sijaan pikemmin artikulaation logiikkaa.

Mikko Lahtisen (1997) mukaan yli- ja alimääräytymisessä on kyse *vuorovaikutuksesta*, jota on pyrittävä *tulkitsemaan* edellä mainitussa viitekehyksessä. Tässä *poliittisilla* artikulaatioilla on keskeinen osansa:

Vaikka yli- ja alimääräytymisen ideassa on kyse myös sellaisten mekanististen ja reduktionististen syy-seuraus-selitysten kritiikistä (mm. ekonomismin kritiikki), jossa kullekin seuraukselle etsitään yhtä ja ainoaa 'alkusyytä' (...), monisyisyys ei kuitenkaan yksin riitä (...) on kysyttävä, *millä tapaa* ristiriidat vaikuttavat toisiinsa, *miten* ne ovat toistensa olemassaolon ehtoja, ja *minkäläa-tuisista* prosesseista (...) on kysymys. (Emt. 33.)

Althusserin (1984 [1975]) mukaan:

Topiikan ['perusta ja päällysrakenne' -metaforan] vaikutuksesta perustan viime kädessä määrävyyttä voidaan siis ajatella vain eriytyneessä, ts. monitahoisessa ja jäsentyneessä (*articulé*) kokonaisuudessa (*Gliederung*), jossa perustan viime kädessä määrävyyys lyö lukkoon muitten instanssien todelliset erot, niiden suhteellisen itsenäisyyden ja niille ominaisen tavan vaikuttaa itse perustaan (emt. 157, käännöstä muokattu).

Marxilainen teoria yhteiskunnasta monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) ei ole pelkästään metaforista. Se pyrkii jäsentämään yhteiskunnallisia suhteita kokonaisuutena, jolla saattaa olla myös yhteiskunnallisia vaikutuksia. Yhteiskunnallisia ilmiöitä ei pyritä palauttamaan luokka-asemiin (vrt. luokkareduktionismi), vaan kamppailemaan teorian alueella porvarillista ideologiaa (ekonomismi, idealismi) vastaan. Mikäli yhteiskunnallisesti määräytyneitä suhteita tarkastellaan *yhteiskunnallisesti* artikuloituneina, yhteiskunnallisina käytäntöinä ja kompleksisena kokonaisuutena (*Gliederung*), marxismi ei ole ekonomismia, vaan luokkataistelua teorian alueella ekonomistisia ja idealistisia ajatusmuotoja vastaan.

Yhteenveto

Lähdin liikkeelle väitteestä, jonka mukaan ekonomismi on eräs tärkeimmistä porvarillisen yhteiskunnan ideologisista perustoista. Se estää yhteiskunnallisesti alistetussa asemassa olevia ryhmittymiä osallistumasta poliittiseen kamppailuun

hegemoniasta. Gramscin esittämään kritiikkiin viitaten esitin ensinnäkin, että ekonomismi on kapitalistisen tuotantotavan perustava ideologia, joka tekee eron talouden ja politiikan välille. Se on tyypillistä paitsi liberalismille myös työväenliikkeen ekonomistiselle vaiheelle, jossa poliittiset kamppailut rajoittuvat taloudellisiin kamppailuihin. Ekonomismin vastustamiseksi on pidettävä mielessä, että luokkien välinen ristiriita on paitsi määräävä myös määräytynyt suhteessa muihin yhteiskunnallisiin ristiriitoihin, etenkin sukupuoleen ja etnisyyteen liittyen. Althusseriin viitaten esitin toiseksi, että ekonomismin vastustamisen lähtökohtana tulisi olla Marxin poliittisen taloustieteen kritiikki, jossa yhteiskunta käsitetään monimutkaisesti artikuloituneena kokonaisuutena (*Gliederung*) ja käytäntönä, eli artikulaationa, jossa ”poliittinen” ja ”taloudellinen” kytkeytyvät yhteen siten, että talous on määräävä ”viime kädessä”. Tähän liittyen esitin, että porvarillisen yhteiskunnan kapitalistisen tuotantotavan ymmärtämiseksi on keskeistä ottaa huomioon marxilainen itsekritiikki ekonomismia ja idealismia vastaan. Ekonomistisissa ja idealistisissa ajatusmuodoissa yhteiskunta ilmenee ”ekspressiivisenä totaliteettina”, jossa poliittinen ja ideologinen ovat talouden alueen välitöntä seurausta. Lopuksi väitin, että poliittisen taloustieteen kritiikissään Marx ei suinkaan hylännyt luokkataistelua, vaan se on ratkaiseva lenkki marxilaisen teorian ja käytännön ymmärtämiseksi, mikä tulisi ottaa huomioon ekonomismin vastaisessa kamppailussa.

Teksti on käynyt läpi vertaisarvioinnin.

LÄHTEET

- ALTHUSSER, LOUIS (1969). *For Marx*. Engl. Ben Brewster. London: Allen Lane.
- ALTHUSSER, LOUIS (1976). *Essays in Self-Criticism*. Engl. Grahame Lock. London: New Left Books.
- ALTHUSSER, LOUIS (1984). *Ideologiset valtiokoneistot*. Suom. Leevi Lehto. Helsinki, Tampere: Kansankulttuuri & Vastapaino.
- ALTHUSSER, LOUIS (1993). *The Future Lasts Forever. A Memoir*. Engl. Richard Veasey. New York: The New Press.
- ALTHUSSER, LOUIS & BALIBAR, ÉTIENNE (1970). *Reading Capital*. Engl. Ben Brewster. London: New Left Books.
- BARFUSS, THOMAS & KOIVISTO, JUHA (2014). Stuart Hall (1932–2014): Kulttuurintutkimus, musta diaspora ja kamppailu neoliberalismia vastaan. *Media & viestintä* 37(2), 134–138.
- CALLINICOS, ALEX (1983). The Despair of the Reformist. *Socialist Review* (June), 28–31.
- ENGELS, FRIEDRICH (1979). Engels Joseph Blochille. Marx–Engels. *Valitut teokset* (6 osaa). 6. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 604–606.

- FOSTER-CARTER, AIDAN (1978). The Modes of Production Controversy. *New Left Review* 107(1): 47–77.
- FREUD, SIGMUND (1968). *Unien tulkinta*. Suom. Markus Lång. Helsinki: Gummerus.
- GRAMSCI, ANTONIO (1975) *Quaderni del carcere*. Valentino Gerratana (toim.). Torino: Einaudi.
- GRAMSCI, ANTONIO (1976). Eräitä näkökohtia Etelän kysymyksessä. Julkaistu kokoelmassa *Antonio Gramsci: Työväenluokan yhtenäisyys. L'Ordine Nuovossa julkaistuja artikkeleita 1919–1920*. Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Riitta Ahonen. Moskova: Kustannusliike Edistys, 291–327.
- GRAMSCI, ANTONIO (1979). *Vankilavibkot* (toim. Mikael Böök). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Helsinki: Kansankulttuuri.
- GRAMSCI, ANTONIO (1982). *Vankilavibkot, valikoima 2* (toim. Mikael Böök). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Suom. Helsinki: Kansankulttuuri.
- HALL, STUART (1992). *Kulttuurin ja politiikan murroksia* (toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg). Useita suomentajia. Tampere: Vastapaino.
- HINDESS, BARRY & HIRST, PAUL (1977). *Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of 'Pre-Capitalist Modes of Production'*. London: Palgrave Macmillan.
- HERRANEN, OLLI (2020). *Social Institutions and the Problem of Order: A Relational Approach to Neo-Institutionalism through Social System theory, Social Constructionism, and Critical Ideology Theory*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- HOBBSAWN, ERIC (2019). *Kuinka muuttaa maailmaa. Kriittisiä esseitä Marxista*. Suom. Tatu Henttonen. Tampere: Vastapaino.
- JAKOBSON, ROMAN (1956). Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances. Teoksessa *Fundamentals of Language*. Gravenhage: Mouton, 115–133.
- JOHANNES PAAVALI II, paavi (1987). Ihmisen työstä: kiertokirje 14.9.1981 *Laborem exercens*. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.
- KOIVISTO, JUHA & LAHTINEN, MIKKO (2012a). Poliittisen järjen kriitikki: Marx. Teoksessa Petri Koikkalainen & Paul-Erik Korvela (toim.) *Klassiset poliittiset ajattelijat*. Tampere: Vastapaino, 446–474.
- KOIVISTO, JUHA & LAHTINEN, MIKKO (2012b). Conjuncture, Politico-historical. *Historical Materialism* 20(1), 267–277.
- KOIVISTO, JUHA & MEHTONEN, LAURI (toim.) (1991). *Otteita ideologiasta*. Tampereen yliopisto, tiedotusopin laitos. Julkaisuja. Sarja A 75/1991. Tampere: Tampereen yliopisto.
- KOIVISTO, JUHA & PIETILÄ, VEIKKO (1996). Ideological Powers and Resistance: The Contribution of W. F. Haug and Projekt Ideologie-Theorie. *Rethinking Marxism* 9(4), 40–59.
- KOIVISTO, JUHA & UUSITUPA, TIMO (1989). Antonio Gramsci. Teoksessa Jukka Kanerva (toim.) *Politiikan teorian moderneja klassikkoja*. Helsinki: Gaudeamus, 59–82.
- KORTESOJA, MATTI (2016). *Power of Articulation. Imagery of Society and Social Action in Structural Marxism and its Critique*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- KORTESOJA, MATTI; KUNELIUS, RISTO & HEIKKILÄ, HEIKKI (2019). Lyhyt matka epäisenmaallisuuteen. Valtion ja median suhteet HS:n tietovuotoa koskevassa keskustelussa. *Media & viestintä* 42(2), 76–98.
- KRÄTKE, MICHAEL R. (2011). Antonio Gramsci's Contribution to a Critical Economics. *Historical Materialism* 19(3), 63–105.
- LACLAU, ERNESTO (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*. London: Verso.
- LACLAU, ERNESTO & MOUFFE, CHANTAL (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London & New York: Verso.

- LAHTINEN, MIKKO (1997). *Niccolò Machiavelli ja aleatorinen materialismi. Louis Althusser ja Machiavellin konjunktuurit*. Väitöskirja. Tampere: Tampereen yliopisto.
- LAHTINEN, MIKKO (2016). Jälkisanat. Olivatko Marx ja Engels väärässä? Teoksessa Karl Marx, Friedrich Engels *Kommunistinen manifesti*. Tampere: Vastapaino. 83–109.
- LAHTINEN, MIKKO (2019). Sivistys ja valta kapitalismissa: Kulttuurimaterialistinen näkökulma sivistykseen. *Niin & näin* 26(1), 71–87.
- LEHTONEN, MIKKO (2008). Kulttuuri sfäärinä ja aspektina. *Kulttuurintutkimus* 25(1), 17–28.
- LEHTONEN, MIKKO (2015). ‘What’s going on?’ in Finland: Employing Stuart Hall for a conjunctural analysis. *International Journal of Cultural Studies* 19(1), 71–84.
- LENIN, V.I. (1967). Mitä on tehtävä? Teoksessa *Valitut teokset* (4 osaa). 1. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 275–432.
- LEWIS, JOHN (1972). The Althusser Case. *Australian Left Review*, 37(1), 16–26.
- LORIA, ACHILLE (1920). *Karl Marx*. Engl. Eder Paul & Cedar Paul. New York: Thomas Seltzer.
- MARX, KARL (1971–73). Marx Ludvig Kugelmannelle. 11. heinäkuuta 1868. Teoksessa *Valitut teokset* (3 osaa). 2. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 381–382.
- MARX, KARL (1978). Louis Bonaparten brumairekuun kahdeksastoista. Teoksessa *Valitut teokset* (6 osaa). 3. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 141–259.
- MARX, KARL (1979a). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua*. Osa 1. Suom. O.V. Louhivuori, Mauri Ryömä ja Tuure Lehén. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- MARX, KARL (1979b). Poliittisen taloustieteen arvostelua. Suom. Antero Tiisanen. Teoksessa *Valitut teokset* (6 osaa). 4. osa. Moskova: Kustannusliike Edistys, 5–185.
- MARX, KARL (1986). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset* (‘Grundrisse’). Suom. Antero Tiisanen. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- MARX, KARL & ENGELS, FRIEDRICH (2016). *Kommunistinen manifesti*. Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Tampere: Vastapaino.
- MILLER, PETER & ROSE, NIKOLAS (2008). *Miten meitä hallitaan?* Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- MUSTO, MARCELLO (2008). History, Production and Method on the 1857 ‘Introduction’. Teoksessa Marcello Musto (toim.) *Karl Marx’s Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*. London & New York: Routledge.
- REHMANN, JAN (2007). Ideology Theory. *Historical Materialism* 15(4), 211–239.
- REHMANN, JAN (2013). *Theories of Ideology. The Powers of Alienation and Subjection*. Leiden: Brill.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (2014). *Yleisen kielitieteen kurssi*. Suom. Tommi Nuopponen. Tampere: Vastapaino.
- SCHANZ, HANS JØRGEN (1996). *Karl Marxin teoria muurin murtumisen jälkeen*. Suom. Tapani Hietaniemi. Helsinki: Tutkijaliitto.
- STREECK, WOLFGANG (2015). *Ostettua aikaa – Demokraattisen kapitalismin lykätty kriisi*. Suom. Mari Kukkonen. Vastapaino: Tampere.
- TEIVAINEN, TEIVO (2016). Ekonomismi ja demokration tulevaisuus. Teoksessa Sari Kivistö, Sami Pihlström ja Mikko Tolonen (toim.) *Talous ja moraali*. Gaudeamus, Helsinki. 107–124.
- THOMPSON, EDWARD P. (1978). *The Poverty of Theory and Other Essays*. London: Merlin Press.
- WEBER, THOMAS (1994). Artikulation, Gliederung. *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus I*. Hamburg: Argument Verlag, 613–628.
- WOOD, ELLEN MEIKSINS (1981). The Separation of the ‘Economic’ and the ‘Political’ in Capitalism. *New Left Review* I, 127, 66–95.

Tuhlatun silmänräpäyksen jälkeen

Adornon myöhäisfilosofian marxilaisuus

SAULI HAVU

Artikkelissa käsitellään Adornon myöhäistuotantoa, erityisesti *Negatiivista dialektiikkaa* sekä sen ympärille rakentuneita luentoja. Artikkelin osoittaa Marxin tärkeyden Adornon ymmärtämiseksi. Artikkelissa käsitellään Adornon kritiikkiä perinteistä filosofiaa ja etenkin Hegelin ajattelua kohtaan. Lisäksi artikkeli valottaa Adornon Marx-tulkintaa sekä Hegelin merkitystä tälle tulkinnalle. Artikkelissa osoitetaan, että uudenlaisen filosofian tehtävänä ei Adornon mukaan ole filosofisten systeemien rakentaminen, vaan interventiot kapitalistisen yhteiskunnan arkipäiväiseen todellisuuteen.

Theodor W. Adorno toteaa lyhyessä tekstissään ”Zur Spezifikation der kritischen Theorie” kriittisen teorian olevan ”marxismien itsereflektiota”, jossa rajukaan itsekritiikki ei johda marxismista luopumiseen (Adorno 1969a, 292). Hän siis ymmärtää kriittisen teorian olevan olemuksellisesti kytköksissä marxismiin. Adornoa ja varsinkin hänen myöhempää tuotantoaan luetaan kuitenkin harvemmin marxismien valossa. Tyypillisempää on tulkita sitä joko klassisen saksalaisen filosofian tai niin sanotun differenssifilosofian ja Nietzschen valossa. *Negatiiviselle dialektiikalle* omistetussa kirjallisuudessa Marxin rooli Adornon argumentaatiossa sivuutetaan usein käytännössä täysin (esim. Seel 2006; Honneth/Menke 2006; O’Connor 2004). Näin Adornon teoreettinen erityisyys jää huomaamatta.

Artikkelissani tarkastelen Adornoa nimenomaan marxilaisuuden näkökulmas-

ta. Keskityn erityisesti hänen filosofiseen pääteokseensa *Negatiiviseen dialektiikkaan* sekä siihen liittyviin, postuumisti julkaistuihin luentosarjoihin. Osoitan, että Adornon myöhäistuotanto on syytä nähdä osana marxilaista teoriaperinnettä ja että Adornolla on yhä annettavaa marxilaiselle teorialle (vrt. Demirovic 2016, 461–462). En kuitenkaan pyri kaikenkattavuuteen, vaan tarkoitukseni on yksinkertaisesti nostaa esiin muutamia hedelmällisenä tai vähintäänkin kiinnostavina pitämiäni piirteitä Adornon ajattelusta. Monet käsittelemistäni piirteistä eivät ole välittyneet hallitsevaan kuvaan Adornosta juuri sen vuoksi, että hänen filosofialleen konstitutiiviset marxilaiset motiivit on hävytetty. Näitä piirteitä ovat Adornon ymmärrys teorian ja käytännön suhteesta, hänen kritiikkinsä perinteisessä filosofiasa hallitsevia ajatusmuotoja kohtaan sekä hänen käsityksensä teoriasta interventiona hallitsevaan todellisuuteen. Käsittelem myös Adornon tulkintaa Marxin kapitalismiteoriasta.

Teorian ja käytännön dialektiikasta

Vuonna 1966 julkaistun *Negatiivisen dialektiikan* alkulause kuuluu seuraavasti: ”Filosofia, joka kerran jo näytti vanhentuneelta, säilyi hengissä, sillä sen todellistamisen silmänräpäys tuhlattiin” (Adorno 1966a, 15). Välitön vallankumous ei ollut sodanjälkeisen muuttuneen yhteiskunnallisen tilanteen myötä enää realistinen mahdollisuus. Viitatessaan filosofian todellistamiseen Adornon mielessä on Marxin kuuluisa yhdestoista teesi Feuerbachista. Sen mukaan ”filosofit ovat vain tulkinneet maailmaa eri tavoin; tehtävänä on sen muuttaminen” (Marx 1845, 7). Miten tätä teesiä pitää lukea tilanteessa, jossa maailman muuttaminen on epäonnistunut? Idässä vallankumous tuotti autoritäärisen järjestelmän, jolla vaikutti olevan vain vähän tekemistä emansipaation kanssa. Adornon mukaan yhdennessatoista teesin tulkinta vaatimuksena välittömästä vallankumouksesta johtaisi tällaisessa tilanteessa vain ”järjen tappiomielialaan” (1966a, 15). Toisaalta filosofia ei voi myöskään palata maailmalle vieraaseen kontemplaatioon ja yksinkertaisesti hylätä ajatusta käytännön merkityksestä (emt., 147). Resignaation sijaan filosofian täytyy harjoittaa ”armotonta itsekritiikkiä” (emt., 15).

Keskeinen osa tätä itsekritiikkiä on teorian ja käytännön suhteen asettaminen teoreettisen tarkastelun kohteeksi. Adornon mukaan tämä suhde ei pysy aina samana, vaan ”vaihtelee historiallisesti” (1966a, 147). Hänen mielestään on selvää, että Marxille ”teoria ja käytäntö eivät olleet yksinkertaisia vastakohtia” (Adorno 1966b, 74). Olisi virhe ajatella Marxin väheksyneen teoreettista työtä ja tulkita *Feuerbach-teesejä* ”puhtaana praktisismina” (emt.). Ilman pohdintaa siitä, millainen käytäntö sopii kulloiseenkin historialliseen tilanteeseen, syntyy huonoa käy-

täntöä. Jos teoria alistetaan välittömälle käytännölle, siitä tulee ”käsitteetöntä, pelkkää politiikkaa” (Adorno 1966a, 147). On siis virhe pitää teorian korostamista selän kääntämisenä käytännölle. Teorian suhteellinen itsenäisyys on ”käytännön itsensä etu” (emt.). Adornon mukaan keskeinen syy maailman muuttamisen epäonnistumisessa oli se, että ”maailmaa oli tulkittu liian vähän” (1966b, 89). Teorian väheksyminen tuhoaa lopulta myös käytännön.

Pyrkiessään käsitteellistämään teorian ja käytännön suhdetta Adorno tulee siihen tulokseen, että myös teoreettinen työ on käytännöllistä. Tätä painottamalla päästään eroon teorian väheksymisen ja käytännöstä irtautuvan kontemplaation abstraktista vastakkainasettelusta. Vain ”ajattelun puhtauden ideologia” kieltää, että teoria on ”käytännön muoto” (Adorno 1969b, 761). Tämän ideologian – joka siis ilmenee käänteisenä myös praktisismissa – juuret ovat henkisen ja ruumiillisen työn erkaantumisessa (emt., 762). Teorian ja käytännön absoluuttinen erottaminen on Adornon mukaan ”itsessään esineellistyneen tietoisuuden muoto” (1966b, 83). Eräs filosofian tehtävistä on osoittaa tämän erottelun ”jäykkyys” sekä ”dogmaattinen ja sovittamaton luonne” (emt.).

Adornon mukaan ajattelu on ”käytännöllinen teko” (1966b, 75) ja teoreettinen uusien yhteyksien luominen asioiden välille on jo osaltaan ”maailman muuttamista” (emt., 83). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että teoria voisi pitää itseään itseriittoisena, sillä se olisi jälleen ”vajoamista kontemplaatioon” (emt., 82). Olenainen osa sitä, mitä muuttuneessa tilanteessa ”voi ylipäättään kutsua filosofiaksi”, on sen pohtiminen, miksi käytäntö on ajautunut vaikeuksiin (emt., 86). Keskeistä on pyrkiä luomaan ”uusi käsitys järjestä” (Adorno 1969a, 292), joka välttäisi ne porvarillisen järjen ongelmat, joita Adorno ja Horkheimer käsittelevät jo *Valistuksen dialektiikassa*. Marxisin tapauksessa tämä tarkoittaa sen pohtimista, missä määrin marxilainen teoria ja käytäntö on perustunut ongelmallisille, reflektoitomille pemuksille.

Luennoilla negatiivisesta dialektiikasta Adorno käsittelee kahta marxismia vavannutta ongelmaa esimerkkinä siitä, missä määrin marxismi on ollut ongelmallisten ajatusmuotojen vanki. Ensimmäinen ongelma on se, että marxilaiset ovat naiivisti hyväksyneet ajatuksen luonnon alistamisesta ihmisen herruuden alle. (Adorno 1966b, 89). Marx-tutkimuksen valossa voidaan todeta, että Marx itse tiedosti sokean luonnon alistamisen ongelmat aikalaiseseen poikkeuksellisen hyvin (esim. Saito 2017). Historiallisesti vaikuttavana voimana marxilaisuus kuitenkin pitkälti omaksui porvarillisen ymmärryksen kehityksestä lisääntyvänä luonnon alistamisena. Tätä vastoin Adorno korostaa, että ajatus yhteiskunnasta ”sisältää aina myös suhteen ihmisen ja luonnon välillä” ja tämän vuoksi aidosti vapaan yhteiskunnan kohdalla ”myös suhteen luonnonhallintaan tulee muuttua” (1966b,

89). Edistyksen käsite on otettava kriittiseen tarkasteluun. Todellinen edistys edellyttää myös ”edistyksen itsensä lumouksesta vapautumista” (Adorno 1962a, 625).

Myös toinen Adornon esiin nostama ongelma liittyy läheisesti luonnonhallinnan problematiikkaan. Adornon mukaan marxismissa on usein asetettu ”ekvivalenssi tuotantovoimien kehityksen ja ihmiskunnan vapautumisen välille” (1966b, 72). Näin tuotantovoimissa, jotka näissä tulkinnoissa on usein virheellisesti samaistettu koneisiin ja teknologiaan, on nähty historiallisen edistyksen takuu. Adorno kutsuu tämänkaltaista determinististä ajattelua ”tuotantovoimien metafysiikaksi” (emt., 142). Kuitenkaan myöhäiskapitalismissa ei ole enää mahdollista uskoa, että ”ihmiskunnan historia liikkuisi itsestään kohti asioiden oikeaa tilaa” ja että vain ”kulussien ravistelu riittäisi saamaan kaiken järjestykseen” (emt., 76). Kriitikin on tässä mielessä oltava radikaalimpaa. Siinä määrin kuin marxilaisuus on teoriassaan ja käytännössään uusintanut deterministisiä tai luontoa alistavia ajatusmuotoja, se on ollut porvarillisen ajattelun vanki. Toisaalta Adorno huomauttaa toisaalla, ettei marxilaisuus ole ollut täysin näiden ajatusmuotojen vanki. Marx tunnusti luonnon roolin yhteiskunnallisen varallisuuden syntyemisessä ja näin irtautui ainakin osittain porvarillisesta ”työn metafysiikasta” ja kapeasta ymmärryksestä kehityksestä (Adorno 1963a, 270).

Adorno ei niinkään tarjoa ratkaisua kysymykseen teorian ja käytännön suhteesta, vaan hän pyrkii osoittamaan, ettei kysymykseen ole yksiselitteistä, ajasta, paikasta ja yhteiskunnallisista voimasuhteista riippumatonta vastausta. Toisaalta teoria ja käytäntö ovat yhtä, toisaalta eivät. Ne ovat kummatkin omia käytäntöjään ja osa samaa yhteiskunnallista kokonaisuutta. Ne eivät kuitenkaan palaudu toisiinsa. Niinpä ”vaikka teoriaa ei voi pitää yhteiskunnallisen kokonaisprosessin ulkopuolisena, on sillä silti itsenäisyyttä tämän prosessin sisällä” (Adorno 1969b, 780). Adornon ratkaisu muistuttaa monin tavoin Louis Althusserin tapaa käsitteellistää ongelma. Myös Althusser (esim. 1965a, 165–174) piti teoriaa käytännön muotona – ”teoreettisena käytäntönä” – ja korosti, kuinka tärkeää teorian suhteellinen itsenäisyys on.

Adornoa pidetään usein käytännölle vihamielisenä ajattelijana tai vähintäänkin teoretikkona, jonka ajattelussa käytännöllä ei ole mitään roolia. Edustava esimerkki löytyy Adornon *Esteettisen teorian* suomennoksen johdannosta. Suomentaja Arto Kuorikosken mukaan Adorno vaipuu myöhäistuotannossaan ”melankoliseen yksinäisyyteen” (2006, 14). Kuorikosken mukaan ”käytännöllisellä toiminnalla ei ollut Adornon yhteiskuntakäsityksessä minkäänlaista roolia” (emt.). Edellä sanotun valossa tätä väitettä voi pitää yksinkertaisesti harhaanjohtavana. Adorno ei ylipäätään puhu käytännöstä ja teoriasta toistensa poissulkevinä ylihistoriallisina abstraktioina, vaan esittää enemmänkin kysymyksen siitä, millai-

nen käytäntö on edistyksellistä annetussa tilanteessa (Schweppenhauser 2016, 83). Kun Adorno esimerkiksi kritisoi taipumusta ”pseudokäytäntöön” ja aktivismiin ilman teoriaa (esim. Adorno 1966b, 83), ei tämä ole kannanotto käytäntöä yleensä vastaan, vaan nimenomaan kritiikkiä tietynlaista käytäntöä kohtaan. Adornon huomio siitä, että toiminta ilman teoriaa on vain maailmasta vieraantuneen kontemplaation peilikuva ja näin aivan yhtä kyvytön muuttamaan maailmaa edistykselliseen suuntaan, on yhä tänään tärkeä pitää mielessä (vrt. Demirovic 1999, 950–951). Mikäli tämä pohjimmiltaan historiallispoliittinen reflektio ymmärretään ylihistoriallisena, yleisenä kantana teorian ja käytännön suhteesta, kuten Kuorikoski yllä lainatussa kohdassa tekee, pakotetaan Adornon ajattelu sille vieraaseen, epähistorialliseen filosofiseen pakkopaitaan. Adornon irtiottoa tämän kaltaisista, perinteiselle filosofialle tyypillisistä ajatusmuodoista käsittelemän tämän tekstin seuraavissa luvuissa.

Rajanvetoa Hegeliin

Teesini on, että Adornon ymmärtämisessä keskeistä on hänen kritiikkinsä varhaisemmalle filosofialle tyypillisiä ajatusmuotoja kohtaan. Nähdäkseni tätä kritiikkiä ei riittävän usein havaita kirjallisuudessa. Tämä johtuu laajemmin siitä, että Adornon radikaali filosofiakritiikki jää usein marxilaisessakin keskustelussa huomaamatta. Esimerkiksi Wolfgang Fritz Haug (1995, 671) ei sinänsä ansiokkaassa artikkelissaan dialektiikasta tavoita Adornon erityisyyttä kuvatessaan hänen lähestymistapaansa ”negatiiviseksi hegeliläisyydeksi”. Tämä ilmaus antaa olettaa, että Adornon ajattelun perusrakenne olisi sama kuin Hegelillä. Osoitan tässä luvussa varsinkin Adornon Hegel-kritiikin kautta, että hän pyrkii huomattavasti radikaalimpaan katkokseen suhteessa aikaisempiin käsityksiin filosofiasta.

Adornon mukaan Hegelin filosofia perustuu vain näennäisesti liikkeelle ja kehitykselle. Todellisuudessa se on kuitenkin vain itseriittoinen kehä, joka aina palaa alkupisteeseensä. Tämän vuoksi ”Hegelin loogisilla kategorioilla on omalaatuinen kaksoisluonne” (Adorno 1966a, 48). Näennäisestä kehityksestä huolimatta ne ovat ”muuttumattomia, a priorisia rakenteita” (emt.). Kokonaisuuden näkökulmasta kehitys näyttää ristiriidattomalta, sillä kehityksessä ilmenevien ristiriitojen ylitäminen on turvattu jo etukäteen. Niinpä näennäisestä kehityksestä huolimatta lopputulos on ”implisiittisesti jo suunniteltuna jokaisessa yksittäisessä määreessä” (emt., 38). Hegelin filosofia on paikallaan pysyvää liikettä. Adornon kritiikit ovat kiinnostavan samankaltaisia Louis Althusserin Hegeliä kohtaan esittämän kritiikin kanssa. Althusser (1978, 57) on verrannut hegeliläisyydelle perustuvaa historiankäsitystä kuntopyörään: vaikka kuinka polkee, mihinkään ei liikuta.

Hegelin filosofian paikallaanpysyvä luonne johtuu Adornon mukaan Hegelin ajattelun teleologisesta perusrakenteesta. Adornon toinen kritiikki keskittyykin erityisesti Hegelin ajatukseen negaation negaatiosta. Adornon mukaan oletus siitä, että negaation negaation tulos olisi positiivinen, siis siirtymä uudelle tasolle ja ristiriitojen kumoutuminen, pätee vain, jos ”positiivisuus on asetettu jo lähtökohdaksi” (1966a, 162). Näin unohtuu se, että todellinen kehitys ei ole ennalta-arvattavaa ja automaattista (1966b, 32). Tästä näkökulmasta Hegelin filosofia, jossa ristiriidat ylittävä spekulatiivinen järki asetetaan jo etukäteen ristiriitoihin päätyvää ”ymmärrystä” korkeammaksi tietämisen muodoksi, on ideologista. Hegelin mukaanhan ”puhdas tiede edellyttää vapautumista tietoisuuden ristiriidoista” (Hegel 1831, 43). Näin ”itseensä tulleen ja itsessään olevan ajattelun hiljaisissa huoneissa kansojen ja yksilöiden elämää liikuttavat intressit vaikenevat” (emt., 23). Hegel näkee ristiriitoihin jumiintumisen merkinä ajattelun epätäydellisyydestä. Näin hän Adornon sanoin jo lähtökohtaisesti omaksuu ”voittajien näkökulman” (1965a, 61).

Adornon mukaan materialistinen dialektiikka on ”laadullisesti erilaista” suhteessa hegeliläiseen idealistiseen dialektiikkaan (Adorno 1966a, 38) eikä se ole ”enää Hegelin kanssa yhteensopivaa” (emt., 148). Materialistisessa dialektiikassa Adornon tarkoittamassa mielessä luovutaan hegeliläisestä varmuuden illuusiosta, sillä ristiriitojen ei oleteta jo automaattisesti sisältävän oman ratkaisunsa. Materialistinen dialektiikka ei tunne ristiriitojen automaattista ylittämistä, teleologista ajattelua tai ikuisia lakeja (Demirovic 2019, 22). Siinä missä idealistinen dialektiikka on ”suljettua”, materialistinen on ”avointa” (Adorno 1958a, 36). On kiinnostavaa, että kritisoidessaan Hegelin ymmärrystä ”negaation negaatiosta” Adornon argumentaatio on jälleen samankaltaista kuin Althusserilla. Myös Althusser kyseenalaisti ”negaation negaation” idealistisena jäänteinä Marxin teoriassa (esim. Althusser 1965a, 202–203). Materialistisessa, ei-hegeliläisessä dialektiikassa ”pelkkä kysymysten esittäminen ei vielä johda niiden ratkaisuun” (Macherey 1979, 260).

Hegelin filosofia on siis tästä näkökulmasta suljettu, pseudodynaaminen systeemi. Adornon kolmas Hegel-kritiikki on läheisessä yhteydessä kahteen aikaisempaan. Sitä voidaan havainnollistaa tarkastelemalla tekstikohtia, joissa Hegel käsittelee osien ja kokonaisuuden suhdetta. Hegelin mukaan ”sisällöllä on oikeutuksensa vain kokonaisuuden momenttina” (1830, 60). Vaikka jokainen osa muodostaa itsessään ”kokonaisuuden, itseensä sulkeutuvan kehän”, muodostavat osat yhdessä ”kehien kehän” (emt., 61). Tämä kokonaisuus ”ilmenee jokaisessa yksittäisessä” (emt.). Niinpä ”kokonaisuus on kiertokulku, jossa ensimmäinen on myös viimeinen ja viimeinen myös ensimmäinen” (Hegel 1831, 70). Täten ”filosofian koko eteneminen” on ”vain sen asettamista, jonka käsite jo sisältää” (Hegel 1830, 188).

Hegel tunnetusti kritisoi ajatusta siitä, että olisi olemassa jonkinlainen välitön ensimmäinen periaate, josta filosofian voisi johtaa. Tämänkaltainen filosofia keskittyy vain ”perustaan”, uskoen kaiken muun sisältyvän siihen ”itumuodossa” ja kumpuavan siitä (Hegel 1831, 32). Tällaisen filosofian suosio johtuu Hegelin mukaan siitä, että se vaatii ”vain vähän työtä”, se on siis helpompaa kuin todellisuuden kehitysprosessin ja välittyneisyyden seuraaminen (emt.). Kuitenkin tämä olisi filosofian todellinen tehtävä. Hegelin kritiikki välittömyyttä kohtaan on Adornolle tärkeä, ja myös Adornon mukaan ajatus filosofian ensimmäisistä periaatteista on ”idealista silmänlumetta” (1966a, 50). Sama ongelma toistuu kuitenkin Adornon mukaan myös Hegelillä, joskin toisessa muodossa. Hegelin filosofiassa kokonaisuus toimii ”absoluuttisena viimeisenä”, josta ”kaikki muu seuraa” (Adorno 1958a, 148). Hegelin ”loppuunvietyssä totaliteetissa” (emt.) kaikki redusoituu lopulta ja viime kädessä kokonaisuuteen, vaikkakin ”välittyneesti” (Adorno 1965a, 63). Tämän vuoksi Hegelin tapa ymmärtää kokonaisuus tekee hänen filosofiastaan lopulta ”jättimäisen tautologian” (Adorno 1966b, 47). Adorno kritisoi sitä, mitä Althusser (1965b, 14–15) kutsuu ”ekspressiiviseksi totaliteetiksi”: Hegelillä jokainen osa on *viime kädessä* kokonaisuuden ilmaus.

Adornon mukaan Hegelin tautologisuus on kuitenkin vain oire suuremmasta ongelmasta, joka koskee filosofian perinnettä. Adornon mukaan filosofialla on taipumusta ”tehdä kohteestaan itsensä kaltainen” (1966a, 153). Se luulee tarkastelevansa itsensä ulkopuolista kohdetta, mutta ”tunnistaakin siinä vain itsensä” (emt.). Filosofia kääntää kaiken filosofian kielelle ja unohtaa näin oman ulkopuolensa ja oman olemassaolonsa ehdot. Suhteessa moneen muuhun filosofiaan Hegelin filosofia on toki siinä mielessä kehittynyttä, että hänellä henki ei tarkoita vain ”ajattelua”, vaan sisältää myös ”ihmiskunnan koko historiallispoliittisen ja taloudellisen elämän” (Adorno 1965a, 25). Vaikka Hegel tulkitsee näitä seikkoja vahvasti oman filosofisen käsiteapparaattinsa lävitse, on hänen filosofiassaan Adornon mukaan läsnä tärkeä teoreettisesti edistyksellinen tendenssi: ”siirtymä filosofiasta historiaan” (emt., 58). Hegelin teoria pysyy ”valtavista innovaatioistaan” huolimatta kuitenkin ”traditionaalisena, siis pohjimmiltaan platonisena teoriana” (emt., 66). Miten filosofian ulkopuolen samaistaminen filosofiaan Hegelillä tapahtuu, siitä Adorno antaa esimerkin *Luennoillaan negatiivisesta dialektiikasta* analysoimalla Hegelin *Logiikan tieteen* alkua (vrt. Pieniniemi 2020, 190–194).

Logiikan tiede tunnetusti alkaa ”olemisen” analyysillä. Hegelin mukaan kyseessä on kuitenkin vain ajatuksellinen abstraktio. Tätä abstraktiota ”määrittää se, että se on määrittämätön” [als unbestimmte bestimmt] (Hegel 1831, 103). Hegel jatkaa: ”Juuri tämä määrittämättömyys [Unbestimmtheit] muodostaa sen määrittyneisyyden” (emt., 104). Tässä tapahtuva huomaamaton siirtymä ilmauksesta ”mää-

rittämätön” ilmaukseen ”määrittämättömyys” sisältää Adornon mukaan ”filosofiselta merkitykseltään mittaamattoman ennako-oletuksen” (Adorno 1966b, 93). ”Määrittämätön” kuvaa nimittäin sekä käsitettä että sen kohdetta, kun taas ilmaus ”määrittämättömyys” on jo vahvemmin substantialisoitu, ja kuvaa selkeästi vain käsitteen ominaisuutta (emt., 94). Se, että on jotain, jota ajattelumme ei ole määrittänyt, siis jotain käsitteen ulkopuolista, transformoituu Hegelillä yhtäkkiä ja huomaamatta pelkäksi käsitteeksi. Käsitteen ulkopuolisuus tippuu pois. Nyt ”oleminen” onkin yhtäkkiä puhtaan käsitteellistä (emt.). Vasta tämä kaiken ei-käsitteellisen ulkoistaminen siten, että lähtökohta koskee vain olemisen käsitettä, pistää Adornon mukaan Hegelin logiikan liikkeelle (emt.). Samalla filosofian ulkopuoli, se mitä Marx *Feuerbach-teeseissään* kutsuu ”todelliseksi, aistimelliseksi toiminnaksi” (Marx 1845, 5), tulee mahdottomaksi havaita. Näin Hegel on jo etukäteen varmistanut ”käsitteen absoluuttisuuden” (Adorno 1966a, 49).

Sen tunnistaminen, että filosofisen ajattelun juuret ovat filosofian itsensä ulkopuolella, ei tietenkään saa johtaa takaisin jo Hegelin kritisoimaan käsitteellisen ajattelun hylkäämiseen. Tämä olisi hyppy irrationalismiin (Adorno 1966a, 20). Filosofian on kuitenkin pyrittävä sanomaan jotain maailmasta filosofian itsensä ulkopuolella (Adorno 1966b, 95). Tämä voi tapahtua vain käsitteellisen ajattelun avulla (Adorno 1966a, 21). Adornon ajatus on pohjimmiltaan hyvin yksinkertainen. Filosofian olisi käsitteellisen ajattelun avulla tavoitettava ”materiaalisen yhteiskunnallisen tuotannon” vaikutus teoreettisiin käsitteisiin (Adorno 1966a, 22). Kaiken käsitteellisen perusta on sen itsensä ulkopuolella, koska käsitteet ovat ”todellisuuden momentteja”, yhteiskunnallisen käytännön tulosta (emt., 23). Kun filosofia ymmärtää tämän, se pääsee yli ”käsitteen autarkiasta” (emt.) ja näin omasta tautologisesta luonteestaan. Käsite – ja näin filosofia – on todellisuudessa osa ”ei-käsitteellistä kokonaisuutta” (emt., 24). Juuri tätä suhdetta konstitutiiviseen ulkopuoleensa perinteinen filosofia ei analysoi. Se sulkeistaa oman olemassaolonsa ehdot tai ainakaan ei pidä niitä filosofisena kysymyksenä. Tämän hengen näennäisen itsenäistymisen juuret ovat Adornon mukaan hierarkkisessa työnjaossa (1965a, 24).

Tässä kritiikissä ei ole kyse hengen ensisijaisuuden ja materian ensisijaisuuden välisestä metafysisestä vastakkainasettelusta. Tämä kysymyksenasettelu on Adornon mukaan ”epädialektinen” (1966a, 202). Sen sijaan kyse on siitä, että ajattelun juuret ovat yhteiskunnassa (emt., 144). Filosofian ei Hegelin tapaan pidä lähtöä liikkeelle ”olemisen” kaltaisesta abstraktista kategoriasta, vaan sen pitää asettaa lähtökohdakseen ”ei-identtinen, oleva, faktinen” (emt., 140). Tämä ”filosofian siirtymä hengestä sen toiseen” paljastaa filosofian itsensä ”toimintana”, joka tapahtuu annetussa paikassa ja ajassa (emt., 201). Piilossa filosofian ajatusmuodoissa

on ”yhteiskunnallinen työ” (emt, 178). Kysymykset työnjaosta, herruussuhteista ja yhteiskunnallisesta luontosuhteesta osoittautuvat siis konstitutiiviksi filosofialle. Filosofian täytyy ”osoittaa, kuinka sen oma olemassaolo [...] on luokkasuhteen saastuttamaa” (emt., 52). Tämä ei kuitenkaan tarkoita vulgaaria reduktionismia, sillä ”filosofisista kategorioista voi siirtyä yhteiskunnallisiin vain paljastamalla filosofisten kategorioiden totuussisällön” (emt., 198).

Kun filosofia abstrahoi näistä kysymyksistä ja muuntautuu erityistieteeksi, jolla on oma eksklusiivinen kohteensa, oli se sitten tieteenfilosofia, formaali logiikka tai pohdinta olemisesta ilman mitään varsinaista sisältöä, osoittaa se vain ”oman konkurssinsa suhteessa todellisiin yhteiskunnallisiin päämääriin” (Adorno 1962b, 462). Vain filosofia, joku luopuu moisesta ”naiiviudesta” on ”eteenpäinajattelun väärti” (Adorno 1966a, 16). Adornon filosofiakritiikin – joka nähdäkseni seuraa varsin uskollisesti Marxin filosofiakritiikkiä – seurauksia filosofiselle käytännölle ei nähdäkseni ole riittävästi havaittu Adornoa käsittelevässä kirjallisuudessa. Vakavasti otettuna se problematisoi ajatuksen siitä, että filosofialla olisi oma, erityinen kohteensa tai omat, erityiset kysymyksenasettelunsa (ns. filosofian peruskysymykset). Kritiikin jälkeen filosofisia kysymyksenasetteluita ei voi enää yksiselitteisesti erottaa historiasta tai yhteiskunnallisista kysymyksistä. Tätä kautta tulee problematisoitua myös filosofian ykseys oppialana. Siihen, millaista itseriittoisuudesta luopuva filosofia Adornon mukaan voisi olla, palaan viimeisessä luvussa. Seuraavassa luvussa tarkastelen Adornon tapaa ymmärtää kapitalismi. Tämä tarjoaa toisen näkökulman Hegelin merkityksestä Adornolle sekä avaa sitä, kuinka Adorno käsittää Hegelin ja Marxin suhteen. Lisäksi se valaisee Adornon Marx-tulkinnan keskeisiä piirteitä.

Kapitalismi ja systeemi

Olen korostanut, kuinka Adorno kohdistaa Hegeliin paikoin rajuakin kritiikkiä. Kritiikki kertoo toisaalta siitä, että kritiikin kohde otetaan vakavasti. Hegel on nimittäin keskeisessä roolissa siinä, miten Adorno ymmärtää kapitalistisen yhteiskunnan luonteen. Lähtökohdaksi on hyvä ottaa se, kuinka Hegel *Oikeusfilosofiasaan* kuvaa porvarillista yhteiskuntaa ja markkinoita. Porvarillisessa yhteiskunnassa ”jokainen on itsensä päämäärä, mikään muu ei merkitse hänelle mitään. Kuitenkin toteuttaakseen päämääränsä hän tarvitsee muita.” (Hegel 1821, 339.) Näin syntyy ”kaikinpuolisen riippuvuuden systeemi” (emt., 340). Yksilöt ovat ”täysin riippuvaisia ulkoisesta sattumanvaraisuudesta ja mielivaltaisuudesta” ja myös heidän välttämättömien tarpeidensa tyydytys on sattumanvaraista (emt., 341). He toimivat ”privaattipersonoina, jotka seuraavat omia intressejään” ja muodostavat näin

vain ”osan tätä yhteenliittymää”, porvarillista yhteiskuntaa, jolle he todellisuudessa ovat alisteisia (emt., 43).

Keskeinen Hegelin ansio on Adornon mukaan se, että hän ymmärsi porvarillisen yhteiskunnan ”systemisen luonteen” ja sen, kuinka ihmiset alistetaan heitä hallitsevalle markkinalogiikalle (1963b, 272). Jo Hegelille ”porvarillinen yhteiskunta on antagonistinen totaliteetti” (emt., 274). Toki Hegelin filosofiassa, jossa ristiriidat lopulta aina ratkeavat, valtion väliintulo rauhoittaa tämän systeemin (1963a, 258). Adornon velka Hegelille näkyy hänen tavassaan käyttää käsitettä ”yhteiskunta”. Adornolle sana yhteiskunta sen ”painokkaassa merkityksessä” tarkoittaa nimenomaan kapitalistista, porvarillista yhteiskuntaa (1968a, 54). Se pitää sisällään kaksi periaatetta: toisaalta kaikkien kansalaisten periaatteellisen tasa-arvon, ja toisaalta vahvan, yhtä logiikkaa noudattavan keskinäisriippuvuuden (emt., 56–57). Porvarillisessa yhteiskunnassa ”ensisijaista on taloudellinen voitto” (1965b, 13.) Se, joka ei noudata tätä periaatetta, tuhoutuu (emt., 14). Tällaiselle yhteiskunnalle on spesifiä se, että se alistaa yksilöt painonsa alle (emt., 10).

Hegelin tapa käsittää porvarillinen yhteiskunta vaikutti – osin Marxin välityksellä – huomattavasti Adornon kapitalismikäsitykseen. Näitä vaikutteita keskeisempää on kuitenkin se, että Adorno näkee tietyn analogian Hegelin filosofisen systeemin ja kehittyneen kapitalismin välillä. Adornon omaperäinen intuitio on, että kapitalismi omalla tavallaan toteuttaa metafyyssisten filosofisten systeemien ideaalin. Vasta sataviisikymmentä vuotta Hegelin jälkeen on maailma todella osoittanut olevansa ”kirjaimellisesti systeemi” (Adorno 1963b, 273). Tuotannon ja vaihtosuhteen sulkema kapitalistinen maailma ”riippuu kaikissa momenteissaan tuotannon yhteiskunnallisista ehdoista ja näin toteuttaa käytännössä kokonaisuuden vallan osien yli” (emt., 274). Vaikka Hegelin systeemifilosofia oli tuomittu epäonnistumaan, ovat ”sen epäonnistumisen haavat [...] sen oman totuuden tuoksia” (emt., 294).

Adorno näkee Marxin hyödyntävän Hegeliä juuri kapitalismin systemisen luonteen havainnollistamiseksi (1963a, 257–258). Jos Hegelin filosofia osoittautui jättimäiseksi tautologiaksi, sellaista muistuttaa myös sokeasti voitontavoittelun logiikkaa seuraava kapitalismi. Näin hegeliläinen idealismi ironisesti sopisi kuvaamaan kapitalismia, sillä kapitalismi vaikuttaa itsenäistyvän ihmisten yläpuolelle aivan samoin kuin Hegelin systeemi (emt., 262). Erona idealismiin marxilainen teoria suhtautuu tähän itsenäistymiseen kriittisesti. Siksi kapitalismi on Adornon mukaan Marxille ”negatiivinen systeemi” (emt.). Näin tulkittuna Marxin teoria olisi eräänlaista negatiivista tai ironista hegeliläisyyttä. Kun Marxin teoria ymmärretään tällä tavalla, on se Adornonkin mukaan ”ainakin muodollisesti yhteensopi- va Hegelin kanssa” (emt., 259).

Vaikka tämä analogia onkin osaltaan valaiseva, se ei Adornon mukaan kuitenkaan ”vielä täysin ilmaise Marxin teorian spesifin materialistista momenttia” (1963b, 265). Siinä missä filosofisilla systeemeillä ei ole ulkopuolta, on Marxin materialismi ”periaatteellisesti suunnattu systeemiajattelua vastaan” eikä se hyväksy suljettuja systeemejä (emt., 267). Tässä mielessä systeemi tarkoittaa Marxille ”jotain aivan uutta” suhteessa aikaisempaan teoriaan (emt., 260). Selvästä painotuserosta huolimatta Marxilla kuitenkin säilyy taipumus pyrkiä ”ymmärtämään yhteiskunta itseensä suljettuna, deduktiivisena systeeminä” (Adorno 1964, 46). Tätä pyrkimystä ”yhteiskunnan objektiiviseen johtamiseen sen peruskäsitteistä” (emt., 47) Adorno pitää ongelmallisena. Kapitalistisen systeemin irrationaalisuus tekee moisen rationaalisen johtamisen mahdottomaksi (Adorno 1968b, 358). Kapitalismin tapauksessa ”systeemille vieras osoittautuu systeemille konstitutiiviseksi” (emt. 368). Koska kapitalismi edellyttää ulkopuolensa (mm. luonnon sekä ei-kapitalististen sektoreiden olemassaolon), ei se voi olla suljettu, deduktiivinen systeemi. Sen sijaan, että vertaus Hegelin filosofiseen systeemiin olisi avain Marxin ymmärrykseen, kuten ajatus Marxin teoriasta negatiivisena hegeliläisyytenä antaa ymmärtää, ei Marx siis Adornon mukaan aina ota riittävästi etäisyyttä idealistiseen tapaan ymmärtää systeemiä.

Toisaalta Adorno korostaa myös Marxin itsensä huomanneen tämän ongelman. Ajatus kapitalismista kaikenkattavana systeeminä nimittäin tekisi myös sen vastustamisen mahdottomaksi. Huolimatta ”kaikista partikulaarisista ristiriidoista” kapitalismi muodostaisi ykseyden (Adorno 1964, 47). Kuten Adorno toisaalla toteaa, ”vaatimuksella ajatuksenkulun jatkuvuudesta” on taipumus teorian kohteen ymmärtämiseen ”harmonisena” (1958b, 24). Kapitalismin kohdalla tämä lähestymistapa on ristiriidassa kohteeseen kuuluvan ”antagonismin” kanssa (emt.). Oikeastaan Adorno (1963a, 264) katsoo myös Marxin ymmärtäneen tämän, onhan kapitalismi systeeminä Marxille ”rikkinäinen” ja ”ironinen”. Tämän vuoksi Marxin ymmärrys kapitalismista systeeminä on tietystä ambivalenssista huolimatta pohjimmiltaan ”antisystemaattinen” (emt., 269).

Systeemin rikkinäisen luonteen vuoksi Adorno korostaa käsitteen ”tendenssi” merkitystä marxilaisessa teoriassa (1964, 37–41). Kapitalismin tapauksessa yhteiskunnallisesta ”kokonaisuudesta voi puhua vain tendenssinä” (emt., 41). Kun teoria operoi tendenssin käsitteellä, ei se ole ”tautologinen”, vaan tunnistaa yhteiskuntaa eri suuntiin vetävät voimat (emt., 40). Tämän vuoksi tendenssin käsite sopii kuvaamaan ”konstitutiivisesti dynaamisia yhteiskuntia” (emt.). Teorian keskeinen pyrkimys on siis tavoittaa yhteiskunnalliset ristiriidat. Kapitalismissa samat prosessit, jotka uusintavat yhteiskuntaa, ”samaa aikaan repivät sitä rikki” (Adorno 1965b, 15). Tämän vuoksi kapitalismissa ”mikään ei toimi ilman säröjä” (Adorno

1969b, 772). Kapitalismi pyrkii tendenssinomaisesti muodostamaan suljetun systeemin, mutta se ei onnistu siinä. Kaiken saman logiikan alle alistava systeeminen väkivalta ”uusintaa sen ristiriidan, jonka se pyrkii poistamaan” (Adorno 1966a, 146). Kapitalismin integraatio ei voi onnistua. Adornon mukaan tässä on ”jotain sanoin kuvaamattoman toivoa antavaa” (1968a, 101).

Tämä näkökulma tarjoaa myös ajankohtaisen tavan käsitteellistää kapitalismia ja siihen liittyvää rationaliteettia. Keskeistä porvarilliselle yhteiskunnalle on, että se ei ratkaise ongelmiaan, vaan vain torjuu ne, kunnes ne palaavat uudessa muodossa (vrt. Demirovic 2005, 494). Eräs esimerkki tästä on se, että kapitalismin on jatkuvasti laajennuttava pysyäkseen samana (Adorno 1966a, 37). Toisaalta kapitalismi edellyttää oman ulkopuolensa – esimerkiksi ei-kapitalistisen tuotannon ja luonnon – olemassaoloa. Mikäli se kattaisi kaiken, sen olemassaolo olisi ”sen oman käsitteen mukaisesti” mahdotonta (emt.). Siksi kapitalismi ei voi koskaan olla ”valmis” (emt., 37–38). Vaikka kapitalismin uusintaminen ajaa sen ristiriitoihin, se ei voi reagoida niihin muuten kuin lisäämällä intensiteettiään. Esimerkiksi luonnonhallinnan tuottamiin ongelmiin voidaan reagoida vain lisäämällä luonnonhallintaa. Näin ”kehityksensä myötä luonnonhallinta muodostuu yhä enemmän siksi ongelmaksi, joka sen piti ratkaista” (emt., 75). Kapitalismi ”pyrkii luomaan järjestyttä”, mutta tämä järjestys voi olla vain ”järjenvastainen” – siis epäjärjestys (emt., 32). Kyseessä on ”porvarilliselle ajattelulle konstitutiivinen toimintatapa”, jossa se ”järjestyttä lisäämällä” pyrkii neutralisoimaan kaiken sitä vastustavan, ”jokaisen potentiaalisen askeleen kohti vapautta” (emt.). Kaiken alistaminen markkinamekanismin vallan alle ei kuitenkaan suinkaan luo järjestystä, vaan vaarantaa koko yhteiskunnan uusintamisen. Torjuttu palaa, muodossa tai toisessa.

Adornon kritiikkiä systeemiajattelua kohtaan on hedelmällistä verrata jälkistrukturalismiin, semminkin kun monet ovat nähneet Adornon ajattelussa yhtymäkohtia siihen (ks. Dews 1995). Samoin kuin jälkistrukturalismi myös Adorno hylkää pyrkimyksen kaikenkattavaan systeemiin sekä eettispoliittisin että filosofisin perustein. Jo virkaanastujaisluennollaan vuonna 1931 hän totesi, että on illuusio uskoa filosofian voivan ”ajatuksen voimalla tavoittaa maailma totaliteettina” (1931, 325). Dialektisen teorian täytyy ”yhä enemmän etäännyä systeemi muodosta” (Adorno 1969c, 308). Ajattelun ideaali ei saa enää olla suljettu systeemi, ja myös yhteiskunnallisena ideaalina Adorno pitää tätä ajattelutapaa haitallisena. Hänen mukaansa ”vapautunut yhteiskunta ei olisi enää totaliteetti” (emt., 292).

Keskeinen ero jälkistrukturalismiin löytyy kuitenkin siitä, että Adornolle filosofinen ajattelu on aina sidoksissa yhteiskunnan rakenteeseen. Vaikka Adorno jälkistrukturalismin tavoin suhtautuu kriittisesti systeemiin ajattelun ideaalina, hän pitää juuri tämän vuoksi tärkeänä, että teoria pyrkii ymmärtämään kapitalistisen

yhteiskunnan systeemisen luonteen, sen ”faktisiteetin koko pakkovallan” (1952, 493). Muuten maailman muuttamisesta tulee pelkkä ”sunnuntaifraasi” ja teoriasta pelkkä ”voimaton haave” (emt.). Adornon (1966a, 45) mukaan filosofiassa tapahtuu usein ”epistemologisten kategorioiden muuttuminen moraaliseksi”. Näin voisi katsoa käyneen jälkistrukturalismin kohdalla. Kuten Jan Rehmann (2004, 67–68) korostaa, kun teoria jälkistrukturalismin tavoin siirtyy korostamaan erilaisuutta, epäsystemaattisuutta ja jatkuvaa muutosta yhteiskunnassa, jossa pääoman logiikka on tendentiaalisesti hallitseva, irtautuu teoria helposti todellisuudesta. Pelkästään eettispoliittisesti motivoitunut systeemiajattelun kritiikki helposti kadottaa systeemin käsitteen epistemologisen merkityksen kapitalisminanalyysille. Adornon filosofiakritiikkiä soveltaen on mahdollista havaita, että jälkistrukturalistinen kritiikki jakaa saman filosofisen maaperän perinteisten metafyyssisten systeemien kanssa. Kumpikin heijastaa maailmaan oman ideaalinsa, oli se sitten systeemi tai systeeminvastaisuus. Sekä systeemifilosofia että sen metafyyssinen kritiikki siis heijastavat filosofiaa hallinnutta itseriittoisuuden harhaa (vrt. Adorno 1956, 27).

Adornon mukaan ajattelu ei saisi ajautua harhaan sen perusteella, miten se toivoisi asioiden olevan. Filosofian on hyväksyttävä ”objektin ensisijaisuus”, eli jo toisessa luvussa käsitelty filosofian ulkopuolen konstitutiivisuus suhteessa filosofiaan (Adorno 1966a, 184–186). Teorian mahdollinen systeemiluonne tai systeeminvastaisuus täytyy perustaa ”asioiden [ajatteluun] kohdistamaan pakkoon” eikä suinkaan ”subjektin vapaaseen toimintaan”, johon filosofia perinteisesti uskoo perustuvansa (Adorno 1966b, 64). Keskeiseksi ”filosofiseksi” kysymykseksi muodostuu täten kapitalismia halkovat ristiriitaiset tendenssit. Tällöin ajatus systeemistä tai totaliteetista ”ei ole enää affirmatiivinen, vaan kriittinen” (Adorno 1969c, 292). Materialistisen dialektiikan haaste on pitää kiinni ajatuksesta kapitalismin systemaattisuudesta, sillä ”ilman tätä ajatusta totaliteetista tieto ei ole mahdollista (Adorno 1958a, 212). Toisaalta sen on samaan aikaan ymmärrettävä, että tämä totaliteetti ”ei ole rikkumaton deduktiivinen tai looginen yhteenliittymä”, vaan ”itsessään katkonainen” (emt.).

Kriittisen teorian tehtävä on Adornon mukaan tarttua systeemin lävistäviin, sen katkonaisuuden aiheuttamiin vastatendensseihin. Niinpä ”dialektinen kritiikki haluaisi pelastaa tai auttaa luomaan sellaista, joka ei tottele totaliteettia, joka vastustaa sitä, tai joka ei vielä olemassa olevana yksilöllisyytenä on vasta rakentumassa” (Adorno 1969c, 292). Tämän kaltaisen teorian täytyy vastustaa systeemin ideaalia, kuitenkin ajautumatta mielivaltaisuuteen. Adorno pitää pyrkimystä tällaiseen ajatteluun päätavoitteenaan. (1963a, 267.) Tämänkaltaisen teoria olisi ”sekä systeemi että ei-systeemi” (Adorno 1964, 125) ja eroaisi rakenteellisesti traditionaalisesta tavasta ymmärtää teoria. Askelmerkkejä siihen, mitä tällaisesta

teoriakäsityksestä Adornon mukaan seuraa, pyrin antamaan seuraavassa, viimeisessä luvussa.

Kohti teoriaa ilman takuita

Keskeinen elementti Adornon teoriassa on, ettei filosofisia teemoja pidä nähdä erityistieteellisinä. Filosofiakritiikin myötä filosofia on menettänyt itsenäisyytensä. Se on yhteiskunnan lävistämää. Adorno toteaa keskeiseksi motiivikseen ylittää virallinen erottelu ”puhtaan filosofian” ja ”formaalitieteellisen välillä” (1966a, 10). Filosofia, jota Adorno kutsuu yhteiskunnallisen kokemuksen ”redusoimattomaksi käsitteelliseksi reflektioksi” (1966b, 122), säilyy erillisen filosofian lopun jälkeen ennemminkin elintärkeänä teorian aspektina kuin erillisenä oppialana. Filosofia yhteiskuntatieteen ”ei-tieteellisenä” momenttina on välttämätön yhteiskuntatieteen tieteellisyydelle (Adorno 1960, 11). Sosiologiaa ja filosofiaa yhdistää se, että ”niissä kummassakin on jotain, jota ei voi täysin transformoida tieteeksi” (Adorno 1969c, 317). Ajatus filosofian ja sosiologian erottelusta on itseasiassa varsin tuore, ja todellisuudessa sosiologia on aivan yhtä vanhaa kuin filosofia (Adorno 1960, 18). Niillä ei ole toisistaan eroavaa kohdetta eikä niitä voi erottaa toisistaan: ero on kummankin tappio. Sosiologian on tiedostettava sen sisältämä filosofinen momentti, jotta se ei muutu ”pelkäksi tekniikaksi” (emt., 11).

Konstitutiivista yhteiskunnan käsitteellistämiseksi on Adornon mukaan ”kokemus yhteiskunnallisen todellisuuden ristiriitaisesta luonteesta” (1969d, 564). Toisaalta yhteiskunnan käsitteellistäminen edellyttää myös ymmärrystä siitä, että yhteiskunta on ihmisten muutettavissa, sillä ”vain se, joka kykenee ajattelemaan yhteiskunnan erilaisena kuin se on, kokee yhteiskunnan [...] ongelmaksi” (emt.). Niinpä tiukka erottelu ”tieteellisen” ja ”esitieteellisen” tiedon välillä on yhteiskunnan tapauksessa mahdotonta (Adorno 1969c, 299–300). Yhteiskunta on nimittäin inhimillisen toiminnan tulos. Tämä ”kaksoisluonne muuttaa yhteiskuntatieteellisen tiedon suhdetta objektiinsa, ja tätä positivismi ei huomaa” (emt., 316). Teoria on osa samaa yhteiskunnallista kokonaisuutta kuin sen objekti ja väistämättä osapuoli myös yhteiskunnallisissa kiistoissa. Tämän praktisen luonteen takia myös yhteiskuntatieteen absoluuttinen arvovapaus on mahdotonta (emt, 348). Modernin yhteiskuntatieteen torjumat filosofiset teemat eivät suostu pysymään poissa pyrkimyksistä huolimatta.

Kuten jo todettua, kriittisen teorian lähtökohta on yhteiskunnalliset ristiriidat. Yhteiskunnallisen kärsimyksen tunnistaminen on Adornon mukaan ”kaiken totuuden ehto” (1966a, 29). Kärsimys on ”dialektisen ajattelun moottori” (emt,

202). On filosofialle häpeäksi, kuinka irrallaan se on historiallisesti ollut inhimillisestä kärsimyksestä (emt., 156). Adornon mukaan kärsimys on merkki siitä, että ”asioiden pitäisi olla toisin” (emt., 203). Tämän vuoksi ”jyrkkänä vastakohtana tavalliselle tieteen ideaalille dialektisen tietämisen objektiivisuus ei tarvitse vähemmän, vaan enemmän subjektiivisuutta” (emt., 50). Kriittisen teorian tavoitteena pitäisi olla yhteiskunnan järjestäminen niin, että syntyy mahdollisimman vähän kärsimystä (emt., 203). Materialistinen kritiikki ei tarvitse ideaalia siitä, millainen olisi ”absoluuttisen hyvä” maailma. Kritiikki ei tarvitse positiivista mittapuuta, negatiivinen riittää. (Adorno 1963c, 261.) Tämänkaltaisen kritiikki on ”spesifin materialistista” (Adorno 1966a, 203). Vaatimus kritiikin positiivisesta perustasta on tästä näkökulmasta lähinnä apologeettinen. Puheella abstrakteista arvoista kritiikin perustana ei ole mitään tekemistä ”todellisten elävien, [...] olemassa olevien ihmisten kanssa” (Adorno 1963c, 261).

Marxilaisen teorian ongelmana on Adornon mukaan usein ollut liian kapea ymmärrys yhteiskunnallisesta kärsimyksestä. Vaikka Adorno pitää kiinni siitä, että yhteiskuntamme vakavimpien ongelmien juuret ovat ”taloudellisissa antagonismeissa” (Adorno & Jaerisch 1968, 182), ei tästä vielä seuraa, että antagonismin seuraukset ilmenisivät suoraan talouden piirissä (emt., 187). Kuitenkaan se, että antagonismi ei enää näyttäyty perinteisenä luokkataisteluna, ei tarkoita, että se olisi kadonnut (emt., 184). Se näkyy toisaalta apatiaa ja resignaationa, toisaalta kapinana yhteiskunnan reunoilla (emt., 188). Tavoittaakseen nämä antagonismin merkit kriittisen teorian on avoimin mielin tarkasteltava arkipäiväisiä ilmiöitä, ”elämissaailman kuonaa”, kuten Adorno ja Jaerisch asian Freudia lainaten ilmaisevat (emt.). Teorian tehtävä on osoittaa näiden ”pseudoyksityisten konfliktien” yhteys yhteiskuntarakenteeseen (emt., 190).

Adornon mukaan filosofian ”substanssi” on niissä asioissa, joita se on perinteisesti pitänyt toisarvoisena (1966b, 244). Filosofian on löydettävä sisältönsä kohteidensa moninaisuudesta (emt., 122). Tämän kaltainen, konkreettisesta materiaalista dynaamisuutensa saava filosofia olisi ”empirismin dialektinen pelastus” (emt.). Filosofian on ”filosoitava konkreettisesta käsin” (Adorno 1966a, 43). Merkittävä osa Adornon tuotannosta koostuukin yksittäisten käsitteiden tai ilmiöiden analyysiin keskittyvistä esseistä. Esimerkiksi kokoelmissaan *Eingriffe* ja *Stichworte* hän analysoi kohteita kuten televisio, vapaa-aika, kehitys, taikausko, seksuaaliset tabut ja persoonallisuus.

Adorno kutsuu tätä lähestymistapaa mallianalyysiksi. Hänen mukaansa ”filosofinen ajattelu tarkoittaa malleissa ajattelua, negatiivinen dialektiikka on mallianalyysien kokonaisuus” (1966a, 40). Mallianalyysin tarkoitus on tunnistaa kohteen erityisyys, eikä ”kadottaa sitä yleiskäsitteen alle” (emt., 39). Adorno vertaa tätä lä-

hestymistapaa valistusfilosofiaan ja erityisesti ranskalaisen valistuksen kruununjalokiveen, Diderot'n ja kumppaneiden sanakirjaan (emt., 39–40). Siinä yhdistyi ”järkevä organisointi” sekä ”järjen itsekritiikki” ilman pyrkimystä systeemiin (emt., 40). Adornon mukaan vielä valistusfilosofiassa oli läsnä ”kokemus maailmasta” sekä ”silmä todellisuudelle” (emt.). Myöhemmin ne katosivat filosofias-
ta, kun se sulautui akateemiseen maailmaan ja eriytyi yhä enemmän käytännöstä (emt.). Eräs keskeinen motiivi Adornolle onkin palauttaa teoria lähemmäs inhimillistä käytäntöä ja pelastaa se ”pikkuporvarilliselta tieteellisyyden eetokselta”, josta esimerkki on akateeminen filosofia ”erikoistuneine argumentteineen”, jotka ovat niin kaukana ”hengen vapaudesta”, että ”jopa robotit voisivat oppia ja kopioida ne” (emt.).

Mallianalyysin tarkoitus on Adornon mukaan saada ”kohteessa odottava sisältö puhumaan” (Adorno 1966a, 39). Analyysin pyrkimys ”on pureutua speifeihin ilmiöihin niin, että ne valaisisivat kokonaisuutta” (1965a, 255). Toisaalta ”mallit” saavat merkityksensä vasta osana kokonaisuutta, vaikka ne eivät siihen palaudukaan (emt.). Ilmiöt ovat suhteessa toisiin ilmiöihin. Toisaalta ilmiöt ovat historiallisen prosessin tuloksia. Tätä yksittäisten seikkojen suhteuttamista muihin ilmiöihin sekä niiden historiallisen synnyn rekonstruktioita Adorno kutsuu ”konstellaatioksi”. Vastakohtana hegeliläiselle negaation negaatiolle, jossa yksittäisen kohteen erityisyys häviää, ajattelu konstellaatioissa pyrkii säilyttämään tämän erityisyyden (Adorno 1966a, 164). Vaikka kohteen voi ymmärtää vain konstellaatioissa, ei se liukene tähän. Ajattelu konstellaatioissa on Adornon vaihtoehto hegeliläiselle ”ekspressiiviselle totaliteetille”.

Kun kohde asetetaan konstellaatioon, se paljastaa oman historiallisuutensa. Täten selviää, mitä se ”väistämättä sulkee sisälleen” (Adorno 1966a, 165). Osoittamalla jokapäiväisiin käsitteisiimme sisältyvän ”sedimentoituneen historian” analyysi ”kyseenalaistaa tiedostamattomat ennakko-oletuksemme” (emt.). Tämä ”jo tiedetyn aktualisointi ja konkretisointi” saa meidät näkemään uusin silmin kohteen, jonka luulimme tuntevamme perin pohjin (emt.). Kohteen filosofinen tulkinta ”tarkoittaa asioihin kerääntyneen dynamismin paljastamista, niin että se, mikä näyttäytyy toisena luontona, osoittautuukin historiaksi” (Adorno 1965a, 190). Tieto kohteesta konstellaatioissa on tietoa ”siitä prosessista, jota se kantaa sisällään” (Adorno 1966a, 166). Konstellaatioanalyysi on ”marxilaisen kritiikin etenemistapa. [...] Marxilainen kritiikki koostuu sen osoittamisesta, että kaikki kuviteltavissa olevat luonnollisena näyttäytyvät taloudelliset ja yhteiskunnalliset tekijät ovat itse asiassa kehittyneet historiallisesti” (Adorno 1965a, 191). Todellisuuden prosessiluonteen ja historiallisuuden osoittaminen sekä tämän kommunikointi arkijärjen kanssa muodostaa siis Adornon mukaan marxilaisen teorian ytimen.

Sarjana erityisten kohteiden analyysejä teoria on ”sitovaa” ilman, että se muodostaa systeemin (Adorno 1966a, 39). Adorno ymmärtää nämä analyysit pyrkimyksenä vaikuttaa maailmaan. Mikäli ”teoria tavoittaa jotakin tärkeää, se aiheuttaa [...] käytännöllisen impulssin” (Adorno 1969b, 765). Kun käsite asetetaan konstellaatioon ja näin paljastetaan sen historia ja synty, teoria toimii ”kuin ratkaisuna tarkoin varjeltuun kassakoneeseen”, sillä sen avulla paljastuu arkisiin käytäntöihimme tiedostumattomasti sisältyvät herruutta ylläpitävät ajatusmuodot (Adorno 1966a, 166). Gramscilaisesti sanottuna teoria pyrkii järjestelemään arkiymmärrystä uudelleen, tehden siitä kriittisemmän. Pyrkien näin hälventämään hallitsevia ideologioita, teoria saa aikaan liikkeen kohti vastuullisuutta ja tietoisuutta yhteiskunnan tilasta (vrt. Adorno 1969b, 781). Tällainen teoria on ”tietoa alhaalta ylöspäin eikä ylhäältä alaspäin” (Adorno 1966b, 122). Ihmiset tiedostavat asioiden olevan huonosti, mutta eivät osaa jäsentää tätä, ”heilä puuttuu vapauttava sana” (Adorno 1962a, 617). Tässä tilanteessa teoria asettuu poleemisesti ”puolustamaan tendenssejä kohti aitoa humanismia” (Horkheimer & Adorno 1969, IX), pyrkimyksenään tehdä yhteiskunnallisesta ilmapiiiristä edes ”vähän vähemmän ideologinen” (1968e, 580). Näin teoria siis paljastuu käytännön muodoksi. Kuten Alex Demirovic (2004, 30) huomauttaa, tästä ymmärryksestä seuraa, että teoria on Adornolle ”prosessi, sarja interventioita”, ei kaiken selittävä, itsensä yhteiskunnan yläpuolelle asettava systeemi.

Teorialla ei kuitenkaan ole mitään takuita siitä, että nämä interventiot tuottavat tulosta. Adornon mukaan ”filosofialla ei ole absoluuttista varmuutta kohteestaan” (1966b, 127). Vain silloin ”todella ajatellaan filosofisesti”, kun myönnetään ”ajatelun epäonnistumisen mahdollisuus” (emt.). Itseriittoiselle filosofialle tyypillinen ”tarve varmuuteen” täytyy unohtaa (emt.). Teorian täytyy säilyä toimintakykyisenä, ”ilman, että sillä on aina tukenaan koordinaatisto tai niin sanottu varma positio” (emt., 122). Filosofian on luovuttava siitä lohduttavasta ajatuksesta, että ”toisuus ei voisi kadota” (1966a, 45).

Takuista luopumisen ei kuitenkaan tarvitse tarkoittaa toivon menettämistä. Jokainen hallitsevaa järjestelmää vastustava askel on ”olennainen sen mahdollisen lopun kannalta” (Adorno 1962a, 622). Jopa mitättömiltä vaikuttavilla reformeilla saattaa olla odottamattomia vaikutuksia (1962c, 458). Tätä vastoin ”pessimismi yleisenä teesinä” on Adornon mukaan taantumuksellinen (1965a, 15). Sillä on taipumus tukea vallitsevia olosuhteita, sillä sen implikaatio on, että ”pyrkimys kokonaisuuden muuttamiseen on turhaa” (emt., 16). Jo *Valistuksen dialektiikka* muistuttaa, että ”jokainen sivilisaation edistysaskel uusintaa paitsi herruuden, myös perspektiivin sen helpottamiseksi” (Horkheimer & Adorno 1944, 46). Keskustelussa Max Horkheimerin kanssa vuonna 1956 Adorno vastustaa Horkheimerin

pessimismiä toteamalla, että hän ”ei voi kuvitella maailman päätyvän hulluuteen” ilman, että se synnyttäisi ”objektiivisia vastavoimia” (Adorno & Horkheimer 1956, 47). Esimerkkinä tällaisesta potentiaalisesta vastavoimasta Adorno (esim. 1968b, 368) antaa muutamaankin otteeseen länsisaksalaisen opiskelijaliikkeen, siitä huolimatta, että hän ei tunnetusti suhtautunut siihen kritiikittömästi.

On toki selvää, ettei Adornon teoria ole ongelmaton. Kuten Alex Demirovic (1999, 954) huomauttaa, huolimatta aktiivisesta toiminnasta julkisena intellektuellina sekä ymmärryksestä teoriasta intervention välineenä Adornolla ei ollut eksplisiittistä teoriaa hegemoniakamppailuista. Mitä filosofian luonteeseen tulee, löytyy esimerkiksi Gramscilta huomattavasti konkreettisempia tarkasteluja. Adorno ei kuitenkaan voi pitää pessimistinä tai epäpoliittisena. Eräässä esitelmässään Adorno toteaa, että jos hän vaikuttaa korostavan negatiivista puolta liikaa, johtuu tämä siitä, että hänen tarkoituksensa on ”osoittaa arkipäivän kiiltävän julkisivun taakse piilotettu tendenssi”, jonka vielä ”toistaiseksi instituutionaaliset padot pitävät asioissa” (1959, 567). Suorapuheisuuden tavoite on herättää konformistinen arkiymmärrys unestaan tuomalla esiin nykyisen yhteiskuntamme tuhovoimaiset taipumukset. Adorno itse muistuttaa *Negatiivisessa dialektiikassa*, että ”valistuksen itsereflektio ei ole valistuksen kieltämistä, vaikka tämänhetkisen *status quon* eduksi se tämmöiseksi turmellaankin” (1966a, 158). Tästä näkökulmasta Adornoon kohdistettu kritiikki pessimismistä osoittautuu potentiaalisesti ideologiseksi. Se saattaa kertoa enemmän kriitikon kyvyttömyydestä katsoa yhteiskuntamme ongelmia silmästä silmään kuin Adornon teoriasta. Kuitenkin lopulta resignaation voi välttää vain se, joka ”ajattelee kriittisesti ilman kompromisseja” (1969e, 798).

Teksti on käynyt läpi vertaisarvioinnin.

LÄHTEET

- ADORNO, THEODOR W. (1931/1973). Die Aktualität der Philosophie. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften 1*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 325–344.
- ADORNO, THEODOR W. (1952/1972). Zur gegenwärtigen Stellung der empirischen Sozialforschung in Deutschland. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften 8*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 478–493.
- ADORNO, THEODOR W. (1956/1970). Zur Metakritik der Erkenntnistheorie: Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften 5*. Toim. Rolf Tiedemann & Gretel Adorno. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 7–246.
- ADORNO, THEODOR W. (1958a/2010). *Einführung in die Dialektik*. Toim. Christoph Ziermann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

- ADORNO, THEODOR W. (1958b/1974). Der Essay als Form. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 11. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 9–33.
- ADORNO, THEODOR W. (1959/1977). Was Bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 10.2. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 555–572.
- ADORNO, THEODOR W. (1960/2011). *Philosophie und Soziologie*. Toim. Dirk Braundstein. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1962a/1977). Fortschritt. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 10.2. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 617–638.
- ADORNO, THEODOR W. (1962b/1977). Wozu noch Philosophie. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 10.2. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 459–473.
- ADORNO, THEODOR W. (1962c/1977). Esipuhe teokseen *Eingriffe* [ei otsikko]. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 10.2. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 457–458.
- ADORNO, THEODOR W. (1963a/1974). *Philosophische Terminologie zur Einführung*. Zwei Bände. Toim. Rudolf von Lippe. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1963b/1970). Drei Studien zu Hegel. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 5. Toim. Rolf Tiedemann & Gretel Adorno. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 247–375.
- ADORNO, THEODOR W. (1963c/1997). *Probleme der Moralphilosophie*. Toim. Thomas Schöder. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1964/2008). *Philosophische Elemente einer Theorie der Gesellschaft*. Toim. Tobias ten Brink & Marc Phillip Nogueira. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1965a/2006). *Zur Lehre von der Geschichte und von der Freiheit*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1965b/1972). Gesellschaft. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 8. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 9–19.
- ADORNO, THEODOR W. (1966a/1980). *Negative Dialektik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1966b/2003). *Vorlesung über Negative Dialektik. Fragmente zur Vorlesung 1965/66*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1968a/2003). *Einleitung in die Soziologie*. Toim. Christoph Gösde. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (1968b/1972). Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 8. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 354–372.
- ADORNO, THEODOR W. (1969a/2003). Zur Spezifikation der kritischen Theorie. Teoksessa T. W. Adorno Archiv (toim.) *Adorno. Eine Bildmonographie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 292.
- ADORNO, THEODOR W. (1969b/1977). Marginalien zu Theorie und Praxis. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 10.2. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 759–782.
- ADORNO, THEODOR W. (1969c/1972). Einleitung zum Positivismusstreit der deutschen Soziologie. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 8. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 280–353.
- ADORNO, THEODOR W. (1969d/1972). Zur Logik der Sozialwissenschaften. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften* 8. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 547–568.
- ADORNO, THEODOR W. (1969e/1977). Resignation. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte*

- Schriften 10.2*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 794–802.
- ADORNO, THEODOR W. (1969f/1977). Diskussionsbeitrag zu Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften 8*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 578–587.
- ADORNO, THEODOR W. & HORKHEIMER, MAX (1956/1996). Diskussion über Theorie und Praxis. Teoksessa Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften 19*. Toim. Gunzelin Schmid Noerr. Frankfurt a. M.: Fischer, 37–71.
- ADORNO, THEODOR W. & JAERISCH, URSULA (1968/1972). Anmerkungen zum sozialen Konflikt heute. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften 8*. Toim. Rolf Tiedemann. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 177–195.
- ALTHUSSER, LOUIS (1965a/2005). *Pour Marx*. Paris: La Découverte.
- ALTHUSSER, LOUIS (1965b/1973). Du Capital à la philosophie de Marx. Teoksessa Louis Althusser & Étienne Balibar: *Lire le Capital. Tome I*. Paris: Maspero, 9–85.
- ALTHUSSER, LOUIS (1978/2018). *Que faire?* Toim. G. M. Goshgarian. Paris: Presses Universitaires de France.
- DEMIROVIC, ALEX (1999). *Der nonkonformistische Intellektuelle: Die Entwicklung der Kritischen Theorie zur Frankfurter Schule*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- DEMIROVIC, ALEX (2004). Spirit that wants to fly: Adorno under a spell. *Trans/Form/Ação* 27 (1), 27–37.
- DEMIROVIC, ALEX (2005). Die Perspektive der vernünftigen Gesellschaft. *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*, 35 (141), 479–496.
- DEMIROVIC, ALEX (2016). Die Selbstreflexion des Marxismus. Fünfzig Jahre Negative Dialektik. *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*, 46 (184), 459–476.
- DEMIROVIC, ALEX (2019). Kritische Theorie als reflektierter Marxismus. Teoksessa Uwe Bittlingmayer, Alex Demirović & Tatjana Freytag (toim.) *Handbuch Kritische Theorie*. Wiesbaden: Springer VS, 89–161.
- DEWS, PETER (1995). Adorno, post-structuralism and the critique of identity. Teoksessa Peter Dewes: *The Limits of Disenchantment. Essays on Contemporary European Philosophy*. London: Verso, 19–38.
- HAUG, WOLFGANG FRITZ (1995). Dialektik. Teoksessa Wolfgang Fritz Haug (toim.) *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus II*. Hamburg: Argument Verlag, 657–693.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (1821/1970). Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Teoksessa Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke in zwanzig Bänden. Band 7*. Toim. Eva Moldenhauer & Karl Markus Michel. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (1830/1970). Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Wissenschaft der Logik. Teoksessa Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke in zwanzig Bänden. Band 8*. Toim. Eva Moldenhauer & Karl Markus Michel. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (1831/1869). Wissenschaft der Logik I. Teoksessa Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke in zwanzig Bänden. Band 5*. Toim. Eva Moldenhauer & Karl Markus Michel. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- HONNETH, AXEL & MENKE, CHRISTOPH (toim.) (2006). *Negative Dialektik*. Berlin: Akademie Verlag.
- HORKHEIMER, MAX & ADORNO, THEODOR W. (1944/1969). *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- HORKHEIMER, MAX & ADORNO, THEODOR W. (1969). Zur Neuausgabe. Teoksessa Max Hork-

- heimer & Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt a. M.: Fischer, IX–X.
- KUORIKOSKI, ARTO (2006). Johdanto. Teoksessa Theodor W. Adorno: *Esteettinen teoria*. Suom. Arto Kuorikoski. Tampere: Vastapaino, 9–21.
- MACHEREY, PIERRE (1979/1990). *Hegel ou Spinoza?* Paris: La Découverte.
- MARX, KARL (1845/1969). Thesen über Feuerbach. Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels: *Marx-Engels Werke*. Band 3. Berlin (DDR): Dietz Verlag, 5–7.
- O'CONNOR BRIAN (2004). *Adorno's negative dialectic: philosophy and the possibility of critical rationality*. Cambridge: The MIT Press.
- PIENINIEMI SIMO (2020). *Kulttuuriteollisuus ja dialektiikka. Näkökulmia Theodor W. Adornon ajatteluun*. Tampere: Vastapaino.
- REHMANN, JAN (2004). *Postmoderner Links-Nietzscheanismus: Deleuze & Foucault. Eine Dekonstruktion*. Berlin: Argument Verlag.
- SAITO, KOHEI (2017). *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy*. New York: Monthly Review Press.
- SEEL, MARTIN (2006). Negative Dialektik. Teoksessa Honneth, Axel/Institut für Sozialforschung (toim.): *Schlüsseltexzte der Kritischen Theorie*. Wiesbaden: Springer VS, 56–60.
- SCHWARZ, MICHAEL (2011). 'Er redet leicht, schreibt schwer'. Theodor W. Adorno am Mikrophon. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 8 (2011), H. 2, 286–294.
- SCHWEPPEHÄUSER, GERHARD (2016). *Ethik nach Auschwitz: Adornos negative Moralphilosophie*. Töinen, uudistettu painos. Wiesbaden: Springer VS.

Johdanto Kososeen

SAULI HAVU & PETRO LEINONEN

I

Pekka Kosonen (1950–2018) oli suomalainen sosiologi ja urauurtava suomalaisen kapitalismin ja pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden tutkija. Kososen työssä Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin ja valtioteoreettisen keskustelun lähiluku yhdistyi elimellisesti empiirisiin tapaustutkimuksiin. 1970-luvulla Kosonen laati nuorista tutkijoista koostuvan ryhmän kanssa yleisesityksen *Suomalainen kapitalismi* (Kosonen ym. 1979). 1980-luvun myötä Kosonen suuntautui hyvinvointivaltiotutkimukseen, jota myös hänen väitöskirjatyönsä käsitteli (Kosonen 1987). 1990-luvulla mukaan tuli myös Euroopan unionin tutkimus ja vertaileva hyvinvointivaltiotutkimus. Vuonna 2001 Kosonen nimitettiin Helsingin yliopiston sosiologian lehtoriksi. Nyt suomennettu artikkeli kiinnittyy 1970-luvun ja 1980-luvun alussa käytyyn vilkkaaseen marxilaiseen keskusteluun valtion roolista kapitalismissa, mutta artikkelilla on relevanssia myös nykyiselle kapitalismianalyysille. Teksti on julkaistu alun perin vuonna englanniksi vuonna 1984 kokoelmassa *Rethinking Marx* otsikolla ”Capitalism – Dying or Becoming?” (Kosonen 1984) ja se perustuu Berliinissä kansainvälisessä Marx-konferenssissa pidettyyn esitelmään.

Kososen työlle keskeinen kapitalistisen yhteiskuntamuodostuman ja tuotantotavan analyysi ajautui 1990-luvulle tultaessa sosiologiassa paitsioon niin sanotun kulttuurisen käänteen myötä. Esimerkiksi Pertti Alasuutari (2017, 33–36) asetti vuonna 1996 ilmestyneessä analyysissään sodanjälkeisestä Suomesta uuden, konstruktionistiseksi kutsumansa suuntauksen vastakkain Kososen edustaman rakennesosiologian kanssa. Kulttuurintutkimusta ja rakennetutkimusta ei kuitenkaan tarvitse nähdä tällä tavoin toisilleen vastakkaisina tutkimuslinjoina. Myös

kulttuurisia diskursseja analysoitaessa yhteiskunnallisesta kehityksestä joudutaan oletamaan tekstuaalisille aineistoille ulkopuolisia käytäntöjä ja instituutioita. Kosonen ei nähnyt itseään Alasuutarin kuvauksessa rakennesosiologiasta. Sen sijaan hän kuvasi lähestymistapaansa seuraavasti: ”yhdistän talouden ja hyvinvointivaltion analyysiin luokkaryhmien toiminnan, erilaiset strategiat tai hegemoniset projektit ja poliittisen ilmapiirin muutokset” (Kosonen 1998, 10). Kapitalismin hallinnan muodot vaativat diskursiivista momenttia, jossa hegemoniset projektit artikuloidaan ja jolla ne legitimoidaan. Poliitiikka ei kuitenkaan voi ottaa mitä vain muotoja: kapitalistisen yhteiskuntamuodon suhteiden uusintaminen sekä institutionalisoituneet valtasuhteet asettavat poliitiikalle rajoja. Tätä ei poista se sinänsä tärkeä seikka, että kapitalistinen yhteiskuntamuoto on myös diskursiivisesti ja kulttuurisesti konstruoitu kokonaisuus.

II

Tässä käännöksenä julkaistava artikkeli täytyy nähdä 1970-luvulla alkaneen ’fordismin kriisin’ kontekstissa. ’Fordismi’ ei viittaa vain kapeasti massatuotantoon ja massakulutukseen, vaan myös laajemmin näihin liittyvään elämäntapaan johtavissa kapitalistisissa valtioissa. Fordismissa laajentuva palkkatyöyhteiskunta näytti yhdistyvän yhä paranevaan elintasoon sekä valtion kasvavaan merkitykseen taloudessa. Myös pohjoismainen hyvinvointivaltio tulee lukea osaksi tätä kehitystä. Tekstin lähtökohtana on irtautuminen itäblokin maissa esiintyneestä ajatuksesta ’valtiomonopolistisesta kapitalismista’, jota Kosonen kuvaa teoreettiselta statukseltaan ”arkiajatteluksi” (Kosonen 1988, 50). Teoriassa kapitalismin katsottiin olleen jo pitkään ”yleisessä kriisissä”, jonka vuoksi valtion täytyi yhdessä monopolististen suuryritysten kanssa puuttua talouden toimintaan (emt., 52–53). Tämä markkinoiden lakeihin puuttuminen oli kuitenkin merkki kapitalismin heikkoudesta, ja siksi teorian mukaan ”valtiomonopolistinen kapitalismi on kapitalismin viimeinen vaihe ja sosialismin eteinen” (emt., 66). Lisäksi valtion talouteen puuttuminen teorian mukaan vahvisti ”riiston kasvua ja monopolien voimistumista” (emt., 64). Tästä näkökulmasta oli mahdotonta ymmärtää sekä kapitalismin vahvistumista fordismin aikana että hyvinvointivaltioiden tuomia parannuksia työntekijöiden asemaan.

Kososen johdolla yhteiskirjoitetussa teoksessa *Suomalainen kapitalismi* kirjoitettiin vielä ’valtiomonopolistisesta’ kapitalismista. Laajan empiirisen osaston lisäksi teos sisältää kuitenkin Kososen myöhempiä työtä ennakoivia teoreettisia irtiottoja kyseisestä diskurssista. Valtion puuttuminen talouteen nähdään ”reagointina kapitalismin ristiriitoihin” ja sen katsotaan ”lieventävän kapitalismin ristiriitojen il-

menemistä”, joskin synnyttäen ”uusia ristiriitoja” (Kosonen ym. 1979, 75). Monopolikehityksen ei myöskään katsota muuttavan kapitalismin ”sisäisiä lakeja”, vaan muuttavan vain niiden ilmenemismuotoa (emt., 70). Tämä on implisiittistä kritiikkiä ’valtiomonopolikapitalismin’ aikaisemmasta kapitalismista radikaalisti eroavaa luonnetta korostanutta itäblokin diskurssia kohtaan. Samoin teoksessa otetaan etäisyyttä determinismiin, jossa kapitalismin lähenevää loppua ennakoidaan esimerkiksi ’voiton suhdeluvun laskutendenssillä’: ”Marx ei pyrkinyt osoittamaan, että voiton suhdeluku väistämättä laskee. Voidaan katsoa, että hän halusi pikemminkin voiton suhdeluvun laskutendenssin lain kautta esittää sen ristiriitaisen tavan, jolla kapitalistinen tuotanto- ja kasautumisprosessi etenee” (emt., 85). Lopunajan profetioiden sijaan tärkeämpää on ristiriitojen tarkastelu. Tästä Kosonen muistutti vielä 2015, todeten että ”Marxin analyysin päälinjaa” vastaa tulkinta, joka katsoo Marxin pikemminkin perustelevan ”taitavasti näkemystä, jonka mukaan kapitalismi voi vallita pitkään”, kuin ennustavan ”sen pian koittavaa maillemenoaa” (2015, 207).

Nyt suomennetussa tekstissä keskeinen kysymys on, miksi fordismin ’hyvä kehä’, jossa talouden kehitys näytti hyödyttävän sekä palkkatyötä että pääomaa, ajautui kriisiin. Tätä Kosonen käsittelee Michel Agliettan edustaman regulaatioteorian pohjalta. Regulaatioteorian keskeinen ajatus on, että kapitalismi on aina ja väistämättä poliittisesti säädeltyä. Täten kapitalismin sisällä voidaan erotella erilaisia sääntelyregiimejä. Toisin kuin valtiomonopolistisen kapitalismin teoria regulaatioteoria ei näe valtion puuttumista talouteen poikkeustapauksena. Kapitalismin sääntelyn historiallista kehityskulkua ei voi johtaa Marxin ekonomiakritiikin käsitteistä, vaan sitä on tarkasteltava empiirisesti. Regulaatioteorian kautta on mahdollista ottaa etäisyyttä ekonomiakritiikin tulkintaan teoriana yleisistä, raudanlujuudella pitävistä laeista. Kuten Kosonen toteaa eräässä viimeisistä teksteistään: ”Teorian etsiminen tällaisten ’yleisten lakien’ pohjalta kuvastaa [...] formalisointipyrkimystä, joka eroaa aika lailla Marxin pyrkimyksestä käsitteiden ja lainmukaisuuksien kehittelyyn” (2015, 218).

Suomennetussa tekstissä tarkastellaan – osin kriittisesti – myös Joachim Hirschin teosta *Turvavaltio* (1983). Kososen tavoin myöskään Hirsch ei näe kapitalismin kulkevan väijäämättä kohti tuhoaan. Hirschin työ on pitkälti regulaatioteorian inspiroimaa, mutta hän oli myös merkittävä osanottaja saksalaisessa keskustelussa niin sanotusta valtioderivaatiosta. Tuossa keskustelussa keskityttiin kysymyksiin valtion muodosta kapitalismissa: ”Miksi poliittinen yhteisö ylipäättään ottaa ’taloudesta’ ja ’yhteiskunnasta’ eriytyneen muodon ja mitä seurauksia tällä on yhteiskunnallisille ja poliittisille instituutioille ja prosesseille” (Hirsch 2002, 20)? Tarkoituksena oli lähteä liikkeelle Marxin poliittisen taloustieteen kri-

tiikin käsitteistöstä ja osoittaa valtiointervention rajat: ”Vaikka valtio pystyy ta-
soittamaan kapitalismin ristiriitoja, se törmää tiettyihin rajoihin. Teoreettisen työn
on määritettävä nämä rajat” (Kosonen 1988, 42). Tästä näkökulmasta monet hy-
vinvointivaltioon liittyvät uudistukset voitiin nähdä pääomalle hyödyllisinä, sillä
ne turvasivat pääomasuhteen uusintamista sekä laajensivat palkkatyönormia (Ko-
sonen 1987, 50–57). Saksassa puhuttiin jopa ’sosiaalivaltion illuusiosta’. Tämän
position vaarana on kuitenkin funktionalismi, sillä hyvinvointivaltio johdetaan
suoraan järjestelmän vaatimuksista (emt., 17). Lisäksi pelkkään valtiojohtami-
seen keskittyvä keskustelu jää helposti kovin yleiselle tasolle. Hirschin *Turvaval-
tiota* vaivaa Kososen mukaan myös se, että tämä näkee kehityksessä lähinnä negatiivisia
puolia: tässä perspektiivi paradoksaalisesti lähenee valtiomonopoliteoriaa. Kriittisen
tarkastelun on kuitenkin hyödyllistä tavoittaa myös kehityksen edistyk-
selliset puolet, sillä hyvinvointivaltio ”ei ole suoraan palautettavissa sen enempää
pääoman kuin työn tarpeisiin: hyvinvointivaltio on ristiriitaisten aineiden koko-
naisuus” (emt., 322).

Kososen mukaan funktionalismin välttämiseksi on tärkeää tarkastella eri luok-
kien intressejä ja hegemonisia projekteja. Hyvinvointivaltion kohdalla tässä kes-
keiseksi nousee ”luokkien välisen yhteisymmärryksen tarkastelu”, sillä yhteis-
kunnallista kehitystä koskevia strategioita ja projekteja ei voi toteuttaa ”ilman
jonkinasteista yhteistyötä” (Kosonen 1987, 72). Ajatus on, että ”eri luokilla tai
ei-luokkavoimilla voi olla hegemonisia projekteja eli laajoja yhteiskunnallisen ke-
hityksen ja kasaantumisen projekteja” (emt.). Projekteilla ei yleensä vedota luok-
kaintresseihin vaan ”yleiseen yhteiskunnalliseen kehitykseen, kasvuun, koko
kansakunnan menestykseen” (emt., 71). Lisäksi on tärkeää muistaa, etteivät luok-
kaintressit ole annettuja suureita eivätkä ne nouse yksiselitteisesti luokkien tuotan-
nollisesta asemasta, vaan ne ”konstituoituvat ja muuntuvat luokkien muodostu-
misprosessissa ja poliittisessa toiminnassa” (emt., 68).

Politiikan tärkeydestä huolimatta Kosonen kuitenkin kritisoi aikansa ”haave-
kuvia” siitä, että skandinaavinen sosiaalidemokratia olisi viemässä ulos kapitalis-
mista ja kohti sosialismia työväen valtaresurssien kasvaessa ja markkinoiden peli-
sääntöjen väistyessä voimavarojen poliittisen jaon tieltä (Kosonen 1987, 69). Jos
valtiojohtodebatti jäi funktionalistiseksi, niin ”poliittisista toimijoista lähtevät se-
litykset puolestaan liioittelevat toimijoiden (yleensä työväenliikkeen) valintamah-
dollisuuksia” (emt., 17). Valtiojohtodebatin jäljiltä on muistettava, että ”valtion
tehtävät nousevat lisäarvon tuotannosta johtuvien uusintamisongelmien pohjal-
ta” (emt., 81). Lisäksi julkiset ostot ja palvelut edellyttävät kapitalistista kasautu-
mista (Kosonen 1988, 111). Keskeinen Kososen tutkimustulos on, että hyvinvoin-
tivaltio ei sinänsä ole kapitalistiselle kasautumiselle haitaksi, vaikka uusliberaali

hyvinvointivaltiokritiikki näin väittääkin, muttei aina eduksikaan: se ovatko hyvinvointivaltioon liittyvät korkeat valtiolliset menot pääoman kasautumiselle funktionaalisia vai epäfunktionaalisia ”vaihtelee eri aikoina ja eri paikoissa” (Kosonen 1988, 80). Vaikka hyvinvointivaltio muuttaa perin pohjin kapitalismin toimintatapaa, se perustuu pääomasuhteelle (Kosonen 1987, 76) ja yhteisymmärrykselle siitä, ettei ”tuottamisen ja osallistumisen järjestelmää”, pääomasuhteeseen perustuvaa kapitalismia, ”alituisesti aseteta kyseenalaiseksi, vaan se on hiljaisesti hyväksytty” (emt., 72).

Kososen tutkimukset näyttävät, kuinka marxilaista viitekehystä voi hyödyntää ja jalostaa tutkittaessa konkreettisia ilmiöitä: ”Hyvinvointivaltion suhde kapitalismiin on hankala ja kiintoisa kysymys, jonka ratkominen edellyttää poliittisen taloustieteen kritiikin käsitteiden ja rajojen tuntemista – mutta myös ylittämistä” (1988, 36). Ekonomiakritiikki on teoria ”kapitalismin yleisistä taloudellisista muotomääräyksistä” (Kosonen ym. 1979, 67), ja osoittaa ”tavarantuotannon ja vaihdon suhteiden esineellistymisen, tavaramuotoisuuden perustavuuden kapitalismin sosiaalisille suhteille” (Kosonen 1988, 49). Tällaisena yleisenä teoriana se ei sellaisenaan riitä, vaan sitä on täydennettävä esimerkiksi valtioteorialla sekä historiallisella analyysillä. Kuitenkin ekonomiakritiikki kriittisenä analyysinä itsenäistyneistä yhteiskunnallisista suhteista (emt., 32) on Kososelle rajoituksistaan huolimatta hyvinvointivaltiotutkimuksen välttämätön lähtökohta. Kososen töissä ekonomiakritiikin ja konkreettisen tutkimuksen suhde ”nähdään ongelmana”, niin että marxilaisesti inspiroitunut tutkimus ei pelkisty vain pyrkimykseksi ”Päämassa esitettyjen yleisten lakien todistamiseksi” (Kosonen ym. 1979, 77) tai yritykseksi johtaa konkretia yleiskäsitteistä (Kosonen 1988, 27–31). Siitä, miten konkreettisen tutkimuksen ja teorian yhteispeli toteutuu Kosonen tutkimuksissa hyvinvointivaltiosta – sekä myös aikaisemmassa teoksessa *Suomalainen kapitalismi* – on syytä ottaa oppia myös nykypäivän kapitalismia tarkastellessa.

III

Vuoden 2008 taluskriisin jälkeen kapitalismin käsite on palannut takaisin akateemiseen ja julkiseen keskusteluun. Kososen hienovirteinen teoreettinen ymmärrys kapitalismin ja sen yhteiskunnallisten sääntelymekanismien suhteesta tarjoaa hedelmällisiä välineitä nykykapitalisminkin tutkimukseen. Kososen tutkimukset ylittävät sosiologisen tutkimuksen ja talousanalyysin välistä kuilua tavalla, joka ei käsitteellistä kapitalistista tuotantoa sen uusintamisen mekanismeista ja politiikasta erilliseksi talouden sfääriksi, muttei myöskään kadota kapitalistisen tuotantomuodon ominaispiirteitä ja uusintamistarpeita.

Kosonen ymmärsi, ettei kapitalismi ylitä itse itseään. Vuonna 2007 finanssi-markkinoilla syntyneen kriisin myötä läntinen kapitalismi on ollut lähes nollakasvussa, mikä on nostanut esille ajatuksia nollakasvusta kapitalismin uutena normaalina (ks. Teulings & Cohen 2014). Tämä kasautumisen kriisi ei ole kuitenkaan merkinnyt kapitalismin laajamittaista haastamista ja pääoman vallan kriisiytymistä, vaan poliittiset koalitiot ovat muodostuneet ensi sijassa kapitalismin autoritaarisempien ja sosiaalidemokraattisempien varianttien ympärille. Ei tulekaan ajatella, että kapitalismin kriisiytyminen johtaa itsessään demokraattisempaan tuotantotapaan ja yhteiskuntaan. Samalla ei tule ajatella, ettei kapitalismin ylittävälle politiikalle olisi nykyajassa aineksia. Uusien yhteiskuntasuhteiden, jotka Kososen sanoin ”eivät ole alisteisia tavaramuodolle tai valtiovallalle”, luominen vaatii poliittista aloitteellisuutta ja järjestäytymistä. Edistyksellisten koalitioiden rakentamisen kannalta on hyödyllistä ymmärtää sitä, miten kapitalismiin on jäsentynyt valta- ja alistussuhteiden lisäksi inhimillisesti positiivisia vapauksia ja oikeuksia, joiden täydellistämiseen ja yleistämiseen edistyksellinen politiikka voi vedota.

LÄHTEET

- ALASUUTARI, PERTTI (2017). *Tasavalta. Sodan jälkeisen Suomen kaudet ja trendit*. Toinen, uudistettu laitos. Tampere: Vastapaino.
- HIRSCH, JOACHIM (1983). *Turvavaltio*. Suom. Veikko Pietilä ja työryhmä. Tampere: Vastapaino.
- HIRSCH, JOACHIM (2002). *Herrschaft, Hegemonie und politische Alternativen. Vom "Sicherheitsstaat" zum "nationalen Wettbewerbsstaat"*. Hamburg: VSA.
- KOSONEN, PEKKA ja työryhmä (1979). *Suomalainen kapitalismi. Tutkimus yhteiskunnallisesta kehityksestä ja sen ristiriidoista sodanjälkeisessä Suomessa*. Jyväskylä: Gummerus.
- KOSONEN, PEKKA (1984). Capitalism – Dying or Becoming? Teoksessa Sakari Hänninen & Leena Paldán (toim.): *Rethinking Marx*. Berlin: Argument Verlag, 81–85.
- KOSONEN, PEKKA (1987). *Hyvinvointivaltion haasteet ja pohjoismaiset mallit*. Tampere: Vastapaino.
- KOSONEN, PEKKA (1988). *Kapitalismin ja hyvinvointivaltion näkökulmat*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- KOSONEN, PEKKA (1998). *Pohjoismaiset mallit murroksessa*. Vastapaino: Tampere.
- KOSONEN, PEKKA (2015). Pikettyyn Pääoma suhteessa Marxin Pääomaan – ovatko kapitalismin ja eriarvoisuuden yleiset lait nyt löytyneet? *Tiede & Edistys* 3/2015, 203–223.
- TEULINGS, COEN & Richard Baldwin (toim.) (2014). *Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures*. London: Centre for Economic Policy Research Press.

Kapitalismi – kuoleva vai tuleva?

PEKKA KOSONEN

I

Tekstini käsittelee nykykapitalismin teoreettisen tutkimuksen suhdetta yleiseen kapitalismiteoriaan, Marxin poliittisen taloustieteen kritiikkiin. Kysymykseni on: onko kapitalismi jo kuolemassa vai yhä tulemassa?

Grundrissessa (GR 2, 132; MEW 42, 551, suom. muokattu) Marx kirjoittaa seuraavasti:

Niin kauan kuin pääoma on heikko, se turvautuu hävinneiden tai sen oman ilmaantumisen myötä häviävien tuotantotapojen kainalosauvoihin. Niin pian kuin pääoma tuntee itsensä vahvaksi, se heittää kainalosauvat pois ja liikkuu omien lakiensa mukaan. Kun se alkaa tuntea itsensä kehityksen esteeksi ja tulla tietoiseksi tästä, pääoma hakee turvaa muodoista, jotka näyttävät täydellistävän sen vallan, mutta vapaata kilpailua suitsiessaan samalla julistavat sen ja siihen perustuvan tuotantotavan hajoamista.

Yllä siteeratun kaltaiset lausunnot ovat johtaneet kahteen toisilleen vastakkaiseen tulkintaan kapitalismin muutoksesta. Ensimmäinen tulkinta korostaa, että uudet muodot näyttävät tekevän pääoman vallasta yhä täydellisemmän. Sen sijaan toinen tulkinta alleviivaa näiden muotojen julistavan pääoman vallan hajoamista.

Kapitalismin heikkenemistä tai hajoamista on hahmoteltu imperialismiteorioissa. Imperialismi on mahdollista nähdä heikkenevänä, jo kuolevana kapitalismina: monopolit jarruttavat tuotantovoimien kehitystä ja valtiosta tulee taantumuksellinen. Imperialismiteorioiden mukaan nämä kehityskulut ovat oireita pääomaan

perustuvan tuotantotavan hajoamisesta.

Mutta jos näin todella on, miksi potilas on elänyt näin pitkään? Mitä jos diagnoosi olikin väärä? Mitä jos pääoman valta onkin nyt vahvempi kuin koskaan? Rainer Funke (1978) onkin huomauttanut, että teorialat ”myöhäiskapitalismista” tai ”valtiomonopolistisesta kapitalismista” ovat horjuvia. Niiden mukaan kapitalismi on yhä hallitseva, mutta jatkuvasti heikompana ja heikompana. Vaihtoehtoksi tälle Funke tarjoaa omaa näkemystään, jonka mukaan kapitalismi on *vasta nyt* todella tulossa reaalisiksi.

II

Michel Aglietta soveltaa ”fordismin” käsitettä analysoidessaan tämänhetkistä kapitalismia teoksessaan *A Theory of Capitalist Regulation* (1979). Fordismi ei tarkoita kapeasti vain uutta tuottamisen tapaa, vaan olennaisesti myös palkkatyösuhteen yleistymistä ja kehittymistä.

Agliettan mukaan analyysin on lähdettävä liikkeelle siitä, ettei pääoma voi koskaan uusintaa itseään niin, että yhteiskunnalliset olosuhteet pysyvät muuttumattomina. Niinpä samalla kun työprosessi on uudelleenjärjestelty taylorististen periaatteiden mukaan, on syntynyt uusi yhteiskunnallinen normi työväenluokan kulutukselle. Fordismi oli ratkaiseva edellytys työn tuottavuuden kasvulle ja voiton suhdeluvun pitkäaikaiselle vakaudelle. Kapitalismilla ei siis Agliettan mukaan ole väistämätöntä taipumusta stagnaatioon.

Aglietta korostaa aivan oikein fordismin ja pääomasuhteen laajenemisen merkitystä talouskasvulle. Ongelmaksi jää kuitenkin se, kuinka nämä samat prosessit ovat johtaneet kriisiin. Fordismin kulta-aikana pääoman kasvava vaikutus, kapitalisaatioprosessi, loi uusia markkinoita ja paransi pääoman kannattavuutta. Enää sillä ei ole tätä vaikutusta. Ratkaiseva kysymys onkin, kuinka kapitalisaatioprosessi voi selittää nykyistä kriisiä. Aglietta argumentoi luokkataisteluiden työpaikoilla muuttuneen yhä intensiivisemmiksi, mutta ei ole selvää, että tämä olisi johtanut lisäarvon suhdeluvun laskuun.

Agliettan (1982) tuorempi selitys kuuluu: keskinäisriippuvaisten kansallisten kasvujärjestelmien hierarkkinen rakenne on muuttunut. Sodan jälkeinen Yhdysvaltojen hegemonia perustui pitkälti massatuotannon teknologioiden leviämiseen sekä kehittyneiden kapitalististen valtioiden välisen kaupan laajenemiseen. Tämä mahdollisti toisiaan täydentävien, itseään vahvistavien positiivisten ”hyvien kehien” synnyn Euroopassa. Kuitenkin juuri mallin menestys murensi tämän rakenteen tasapainoisuutta. Korkeaan tuottavuuteen ja joukkokulutukseen perustuvan tuotantomallin yleistyttyä kehittyneissä kapitalistisissa maissa toisiaan täydentävät

”hyvät kehät” vaihtuivatkin toistensa negatiivisia vaikutuksia vahvistaviksi noidankehiksi. Siitä huolimatta, että rahajärjestelmän epävakaus on osaltaan syventänyt nykyistä kriisiä, voidaan sen taustalla siis nähdä fordistisen tuotannon ja kulutuksen yleistymisen.

III

Joachim Hirschin (1980, suom. 1983) mukaan yhteiskunnan ”läpikapitalisaation” seurauksena on syntynyt ”turvavaltio”. Kapitalistinen kehitys on johtanut perinteisiin elämäntapoihin ja markkinoihin perustuvien yhteiskunnallisten suhteiden disintegraatioon. Tämän vuoksi sellaiset suhteet, jotka aikaisemmin pysyivät yllä lähes itsestään, on nyt synnyttävä byrokraattisen kontrollin ja sääntelyn avulla. Tässä on ”fordistisen turvavaltion” perusta. Se on turvavaltio kaksoismerkityksessä. Toisaalta se turvaa jäsentensä materiaalisen olemassaolon. Toisaalta se varmistaa yhteiskunnallisen ehdollistamisen, sääntelyn ja valvonnan avulla sen, että sen jäsenet mukautuvat järjestelmän funktionaalisiin vaatimuksiin. Tähän kehitykseen kuuluu luontaisesti laaja-alainen ja keskitetty sääntelyn, ohjauksen ja kontrollin byrokraattinen verkosto. Valtion tunkeutumista yhteiskuntaan voidaan siis pitää fordistisen disintegraation kääntöpuolena.

Hirschin tutkimus edustaa nähdäkseni ”tulevan kapitalismin” käsitettä erotukseksi ”kuolevasta kapitalismista”. Hirsch pitää viime vuosikymmenten kauaskantoisia yhteiskunnallisia muutoksia kapitalistisen kehityksen dynamiikan tuloksena. Pääoman uusintaminen ei ole mahdollista ilman jatkuvaa maailmanlaajuista muutosta. Kyetäkseen uusintamaan itsensä pääoman on jatkuvasti uudelleenjärjesteltävä ja mullistettava niitä suhteita, joihin ihmiset yhteiskunnallistuvat. Seurauksena on pääomasuhteen tunkeutuminen kaikille elämänalueille, kaikkien yhteiskunnallisten suhteiden lisääntyvä tavaramuotoistuminen (”läpikapitalisoituminen”). Pääoman valta ei vähene, vaan kasvaa. Eräs tämän prosessin piirre on valtiokoneiston taipumus kasvaa samaan aikaan sekä yhä kattavammaksi että yhä vahvemmaksi.

Hirschin tekemä käsitteellistys on kuitenkin vasta alustava ja ainakin kaksi seikkaa siinä vaikuttavat ongelmallisilta. Ensimmäisen koskee kapitalisoitumisen vaikutuksia. On selvää, että ajatus kapitalisaatiosta käynnissä olevana prosessina antaa pääoman dynamisesta luonteesta stagnaatioteorioita paremman kuvan. Sen avulla on myös mahdollista kytkeä tuotantoprosessi yhteiskunnallisten suhteiden uusintamiseen. Kuitenkin Hirschin käsitteellistys johtaa paradoksaalisesti joihinkin samankaltaisiin tuloksiin kuin stagnaatioteoriat. Sekä stagnaatioteoriat että Hirsch korostavat kapitalismin kehityksen tuhoisia ja taantumuksellisia tendens-

sejä: kummallekin kehityksen päätendenssi on disintegraatio. Stagnaatioteorioista seuraa väistämättä tämä johtopäätös, kapitalisoitumisteoriasta ei.

Ongelmallista Hirschin tulkinnassa kapitalisaatioprosessista on, että hän näkee vain kapitalisaation tuhoisat vaikutukset. Mihin jäi Marxin näkemä ”pääoman suuri sivilisoiva vaikutus”? (MEW 42, 323; GR 1, 344.)¹ Nähdäkseni kapitalismilla ja sen historiallisella kehityksellä on kaksoisluonne. Kapitalismi yhtäältä synnyttää uusia tarpeita ja edistää ihmiskunnan yhteiskunnallistumista laadullisesti uudella tavalla. Kuitenkin se samaan aikaan toisaalta tukahduttaa näitä tarpeita, sillä yhteiskunnallistuminen tapahtuu pääomalle alisteisissa muodoissa. Tästä huolimatta se joka tapauksessa synnyttää uusia tarpeita ja elämäntapoja, jotka ovat perustana ajatuksille paremmasta yhteiskunnasta.

Toinen ongelmallinen piirre, johon haluan kiinnittää huomiota, on Hirschin analyysi valtiollisesta sääntelystä. Hän näyttää johtavan tämän sääntelyn läpikapitalisoitumisen tuloksista, sosiaalisesta disintegraatiosta: mitä enemmän sosiaaliset suhteet disintegroituvat, sitä välttämättömämmäksi byrokraattisesti järjestetty sääntely käy. Valtio siis täyttää disintegraation luomia aukkoja. Mutta voidaanko byrokraattien olettaa aina tunnistavan nämä aukot ja tietävän, kuinka niihin tulee reagoida? Ja vaikka tunnistaisivatkin, on kysyttävä, eikö muilla toimijoilla ja poliittisilla liikkeillä ole vaikutusta sääntelyn muodostumiseen. Nähdäkseni valtion toimintoja ei voi selittää vain viittaamalla joihinkin yleisiin järjestelmän tarpeisiin tai vaatimuksiin. On tarkemmin määriteltävä ne toimijat, jotka luovat nämä toiminnot, sekä ne mekanismit, joiden kautta ne toteutuvat. (Vrt. Giddens 1982.)

Funktionaalisten selitysmallien välttämiseksi on analysoitava eri toimijoita ja tasoja valtiossa. Sakari Hänninen (1981, 215–220) on esittänyt erään tällaisen erittelyn erottaessaan porvarillisen valtion kolme eri tasoa: julkisuusmuodon, organisoitumismuodon ja institutionaalisen muodon. Tasoilla on erilaiset tarinat ja niiden aikarakenteet ovat erilaisia, aina koko kapitalismin historiasta alati muuttuviin historioihin kapitalismin syklien aikana.

1 Marx kirjoittaa *Grundrisseissä* (GR 1, 344; MEW 42, 323, suom. muokattu): ”Vasta pääoma luo porvarillisen yhteiskunnan. Pääoma saa aikaan luonnon sekä itse yhteiskunnallisen yhteyden universaalien haltuunoton yhteiskunnan jäsenten toimesta. Tästä johtuu pääoman suuri sivilisoiva vaikutus. Pääoma tuottaa sellaisen yhteiskunnallisen vaiheen, johon verrattuna kaikki aikaisemmat vaiheet ilmenevät pelkkinä ihmiskunnan paikallisina kehityskulkuina ja luontoon kohdistuvana idolatrana.” Marx mainitsee sekä luonnon haltuunoton että tarpeiden ja elämäntapojen kehityksen. ”Tämän tendenssinsä mukaisesti pääoma pyrkii ylittämään niin kansalliset rajoitukset ja ennakkoluulot kuin luonnon jumalallistamisen. Yhtä lailla se pyrkii ylittämään sitä edeltäneet tiettyihin rajoihin itsetyytyväisesti suljetun olemassa olevien tarpeiden tyydyttämisen ja vanhojen elämäntapojen uusintamisen.” (Emt., suom. muokattu.)

IV

Lopuksi käsittelen kysymystä, onko ”kapitalismi jo kuolemassa vai yhä tulemassa”. Pyrin myös antamaan joitakin vastauksia. Lähtökohtaisesti kapitalisaatioteesi, ajatus ei-vielä kapitalistisesti strukturoituneiden yhteiskunnan osa-alueiden reaalisesta alistamisesta pääomalle sekä tähän sisältyvä kaikkien yhteiskunnallisten suhteiden tavaramuotoistuminen, voidaan hyväksyä. On kuitenkin muistettava, että tällä kehityksellä on myös sivilisoivia vaikutuksia. Kapitalisaatio on myös merkittävä valtion toimintojen muodostumisen ja muodonmuutosten näkökulmasta. Tässä mielessä *kapitalismi on yhä tänään tulemisensa prosessissa*.

Tämä johtopäätös vaatii kuitenkin tiettyjä *varauksia*. Pääomasuhteen laajentuminen ei välttämättä tarkoita pääoman parempaa kasautumista. Päinvastoin, juuri se on johtanut ongelmiin pääoman kasautumisessa.

Nykyinen kansainvälinen kriisi johtuu pohjimmiltaan kansainvälisten, keskinäisriippuvaisten kasvujärjestelmien hierarkkisen rakenteen muutoksesta. Noidankehät vahvistavat toisiaan kansainvälisessä taloudessa. Muutosta voi analysoida seurauksena massakulutukseen liittyvän korkean tuottavuuden yleistymisestä, toisin sanoen seurauksena kapitalisaation laajenemisesta kaikissa kehittyneissä kapitalistisissa valtioissa. Kapitalisaatio oli jonkin aikaa kykenevä tukemaan kansainvälistä taloutta, mutta sen laajeneminen on johtanut vaikeuksiin ja kriiseihin 70- ja 80-luvuilla.

Kapitalisaation myötä vahvistuneet valtion aktiviteetit ovat osoittautuneet ongelmallisiksi. Pyrkimys täystyöllisyyteen on heikentänyt pääoman asemaa tulonjaossa, sillä se on estänyt työttömien vara-armeijaa toimimasta kasautumisprosessia elvyttävänä paineena. Tällä on haitallisia seurauksia kasautumiselle. Kansainvälisten olosuhteiden ollessa suotuisia ongelma oli hallittavissa, mutta olosuhteiden muutos on tehnyt vaikeudet ilmiselviksi. Myös aikaisemmin vallinnut positiivinen yhteys kasvavien julkisten menojen ja kansallisvaltioiden maailmanmarkkinoilla saavuttaman menestyksen välillä on tullut kyseenalaiseksi. Uudessa tilanteessa kansainvälinen kilpailu päinvastoin edellyttää leikkauksia palkkoihin ja sosiaalimenoihin. Aikaisempien uudistusten peruminen ei kuitenkaan ole helppoa.

Lyhyesti sanottuna kapitalismin tulemisen prosessi, kapitalisaatio, edesauttoi pääoman kasautumista toisen maailmansodan jälkeen, mutta nyt sama prosessi näyttää ajaneen järjestelmän syvään kriisiin. Tästä näkökulmasta pääoman asema ei ole vahvistumassa. Mutta voiko sen sanoa heikkenevän? Ei oikeastaan: kriisi

itsessään ei tarkoita siirtymää pois kapitalismista, kapitalismin kuolemaa. Se ainoastaan osoittaa uusien ratkaisujen välttämättömyyden, ei sitä, kuinka luoda uusia yhteiskuntasuhteita, jotka eivät ole alisteisia tavaramuodolle tai valtiovalle.

Suomentanut Sauli Havu

LÄHTEET

- AGLIETTA, MICHEL (1979). *A Theory of Capitalist Regulation*. London: Verso.
- AGLIETTA, MICHEL (1982). World Capitalism in the Eighties. *New Left Review* 113/6, 5–41.
- FUNKE, RAINER (1978). Sich durchsetzender Kapitalismus. Eine Alternative zum spätkapitalistischen Paradigma. Teoksessa Ulrich Rödel, Tim Guldemann, Marianne Rosenstein, Frank Stille, Rainer Funke: *Sozialpolitik als soziale Kontrolle*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 219–228.
- GIDDENS, ANTHONY (1982). Commentary on the Debate. *Theory & Society*, 11(4), 527–539.
- HIRSCH, JOACHIM (1980). *Der Sicherheitsstaat. Das 'Modell Deutschland', seine Krise und die neuen sozialen Bewegungen*. Frankfurt a. M.: Europäische Verlagsanstalt.
- HIRSCH, JOACHIM (1983). *Turvavaltio. "Saksan malli", sen kriisi ja uudet yhteiskunnalliset liikkeet*. Suom. Veikko Pietilä ja työryhmä. Tampere: Vastapaino.
- HÄNNINEN, SAKARI (1981). *Aika, paikka, politiikka. Marxilaisen valtioteorian konstituutiosta ja metodista*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- MARX, KARL (1986). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse")*. Kaksi osaa. Viitattu GR I ja GR 2. Suom. Antero Tiisanen. Moskova: Kustannusliike Edistys.

Työ on demokratisoitava

Kauppatavarasta ekokriisin ratkaisuksi

ISABELLE FERRERAS, DOMINIQUE MÉDA & JULIE BATTILANA

Julkaisemme tässä tarkastetun suomennoksen ”Work: Democratize, Decommodify, Remediate” -manifestista. Arto Laitisen ja Olli Herrasen suomennos julkaistiin alun perin lyhennettynä *Helsingin Sanomissa* 16.5.2020 sekä lyhentämättömänä *Osallisuusmedian* verkkosivulla.

Näin manifestin julkaissut ryhmä kuvaa itseään:

Tämä aloite syntyi toukokuussa 2020 kolmen tutkijan, Isabelle Ferrerasin, Dominique Médan ja Julie Battilanan kynästä. Aloitteen laatijat ovat jo pitkään olleet kiinnostuneita sellaisista demokraattisista ja kestävästä työn tekemisen ja organisoinnin tavoista, jotka eivät perustu osakkeenomistajien voittojen maksimointiin. Aloite syntyi toiveesta löytää helpotusta käynnissä olevaan terveydelliseen, ilmastolliseen, taloudelliseen ja poliittiseen kriisiin, jonka joudumme kohtaamaan keskellä COVID-19 -pandemiaa.

Uudeksi normaaliksi muodostuneen etätyön työskentelytapoja soveltaen tutkijat laativat mielipidekirjoitusluonnoksen, jossa he pohtivat, mitä pandemia on opettanut työelämästä. Tutkijoiden tavoitteena oli myös muotoilla selväsanaisen painokkaasti pandemian tärkein opetus: **on aika demokratisoida yritykset, purkaa työvoiman tavaramuoto ja ennallistaa luonnonympäristö.**

Toukokuun ensimmäisenä päivänä tutkijat ottivat yhteyttä *Le Mondeen*, joka hyväksyi tekstin, mutta lupasi julkaista sen vasta 15 päivää myöhemmin eli toukokuun 16. päivänä. Tutkijat päättivät käyttää odotusajan hyväkseen herättääkseen keskustelua akateemisessa yhteisössä. He lähettivät tekstinsä viidelle muulle naispuoliselle tutkijalle, Julia Cagélle, Lisa Herzogille, Sara Lafuente Hernandezille,

Helene Landemorelle ja Pavlina Tchernevalle, jotka kaikki olivat tutkineet mielipidekirjoituksessa käsiteltyjä ratkaisuja. Nyt tämä kahdeksan naisen ryhmä, joka koostui sosiologian, filosofian, hallinnon, talouden ja politiikan tutkijoista, päätti katsoa, josko joukkoa saisi yhä suurennettua.

Ensin he ottivat yhteyttä lähimpiin kollegoihinsa. Nämä innostuivat ja lupasivat tukensa aloitteelle. Pian yhä lisää tutkijoita lähti mukaan, nyt myös laajemmasta akateemisesta yhteisöstä, ennen kaikkea ympäristötieteistä. Lopulta mielipidekirjoitus levisi yli tieteenalarajojen ja ympäri maailman.

Le Monden edellyttämän kahden viikon odotuksen aikana mielipidekirjoitus keräsi allekirjoituksia yli 5000 tutkijalta yli 700 yliopistosta kaikilta mantereilta. Toukokuun 16. päivänä kirjoitus julkaistiin 43 sanomalehdessä 36 maassa ympäri maailman. Vetoimuksen allekirjoittaneet tutkijat käänsivät kirjoituksen 27 kielelle. Se osoittaa, että akateeminen yhteisö pystyy kuvittelemaan ja havainnollistamaan vaihtoehtoja yhteiskuntien kehitykselle. Juuri nyt, vuonna 2020, tutkijoilla on entistä suurempi velvollisuus auttaa yhteiskuntaa löytämään tie kohti kestävämpää ja demokraattisempaa taloutta.

Esittelyn suomentanut lyhentäen Paula Rauhala

Alkuteksti: <https://democratizingwork.org/background>

* * *

Meneillään olevan kriisin yksi keskeisimpiä opetuksia on, etteivät työtä tekevät ihmiset ole pelkkiä ”resursseja”. He siivoavat sotkumme ja huolehtivat sairaista. He toimittavat ja jakelevat ruoan, lääkkeet ynnä muut välttämättömyydet koteihin ja kauppoihin, joita toiset heistä pyörittävät. Elämämme edellytyksistä COVID-19-pandemian aikana huolehtivat ihmiset ovat toiminnallaan osoittaneet, ettei työhön voi suhtautua vain kauppatarvarana. Päätöksiä ihmisten terveydestä ja kaikkein haavoittuvimpien hoivasta ei voi jättää pelkille markkinavoimille. Tällaiset ratkaisut lisääisivät riskiä eriarvoisuuden karkaamisesta pisteeseen, jossa heikoimmassa asemassa olevien elämästä ei enää huolehdittaisi.

Kuinka tämä sietämätön tilanne voidaan välttää? Osallistamalla työntekijät elämänsä ja tulevaisuuttaan koskeviin päätöksiin työpaikoilla, eli demokratoimalla yritykset. Kiistämällä käsitys, jonka mukaan työtä voi kohdella puhtaana kauppatarvarana, ja takaamalla tarpeellista työtä kaikille kollektiivisilla päätöksillä. Näköpiirissä on, että joudumme kohtaamaan myös jatkossa massiivisia pandemioiden ja ympäristöromahdusten uhkia. Jotta kaikille kansalaisille voitaisiin tässä tilan-

teessa taata ihmisarvon mukainen elämä, tarvitaan näitä strategisia muutoksia. Ne luovat edellytyksiä sille vielä suuremmalle kollektiiviselle ponnistukselle, jota tarvitaan turvaamaan elämämme edellytykset tällä planeetalla.

Miksi demokratisoida työ? Joka aamu ihmisiä nousee sängyistään palvelemaan niitä, jotka voivat jäädä karanteenin suojaan. Ihmiset katsovat peräämme myös öisin. Heidän työnsä arvo tiivistyy koruttomaan ilmaukseen ”välttämättömän työn tekijät”. Nimitys kuitenkin samalla paljastaa, kuinka kapitalismissa on aina pyritty peittelemään tätä välttämättömyyttä kutsumalla heitä ”ihmisresurssiksi” (*human resource*). Ihmiset *eivät* kuitenkaan ole vain yksi resurssi muiden joukossa. Ilman työvoimansa investoijia ei olisi tuotantoa, palveluita tai yrityksiä.

Myös karanteenissa ihmiset nousevat aamuisin tekemään organisaatioidensa heille osoittamia töitä. Nämä kotiloissakin tehtävät työt voivat venyä yömyöhään. Niille, jotka ajattelevat, ettei työntekijöiden omaehtoiseen ahkeruuteen voi luottaa ja että työt etenevät vain valvonnassa ja kurissa, tämä porukka todistaa aivan muuta. He osoittavat tekemällä töitä kellon ympäri, etteivät työntekijät ole vain yksi sidosryhmä muiden joukossa: heillä on hallussaan työnantajiansa menestyksen avaimet. Yritysten ydin koostuu heistä, mutta siitä huolimatta heiltä on enimmäkseen evätty oikeus päätöksentekoon omaa työpaikkaansa koskien – oikeus, jonka pääomasijoittajat ovat monopolisoineet.

Vastaus kysymykseen, kuinka yritykset ja koko yhteiskunta voisivat jakaa tunnustusta työntekijöidensä kriisiaikojen panoksesta, on demokratia. Toki ansiotasojen välillä ammottava eriarvoisuuskuilu on tukittava ja yleistä tulotasoa pitää nostaa, mutta se ei yksin riitä. Maailmansotien jälkeen naisten yhteiskunnallista panosta ei voinut enää kiistää, ja tämä auttoi heitä voittamaan äänioikeuden itselleen. Nyt on vastaavasti aika antaa työntekijöille ääni.

Työvoimansa sijoittajilla on ollut edustusta työpaikoilla toisen maailmansodan päättymisestä lähtien. Näiden yhteistoimintaneuvostoina (*work councils*) tunnettujen edustuselimien ääni on yritysten hallituksissa kuitenkin parhaimmillaankin heikko. Se on alistettu osakkeenomistajien nimittämille hallituksille. Työneuvostot ovat olleet kykenemättömiä pysäyttämään tai edes hidastamaan omaa etuaan tavoittelevan pääoman hillitöntä kasautumisvauhtia, jonka rooli on yhä keskeisempi ympäristömme tuhoutumisessa. Työntekijöiden edustajille onkin nyt taattava samat valtuudet kuin yritysten hallituksille. Yritysten korkeimman johdon pitäisi nauttia kahden kamarin enemmistön luottamusta: työntekijöiden ja osakkeenomistajien.

Saksassa, Alankomaissa ja Skandinaviassa otettiin toisen maailmansodan jälkeen asteittain käyttöön erilaisia työpaikkakohtaisia yhteistoimintaneuvostojen muotoja (*Mitbestimmung*). Vaikka niiden seurauksena työntekijöiden ääni voimis-

tui, eivät ne vielä synnyttäneet yritysten sisälle todellista kansalaisuutta (*citizenship*). Jopa Yhdysvalloissa, jossa työntekijöiden järjestäytymistä ja ammattiliittojen oikeuksia on merkittävästi tukahdutettu, vaaditaan nyt kasvavassa määrin työvoimansa sijoittajille oikeutta valita määränemistö edustajiaan hallituksiin. Toimitusjohtajan valintaan, keskeisimpiin strategioihin ja voittojen jakoon liittyvät päätökset ovat liian merkittäviä jätettäväksi vain osakkeenomistajille. Oman henkilökohtaisen työn (oman mielen, ruumiin, terveyden – oman ainokaisen elämän) investoinnin pitäisi taata kollektiivinen vahvistus- tai veto-oikeus näihin päätöksiin.

Miksi eroon työstä kauppatavarana? Kriisi on tuonut esille, ettei työhön voi suhtautua vain kauppatavarana. Päätöksiä, jotka vaikuttavat yhteisöihimme syvimmin, ei siis voi jättää puhtaasti markkinamekanismien varaan. Puhdas kannattavuusajattelu on jo vuosia ohjannut terveyssektorin tarvikkeiden ja työpaikkojen tuotantoa, ja nyt pandemia paljastaa, kuinka suuri virhe tämän periaatteen noudattaminen on ollut. Tietyt strategiset ja kollektiiviset tarpeet pitää yksinkertaisesti suojata siltä. Maailmanlaajuisesti lisääntyvä kuolonuhrien määrä muistuttaa hirvittävällä tavalla siitä, miksi joitain asioita ei pitäisi koskaan kohdella hyödykkeinä. Päinvastaista väittävät vaarantavat meidät riskialttiilla ideologiallaan. Kannattavuus on kestämaton mittatikka, kun arvioidaan terveyttä ja elämän jatkumisen mahdollisuuksia tällä planeetalla.

Työn vapauttaminen käsityksestä, jonka mukaan se on vain kauppatavara, tarkoittaa tiettyjen sektoreiden suojaamista niin sanottujen ”vapaiden markkinoiden” lainalaisuuksilta. Se tarkoittaa myös, että jokaiselle on taattava oikeus työhön ja siitä seuraavaan itsekunnioitukseen. Työtakuu on yksi tapa toteuttaa tämä. Ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen 23. artiklan mukaan jokaisella on oikeus työhön. Työtakuu ei ainoastaan tarjoaisi jokaiselle kansalaiselle pääsyä arvokkaaseen työhön, vaan se myös kehittäisi kykyämme vastata kollektiivisesti moniin tällä hetkellä painaviin ympäristöä ja yhteiskuntaa koskeviin haasteisiin. Työtakuu mahdollistaisi sen, että hallitukset – paikallisyhteisöjen välityksellä – voisivat samanaikaisesti tarjota ihmisarvoista työtä ja taistella ympäristön romahdusta vastaan.

Työttömyyden lisääntyessä räjähdysmäisesti ympäri maailman työtakuuohjelmilla voisi olla keskeinen rooli demokraattisten yhteiskuntiemme sosiaalisen, taloudellisen ja ympäristön tasapainon turvaamisessa. Euroopan unionin tulisi sisällyttää ne *Green Deal* ympäristöohjelmaansa. Euroopan keskuspankin tehtävää pitäisi tarkistaa suuntaan, joka mahdollistaisi työtakuuohjelmien rahoituksen. Jos EKP mahdollistaisi tämän selviytymisemme kannalta elintärkeän tehtävän, oikeuttaisi se asemansa jokaisen EU-kansalaisen silmissä. Vastasyklisenä ratkaisuu-

na häämöttävään työttömyyspommiin työtakuuohjelmilla olisi keskeinen panos EU:n menestykselle.

Ympäristön korjaaminen. Tähän kriisiin ei pitäisi reagoida yhtä naiivisti kuin vuoden 2008 taluskriisiin. Tuolloin pelastettaville pankeille pidettiin rajatonta, julkista velkaa paisuttanutta piikkiä auki, eikä vastineeksi vaadittu mitään. Jos hallitukset nyt pelastavat yritykset kriisistä, on yritysten puolestaan vastattava demokration perusvaatimuksiin. Koska hallitukset palvelevat demokraattisia yhteiskuntia ja edellyttävät demokratiaa, ja koska eloonjäämisemme tällä planeetalla on hallitusten vastuulla, on niiden yrityksille tarjoaman avun oltava ehdollista: yritysten on muutettava käyttäytymistään. Tiukkojen ympäristöstandardien noudattamisen lisäksi niitä on vaadittava täyttämään tietyt demokraattisen sisäisen hallinnon ehdot.

Demokraattisesti johdetut yritykset ovat parhaita johtamaan onnistunutta korjausliikettä ympäristötuhon tieltä ympäristön toipumisen ja uudistumisen tielle. Ratkaisevia päätöksiä tehtäessä on työvoimaansa investoivien äänen kuuluttava niissä yhtä voimakkaana kuin pääomasijoittajien. On jo aivan riittävän monta kertaa nähty mitä tapahtuu, kun työvoima, planeetta ja pääoman hyödyt asetetaan nykyisessä järjestelmässä vastakkain: työvoima ja planeetta häviävät aina.

Cambridgen yliopiston tekniikan alan tutkijoiden ansiosta tiedämme, että ”säävutettävissä olevilla suunnittelumuutoksilla” voitaisiin energiankulutusta vähentää maailmalajuisesti 73 prosenttia (Cullen, Allwood & Borgstein, *Environmental Science & Technology* 2011, 45(4), 1711–1718). Nuo muutokset ovat kuitenkin työvoimaintensiivisiä ja niiden toteuttaminen maksaa usein lyhyellä tähtäimellä enemmän kuin vanhaan tapaan jatkaminen. Jos yrityksiä ohjaa puhdas voiton tahkoaminen pääomasijoittajilleen ja halpaa energiaa on tarjolla, miksi tehdä muutoksia? Siirtymävaiheen haasteista huolimatta jotkut yhteiskunnallisemmat ja osuuskuntamuotoiset yritykset ovat kuitenkin jo osoittaneet positiivista muutospotentiaalia. Samalla kun ne kehittelevät sisäisiä demokraattisia hallintomalleja, niitä ohjaavat taloudelliset, yhteiskunnalliset ja luonnonsuojelulliset hybriditavoitteet.

Itsemme huijaamisen aika on ohi: useimpia pääomasijoittajia ei lähtökohtaisesti kiinnosta työnsä investoijien ihmisarvo, eivätkä he tule johtamaan kamppailua ympäristökatastrofia vastaan. **Onneksi on toinenkin vaihtoehto: demokratisoidaan työ, lakkautetaan sen käsittely kauppatavarana ja lopetetaan ihmisten kohtelu resurssina, jotta voimme yhdessä keskittyä säilyttämään elämän tällä planeetalla.**

*Suomentaneet Arto Laitinen (Tampereen yliopisto)
& Olli Herranen (Tampereen yliopisto)*

Vetävä ja ajantasainen elämäkerta Marxin ajattelun ja poliittisen toiminnan kehityksestä

Marcello Musto: *Another Marx: Early Manuscripts to the International*. Kääntänyt Patrick Camiller. Bloomsbury Academic 2018. 288 s.

Marxin intellektuaalinen elämäkerta¹ käsittelee Marxin varhaiskirjoituksia (siivuttaen tosin tärkeät Feuerbach-teesit), *Pääoman* syntyprosessia sekä Marxin toimintaa ensimmäisessä kansainvälisessä työväenliitossa, eli ensimmäisessä internationaalissa. Marcello Musto (s.1976), joka toimii apulaisprofessorina Torontossa, Yorkin yliopistossa, on kirjoittanut näistä teemoista myös aiemmin. Italiaksi on ilmestynyt nuorta Marxia käsittelevä *Karl Marx, L'alienazione* (2010), Marxin toimintaa ensimmäisessä internationaalissa tarkastellaan teoksessa *Workers Unite! The International 150 Years Later* (2014)² ja Marxin ajattelua hänen viimeisten elinvuosiansa aikana käsittelee *Der späte Marx. Eine intellektuelle Biografie der Jahre 1881 bis 1883* (2018).

Käsillä olevan kirjan ensimmäinen osa

käsittelee niitä yhteiskunnallisia olosuhteita, jotka tekivät ”saksalaisen pikku-kaupungin juutalaisesta opiskelijajapojasta vallankumouksellisen, jolla oli kontakteja Ranskan pääkaupungin radikaaleimpiin ryhmittymiin” (32). Pariisissa Marx tutustui poliittiseen taloustieteeseen, joka on kirjan toisen osan teemana.³

Kirjan toisessa osassa Musto käy läpi Marxin pääteoksen *Pääoman* syntyhistorian 1850-luvun alussa syntyneistä Lontoon muistivihkoista aina *Pääoman* toisen osan käsikirjoitusten viimeisiin käsikirjoitukseen (1881). Tämä osa kertoo siitä, kuinka Marx näinä vuosikymmeninä kamppaili paitsi kohtaamiensa teoreettisten ongelmien myös vaikeiden terveysongelmien, ennen kaikkea kivuliaiden paiseiden kanssa. Tarina on mukaansatempaava, ja kirjoittaja punnitsee teoreettisia kysymyksiä sitoutumatta erityisen vahvasti yhteen jos toiseenkaan (muodikkaaseen) tulkintaperinteeseen.

Kirjan erottaa muista viime vuosina ilmestyneistä Marx-elämäkertoista se, että Musto painottaa kirjan kolmannessa osassa Marxin toimintaa ensimmäisessä internationaalissa. Marx ei ollut pelkästään teoreetikko vaan myös taitava järjes-

- 1 Arvio on ilmestynyt aiemmin saksan kielellä: Rauhala, Paula (2019). Musto, Marcello: Another Marx. *Das Argument* 61 (332), 2019, 297–298. Kaikkien Muston teoksen lainausten suomennos P. R.
- 2 Katso myös Musto, Marcello (2014). ”Mies paikallaan – Marx Internationaalien aikana”, suomentanut Paula Rauhala. *niin & näin* 3, 81–90. <https://netn.fi/artikkeli/mies-paikallaan-marx-internationaalien-aikana>
- 3 Jakso Muston *Another Marxin* poliittisen taloustieteen kritiikkiä käsittelevästä osasta on myös suomennettu lyhentäen nimellä ”Pääoman kirjoittaminen – Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin synty ja rakenne”, *niin & näin* 1/18 (verkkoekstra), suomentaneet Paula Rauhala, Saska Heino, Matti Kortesoja ja Miika Salo. <https://netn.fi/artikkeli/paaoman-kirjoittaminen-marxin-poliittisen-taloustieteen-kritiikin-synty-ja-rakenne>

töjyrä, joka onnistui tuomaan ”samaa järjestöön ja yhteisen ohjelman taakse” mitä moninaisempia suuntauksia, joista ”monien periaatteet poikkesivat alun alkaen suuresti toisistaan” (174). Varhainen työväenliitto oli ”sekametelisoppa” (174). Brittiläinen ammattiyhdistysliike, ranskalainen mutualismi tai anarkismi, utopismi sekä suuntauokset, joilla ei alun perin ollut mitään tekemistä sosialistisen perinteen kanssa, kohtasivat järjestössä Marxin edustaman kommunismin. Marx ja Engels selittivät jälkikäteen, että lahkolaisuus liittyy ”työväestön varhaiseen kehitysvaiheeseen, jossa se ei vielä kykene toimimaan luokkana” (MEW 18, 32).⁴ Marx ja Engels kuitenkin onnistuivat ”saattamaan sopusointuun ensi silmäyksellä yhteensovittamattomat” (174).

Marxin tarmokas toiminta ei kuitenkaan Muston näkemyksen mukaan ollut ainoa syy siihen, että kommunistinen linja pääsi työväenliitossa voitolle anarkistien tai mutualistien ajamasta linjasta. Aivan yhtä merkittäviä olivat palkkatyöläisten omat kamppailut, ennen kaikkea lakot. ”Ne tosielämän miehet ja naiset, jotka pysäyttivät tuotannon puolustaakseen oikeuksiaan ja yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta, eivät muuttaneet valtasuhteita pelkästään internationaalisissa, vaan koko yhteiskunnassa, mikä on tietenkin vieläkin merkittävämpää” (190).

Musto muistuttaa, että nämä tapahtumat vaikuttivat paljon enemmän kuin mitkään teoreettiset väittelyt siihen, että internationaalien ranskalaiset johtohahmot vakuutuivat ”maan ja teollisuuden yhteiskunnallistamisen” välttämättömyydestä (sama).

Musto osoittaa, että Marxin tavoitteenä internationaalisissa oli ennen kaikkea erilaisia suuntauksia ja lahkoja yhdistävän yhteisen linjan löytäminen kamppailussa omistavia luokkia vastaan. Aivan toisenlaisen periaatteen mukaan toimii Marxin mukaan sen sijaan lahko, joka ”ei etsi olemassaolonsa oikeutusta ja kunniaansa siitä, mikä sillä on yhteistä työväenliikkeen kanssa, vaan siitä erikoisesta šibboletista (tunnussanasta), jonka avulla se voi erottua muusta liikkeestä”.⁵ Tämän ajatuksen nostaminen esille on nähdäkseni tärkeää, sillä heikossa jamassa olevan kansainvälisen vasemmistoliikkeen kannattaisi myös tänä päivänä pohtia sitä, mikä *yhdistää* erilaisia suuntauksia ja erilaisten teoreettisten mieltyömysten ympärille ryhmityneitä klikkejä, ja miten nämä voisivat järjestäytyä yhteisten tavoitteiden ajamiseksi.

Kirjan lopussa Musto erittelee vielä kysymystä siitä, mitä Marx ajatteli proletarisen vallankumouksen mahdollisuudesta Venäjällä. Käsitellessään Marxin ja venäläisen vallankumouksellisen Vera Za-

4 Marx, Karl and Engels, Friedrich (1956–1990). *Werke*. Dietz Verlag: Berlin (DDR). Jatkossa MEW. Suomentanut P. R.

5 Marx, Karl (1976 [1868]). ”Marx Johann Baptist von Schweitzerille“ (suom. Timo Koste ja Vesa Oittinen). Teoksessa *Marx–Engels. Kirjeitä* (s. 212–215). Edistys: Moskova. Haettu osoitteesta <https://www.marxists.org/suomi/marx-engels/1868/10/13/marx-johann-baptist-von-schweitzerille.htm>

sulitšin (1849–1919) kirjeenvaihtoa Musto osoittaa, että Marxin elinaikana oli vielä mahdollista kyseenalaistaa ”*reduktio ad Marx*”. Zsulitš kirjoittaa, että niissä kiistoissa, jotka koskivat venäläisen kyläyhteisön luonnetta, sanottiin usein, että ne olivat ”arkaainen muoto ... jonka historia on tuominut katoamaan”. Nämä enustajat vetosivat aina siihen, että he olivat ”hänen oppilaitaan” (MEW 19, 572). Marx itse kuitenkin vastasi Zsulitšille, että hänen hahmottelemansa ”kapitalismin siirtymisen historiallinen väistämättömyys rajoittui yksinomaan Länsi-Euroopan maihin” (MEW 19, 242). Modernin sosialismin kehittyminen Venäjällä vanhan kyläyhteisön *obshinan* pohjalta ei siis ollut Marxin mukaan poissuljettua. Toisin kuin neuvostoideologia myöhemmin antoi ymmärtää, Marx ei ymmärtänyt sosioekonomista kehitystä ”ennalta määrättyjen vaiheiden annettuna jatkumona”. Sen sijaan Marx painotti ”historiallisten olosuhteiden erityisyyttä ja inhimillisen toiminnan merkitystä yhteiskunnallisen todellisuuden muovaamisessa ja sosialismin toteuttamisessa” (248).

Miksi taas yksi Marx-elämäkerta? Miksi ei, jos kirjoittaja onnistuu esittämään Marxin ajattelun kehityksen yhteiskunnallisessa ja poliittisessa kontekstissaan näin viihdyttävästi, ja vieläpä painottamaan erityisesti niitä teemoja, joilla on merkitystä vielä tänäkin päivänä. Tässä suhteessa Muston teos muistuttaa Sven

Eric Liedmanin Marx-elämäkerta *Karl Marx: En biografi* (2015).⁶ Toisin kuin esimerkiksi Jonathan Sperberin tai Gareth Stedman Jonesin tuoreehkot kirjat, Muston kirja painottaa Liedmanin tapaan sitä, kuinka ohittamatonta Marxin ajattelu on myös tämän päivän kapitalismikritiikille.

Paula Rauhala

⁶ Englanniksi: Liedman, Sven-Eric (2018). *A World to Win: the Life and Works of Karl Marx* (käänt. Jefferey N. Skinner). Verso: London.

Adorno ja uusi oikeistoradikalismi

Theodor W. Adorno: *Näkökulmia uuteen oikeistoradikalismiin*. Jälkisanat Volker Weiß. Suomentanut Sauli Havu. Vastapaino 2020. 86 s.

”Ettei Auschwitz enää toistu, on tähdellisin kasvatukselle asetettavista velvoitteista.” Tämä oli saksalaisen filosofin ja sosiologin Theodor W. Adornon ”Kasvatus Auschwitzin jälkeen” radiopuheen velvoittava toteamus vuonna 1966. Adorno oli Frankfurtin koulukunnan keskeinen edustaja yhdessä Max Horkheimerin, Herbert Marcusen ja Erich Frommin kanssa. Heidän teoriasa lähtökohtana oli kysymys siitä, miksi ihmiskunta syöksyi barbariaan juuri, kun oli luotu mahdollisuudet inhimilliselle elämälle.

Adornon vuonna 1967 pitämä luento *Näkökulmia uuteen oikeistoradikalismiin* on nyt julkaistu suomeksi. Adornon pohdinnassa limittyvät laaja teoreettinen näkemys, aikalaistodistajan kokemus ja aikalaiskonteksti, joka liittyy vuonna 1964 perustetun uusfasistisen kansallisdemokraattisen puolueen kannatuksen kasvuun Saksan liittotasavallassa. Adornon analyysi tarjoaa myös mielenkiintoisia lähtökoh-
tia nykyisen oikeistoradikalismiin ja sen suosion syiden ymmärtämiseen. Tekstissä puntaroidaan lisäksi oikeistoradikalismiin vastaisen taistelun peruslähtökohtia.

Oikeistoradikalismi ja kapitalistinen yhteiskunta

Oikeistoradikalismiin joukkokannatuksen

perustaa on Adornon mukaan etsittävä kapitalistisen yhteiskunnan yleisistä kehityspiirteistä. Hän nostaa esille pääomien ”keskittymistendenssin”, jonka seurauksena ”subjektiiviselta luokkatietoisuudeltaan porvarillisten luokkien luokka-ase-
ma saattaa heikentyä pysyvästi”. Tätä kehitystä voimistaa Adornon mukaan ”teknologisen työttömyyden pelko”. Sen vaikutuksista Horkheimer totesi jo vuonna 1939, että ”teknologisesti äärimmäisen pitkälle kehittynyt teollisuus” murentaa liberalismiin omaa perustaa, sillä kehityksen myötä ”työvoiman myynnistä tulee mahdotonta suurelle osalle väestöä”.

Adornon ja Horkheimerin näkemys on entistä ajankohtaisempi globaalin kapitalismin, uusliberalismin ja digitalisaation aikakaudella. Olemme siirtyneet nousun ja sosiaalisen integraation yhteiskunnasta sosiaalisen putoamisen, prekarisoitumisen ja polarisoitumisen yhteiskuntaan. Taloudellinen eriarvoisuus on kasvanut ennätysmäisiin mittoihin. Saksassa rikkain promille omistaa 17 prosenttia kokonaisomaisuudesta ja rikkain kymmenys yli 66 prosenttia. Köyhin 50 prosenttia omistaa vain prosentin. Keskiluokan osuus on pudonnut Saksassa 6,5 prosenttia ja alemman keskiluokan osuus 15 prosenttia vuodesta 2010 verrattuna vuoteen 1997. Pysyvien työpaikkojen määrä Saksassa on vähentynyt 84 prosentista (1970) 68,3 prosenttiin (2014), ja halpapalkka-sektorilla työskentelevien määrä on kasvanut 8,4 miljoonaan (2010). (Vrt. Oliver Nachtwey, *Die Abstiegsgesellschaft. Über das Aufbegehren in der regressiven Moder-*

ne, Suhrkamp 2017, s. 119–181)

Adorno varoittaa, että ”nämä luokat pyrkivät kuitenkin pitämään kiinni asemastaan ja etuoikeuksistaan ja – mikäli mahdollista – myös vahvistamaan niitä”. Jälkisanoina saksalainen historioitsija Volker Weiß nostaa kysymykseksi niin sanotun high-tech-aikakauden: ”Kuka on oikeastaan ottanut huomioon ylimääräiseksi jääneet, prekaaristi työllistetyt teollisuusproletaarin rippeet, kuka huomioi sen, että nämä ihmiset ovat olemassa, elävät, ajattelevat ja haluavat asioita?” Ihmiset kokevat tulleen sivuutetuiksi, ja sivuuttamisen tunteesta nouseva viha kohdistuu Adornon mukaan niihin, ”jotka ainakin perinteisesti ovat olleet kriittisiä sitä järjestelmää kohtaan, jossa niillä on ollut korkea yhteiskunnallinen asema”. Sen onkin saanut kokea 2000-luvulla liberaali porvaristo, vasemmisto ja erityisesti valtionhoitajapuolueen roolissa toisen maailmansodan jälkeen toiminut sosiaalidemokraattinen puolue. Sosiaalidemokratia on kärsinyt murskatappion vaaleissa Ranskassa, Itävallassa, Hollannissa, Italiassa, Saksassa ja useissa Itä-Euroopan maissa. Samaan aikaan äärioikeistolaiset puolueet ovat nousseet ”työväenpuolueen” asemaan Tanskassa, Norjassa ja Itävallassa, ja äärioikeistolaiset puolueet kilpailevat vasemmistopuolueiden kanssa tasavertaisesti työväestön äänistä esimerkiksi Saksassa, Ranskassa ja Ruotsissa.

Talouden ja oikeistoradikaalien puolueiden suosion välillä vallitsee rakenteellinen suhde, mutta Adorno varoittaa tulkitsemasta oikeistoradikalismia ja pää-

oman välistä suhdetta liian yksioikoisesti. Ei pidä esimerkiksi luulla, ”että teollisuus automaattisesti tukisi fasismia”. Saksalaisen fasismien kokemukseen viitaten Adorno muistuttaa, ”ettei fasismi ole myöskään suurteollisuuden kannalta miellyttävä ratkaisu, sillä fasismien koneistolla on taipumus itsenäistyä sitä tukevista taloudellisista intresseistä”.

Oikeistoradikalismien suosion syistä

”Oikeistoradikalismien suosion takana on pohjimmiltaan pelko yhteiskunnan kokonaisukehityksen seurauksista”, kuuluu Adornon keskeinen teesi. Kehityksen suunta oli myös yksi olennainen syy fasismien nousuun 1920- ja 30-luvulla. Silloin fasismista muodostui massoille luvattu ihmelääke ensimmäisen sodanjälkeisen aikakauden uusiin pelkoihin ja eliitille uusi tapa hallita vaikeaan kriisiin joutunutta porvarillista yhteiskuntaa.

Myös nykyinen ”tuhokapitalismi” (Naomi Klein) antaa kosolti aiheita pelkoon. Ilmastokriisi, ydinsodan vaara, finanssikriisin ja massatyöttömyyden uhka ja sosiaalivaltion alasajon tuottama sosiaalitaloudellinen katastrofi ovat nykypäivän todellisia tulevaisuudenkuvia. Adornon mukaan oikeistoradikalismi merkitsee nimenomaan ”pakoa himokkaaseen lopun ajan retoriikkaan”, joka ”korvaa pyrkimyksen yhteiskunnan muuttamiseen”. Tänä päivänä radikaali oikeisto julistaa, että länsi on tuhon tiellä. On käynnissä sivilisaatioiden sodan ratkaiseva taistelu, jossa panoksena on ihmiskunnan,

länsimaiden ja – Halla-ahon mukaan – Suomenkin kohtalo. Tulevaisuuden monikulttuurisen yhteiskunnan ajatellaan merkitsevän läntisen sivilisaation loppua. Myös Suomen kohtalo on vaakalaudalla. Kansanedustaja Ano Turtiainen julistaa, että Suomi oppoa nykyinen suon silmään ja että kehitys ”aikojen saatossa johdtaa kieleemme unohduksiin ja kansamme kansojen historiaan”.

Kapitalismin kultakauden ensimmäiset kriisioireet olivat 1960-luvun puolivälissä vasta aavistettavissa. Tuolloin vallitsi laajalti kuvitelma kapitalistisesta taloudesta teknokraattisesti hallittavana hyvinvointikoneena, joka voisi keynesiläisen talouspolitiikan keinoin sekä valtioiden ja suuryritysten yhteisillä pelisäännöillä kasvaa ja kehittyä ilman kriisejä.

Orastavan oikeistoradikalismien menestyksen avaimena Adorno pitää tulevaisuudessa uhkaavan yhteiskunnallisen katastrofin aavistamista. Tuolloin osalle vasemmistoa kapitalistisen teollisuusyhteiskunnan materiaallinen uusintaminen näytti turvatulta ja jopa kapitalistisen kehityksen taloudellinen kriisialttius voitettulta.

Oikeistoradikalismien propagandan olemuksesta

Oikeistoradikalismien propagandaa Adorno kuvaa rationaalisten menetelmien ja irrationaalisten päämäärien yhdistelmäksi. Menettelytapa vastaa tietyllä tavalla ”sivilisaatiomme yleistä tendenssiä”, jossa ”teknologia ja menetelmät kehittyvät jatkuvasti yhä pidemmälle, kun taas ky-

symys kokonaisyhteiskunnallisista päämääristä laiminlyödään”. Jos ajattelee digitalisaation nopeaa kehitystä, yhteiskunnan kasvavaa kokonaisvaltaista kriisiä ja oikeistoradikalismien hegemoniaa sosiaalisessa mediassa, tämän kehityksen risti-riittäisyys ja umpikujat tulevat oivallisesti ilmi. ”Niin kauan kuin kitsch ja speaktaakeli dominoivat kulttuuriteollisuutta, toiveet teknologian mahdollistamasta demokratian lisääntymisestä eivät toteudu”, toteaa Weiß jälkisanoissaan pessimistisesti.

Oikeistoradikalismien propagandalle olennaista on Adornon mukaan se, että siinä ”faktat yhdistyvät täysin järjettömiin ja kuvitteellisiin sepustuksiin”. He myös ”briljeeraavat seikoilla, joiden todenmukaisuutta on vaikea todistaa, mikä antaa näille väitteille tiettyä auktoriteettia”.

Tärkeää on myös ymmärtää, että kaikille oikeistoradikaalin ideologian ilmauksille on yhteistä jatkuva konflikti, joka syntyy siitä, ettei kaikkea saa sanoa suoraan. Tämän oikeistoradikaalit poliitikot hallitsevat. Aina mennään rajaa hiipoen, mutta harvoin sitä ylittäen, mutta siten, että ”saadaan kuulijat raivon valtaan”. Käytetään käsitteitä ja ilmaisuja, jotka ovat kannattajakunnalle signaaleja mutta joita on vaikea havaita, jos ei tunne kyseistä kieltä ja symboliikkaa. Omassa kuplassaan tämänkaltainen ”totuus” voi hyvin.

Institut für Sozialforschungissa toteutettiin 1950-luvulla laaja ennakkoluulotutkimus (*Studies in Prejudice*), jossa analysoitiin nuorten saksalaisten suhtautumista natsien diktatuuriin, miehitykseen,

syllisyydentunteeseen ja demokratiaan. Yhdeksi keskeiseksi teemaksi muodostui julkisen ja ”ei-julkisen” mielipiteen välinen ero. Tutkimuksen mukaan oikeistoradikalismi tukeutuu ennen kaikkea olemassa olevaan ”ei-julkiseen” kaunaan. Näin oikeistoradikalismien analyysissä ovat tärkeitä sellaiset näkökulmat kuin ”syrjinnästä saatava ’psykologinen hyöty’, ’oman todellisen tai kuvitellun pelon toimiminen oikeuttajana’ kaunalle muita kohtaan ja ’rasismin, antisemitismin ja seksismin’ sekä ’kansallisvaltioiden, kapitalismin ja rasismin’ suhteet toisiinsa”. Tämä ”ei-julkinen” kauna on myös perussuomalaisten kannatuksen perustana, ja Halla-aho voi rakentaa sen varaan omaa ideologis-poliittista projektiaan. Weiß korostaakin oikeutetusti: ”Vakavasti otettavat keskustelut oikeistopopulismista keskittyvät kysymyksiin, joiden asettaminen tulee ylipäätään mahdolliseksi vasta instituutin ennakkoluulotutkimuksista lainattujen käsitteellisten välineiden avulla.”

Taistelu oikeistoradikalismia vastaan

Adornon luento tuo monia merkittäviä näkemyksiä keskusteluun siitä, kuinka kamppailla oikeistoradikalismien lisääntyvää poliittista vaikutusvaltaa vastaan. Hän varoittaa niin sanotusta hyssyttelytaktiikasta, ”jossa uskotaan asioiden katoavan, kunhan niistä ei puhuta”, sillä se ”ei ole koskaan toiminut”. Hyssyttelyä esiintyy silti valitettavan usein. Sen taustalla on osittain myös pelko joutua äärioikeiston

”maalittamisen” kohteeksi sosiaalisessa mediassa. Myöskään moralisoinnilla ei saavuteta mitään. Oikeistoradikaalien taholta moraalikritiikkiä esittäviä halveksutaan naiiveiksi hyväntekijöiksi (saks. *Gutmensch*).

Adornon mukaan ainoa lupaava vastarinnan keino ”on vedota ihmisten todellisiin intresseihin”. Hänen mukaansa ”pitää tehdä selväksi, että oikeistoradikaali politiikka vahingoittaa väistämättä myös sen omia kannattajia”. Esimerkiksi perussuomalaisten naisvihamielinen politiikka on täydellisessä ristiriidassa puolueen naispuolisten kannattajien etujen kanssa. Hyvänä osoituksena tästä on Perussuomalaisten ajatushautomon Suomen Perustan julkaisema Hankamäen naisvihamielinen Totuus kiihottaa ”-tutkimus”. PS:n kansanedustaja Riikka Purra kysyikin Facebook-sivullaan tuhtuneena: ”Naisten ja muiden ihmisten alistaminen [ja] ihmisarvon hävittäminen on toisinaan perussuomalaista politiikkaa, toisinaan ei. Ota pa siitä selvä. Onko PS-äijien syntipukki maahanmuuttajan jälkeen ’pihtaava’ suomalainen nainen?”

Adorno varoittaa, että maailmanlopun fantasiat vahvistavat oikeistoradikalismien asemaa. Vasemmiston piirissä toistettu hokema siitä, että nykyisessä tilanteessa ”on helpompi kuvitella maailmanloppu kuin vaihtoehto kapitalismille”, on Adornon näkemystä tulkiten vain polttoainetta oikeistoradikalismien kannatukselle. Oikeistoradikalismien todellinen vastustaminen edellyttää kapitalismin ylittävän vaihtoehdon kehittämistä. Pelkkä hyvin-

vointivaltion puolustaminen ei riitä.
Weiß toteaakin jälkisanoinaan: ”Koska äärioikeiston uusi tuleminen on seurausta juuri nykytilanteesta, ei pelkkä status quon puolustaminen äärioikeistoa vastaan ole toimiva ratkaisu.”

Jouko Jokisalo

Innovation as an ideological value in contemporary capitalism

MARKKO AMPUJA

This article critically examines mainstream ideas concerning innovation, which represent typical thought forms in contemporary capitalist societies. It is informed by the perspectives and concepts developed by Project Ideologie-Theorie (PIT). From an ideology-theoretical perspective, innovation can be characterized as an “ideological value” to which different ideological powers appeal as part of their attempts to gain and maintain their hegemony. The first part of the article reconstructs mainstream conceptions of innovation. I describe, first, the key historical developments in Finnish innovation policy and, second, I delineate the main currents of academic economics-oriented innovation studies. This is followed by a discussion of how the role of technological innovation in capitalism has been approached in the Marxist tradition, after which I analyze mainstream innovation discourses as organic features of neoliberal capitalism. I argue that mainstream innovation speak has significant popular appeal, which is based on the visions of creativity, entrepreneurship, competitiveness and economic growth that it promulgates. These form a “positive”, market-liberal counterbalance to the authoritarian and disciplinary dimensions of neoliberalism. The article concludes with a discussion of the impact of the present “organic crisis” of neoliberalism on the dominant market-centric ideas of innovation, combined with an examination of how such ideas have been challenged lately.

Marxism versus Economism: Introduction to Class Struggle in Theory

MATTI KORTESOJA

The article shows how Karl Marx grasped bourgeois society with its capitalist mode of production relationally without reducing its instances to either the ‘economic base’ or the ideological and political ‘superstructures’. The article addresses ‘articulated whole’ of society (*Gliederung*) as both a structured, complex whole and a product of articulation. It also suggests that ‘economism’, where politics and ideology are considered to merely reflect the structure of the economic, is one of the most important ideological foundations of bourgeois hegemony, preventing the subordinated from entering hegemonic struggle. The article starts from Antonio Gramsci’s Marxist philosophy of praxis. It continues with Stuart Hall’s conjunctural analysis and critique of neoliberalism. Finally, it addresses Louis Althusser’s theory of ideology and Marx’s critique of political economy. The article provides a theoretical introduction to ‘class struggle in theory’ – in a critical relation to ‘economism’ – to grasp society as an articulated whole, for which there are few texts in Finnish.

After the missed moment: On the Marxian Character of Adorno's Late Theory

SAULI HAVU

The article looks at Adorno's late work, primarily *Negative Dialectics* and the posthumously published lectures built around it. The article shows the importance of Marx for an adequate understanding of Adorno. It traces Adorno's critique of the form of traditional philosophical thinking, primarily as it is illustrated in the thought of Hegel. The article also discusses Adorno's Marx-interpretation and Hegel's role within it. The article illustrates that Adorno understood his own philosophical practice not as building thought systems, but as a way to intervene in the everyday reality of capitalist societies.

Kirjoita *Tutkimus & kritiikkiin*

Tutkimus & kritiikki on Karl Marx -seuran julkaisema monitieteinen aikakausjulkaisu. Lehti edistää moniäänistä keskustelua marxilaisen perinteen sisällä ja eri tieteidenalojen kriittisten suuntausten välillä.

Marxilainen tutkimustraditio on historiallisesti kehittynyt käsitteellisesti, kulttuurisesti ja menetelmällisesti monimuotoiseksi. Marxin tuotannon ytimessä oli kapitalistisen tuotantotavan kriittinen analyysi, mutta hänen teksteistään avautuu näkökulmia ja aineksia moneen muuhunkin suuntaan, filosofiasta taloushistoriaan.

Lehtemme on temaattisesti avoin, emme rajaa käsiteltäviä aiheita etukäteen. Artikkelit ja puheenvuorot voivat käsitellä Marxia ja marxilaista traditiota teoreettisista ja teoriahistoriallisista näkökulmista. Olemme kiinnostuneet uusista käsitteellisistä ja menetelmällisistä näkökulmista, nykyisen yhteiskunnallisen todellisuuden teoreettisista ja empiirisistä analyyseistä, ja Marxin käsitteiden haastamisesta ja koettelemisesta näissä analyyseissa.

Kapitalistinen globalisaatio on johtanut ennennäkemättömään omaisuus- ja varallisuuserojen kasvuun. Työn perinteiset muodot murenevat. Poliittiset järjestelmät kärsivät legitimaatio-ongelmista. Demokratiaa haastavat äärioikeistolaiset liikkeet. Ilmastonmuutos uhkaa koko ihmiskuntaa. Näihin ongelmiin reagoidaan laajasti erilaisista kriittisistä poliittisista ja tutkimuksellisista näkökulmista. Haluamme edistää näiden lähestymistapojen vuoropuhelua ja siten vahvistaa niiden kykyä vaikuttaa yhteiskunnalliseen keskusteluun.

Samalla etsimme erityistä näkökulmaa tutkimukselle. Olemme kiinnostuneita siitä, mitä kehityksen kapitalistinen muoto merkitsee yhteiskuntasuhteille ja ihmisen luontosuhteelle. Kysymme kritiikin ehtoja ja muotoja. Mitä tarkoittaa *kriittinen* kriittisessä tutkimuksessa? Miten *kriittiset tutkimussuuntauokset* liittyvät toisiinsa?

Englannin kieli hallitsee tieteellistä keskustelua ehkä liikaakin, joten toivomme myös muiden kielialueiden tutkimuksen esittelyjä.

Tutkimus & kritiikki on tieteellinen julkaisu, joten pääpaino on tutkimusartikkeleissa, jotka käyvät läpi vertaisarvioinnin. Samalla haluamme edistää keskustelemaa tutkimuskulttuuria. Toivomme lehteen tutkimuksellisia puheenvuoroja, katsauksia tutkimuksen eri aloille ja kirja-arvioita eri teemoista.

Otamme vastaan myös ehdotuksia lehden teemanumeroiksi; teemanumeroille voi ehdottaa vieraita toimittajia, jotka toteuttavat teemanumeron yhdessä vakituisten toimituksen kanssa.

Kirjoittajan ohjeet

Tutkimus & kritiikki julkaisee, pääasiassa suomen kielellä, vertaisarvioituja empiirisiä ja teoreettisia tieteellisiä artikkeleita sekä toimituksellisesti arvioituja katsauksia, keskustelupuheenvuoroja, kirja-arvioita sekä muita mahdollisia tekstejä.

Tarjottavat artikkelit jätetään *Tutkimus & kritiikin* julkaisualustalle (<https://journal.fi/tk>), mistä löytyvät myös yksityiskohtaisemmat kirjoitusohjeet. Kirjoittajia pyydetään tutustumaan julkaisualustalta löytyviin yksityiskohtaisiin ohjeisiin ja noudattamaan niitä mahdollisimman tarkoin. Tutkimusartikkelit jätetään anonymoina ja niiden oheen liitetään erillinen tiedosto kirjoittajista ja heidän yhteystiedoistaan.

Tutkimus & kritiikki pyrkii edistämään hyvää suomalaista tieteellistä kielenkäyttöä. Kirjoittajia pyydetään välttämään lainasanoja vieraista kielistä ja kiinnittämään huomiota translitteroituihin sanoihin ja erisnimiin.

Tieteelliset artikkelit ovat alkuperäistekstejä joita ei ole julkaistu aiemmin muualla. Ne annetaan pääsääntöisesti kahden asiantuntijan arvioitavaksi, jonka perusteella tehdään käsikirjoitusten julkaisupäätös. Arvioijilla on mahdollisuus esittää muutoksia, jotka kirjoittajien toivotaan ottavan huomioon.

Artikkelien pituus lähdeluettelo, taulukot ja kuvat mukaan lukien on 30 000–60 000 merkkiä välilyönteineen. Artikkeleihin liitetään suomen- ja englanninkieliset abstraktit, joiden pituus on 1 400–2 000 merkkiä.

Tutkimus & kritiikki julkaisee alkuperäisartikkelien ohella katsauksia, puheenvuoroja ja lyhyempiä tekstejä, jotka arvioidaan

toimituksellisesti. Katsaukset ovat määrätyn tutkimusalueen tai teeman uusimman tutkimuskirjallisuuden systemaattisia esittelyjä ja arviointeja. Katsauksia toivotaan erityisesti kansainvälisen keskustelun kentältä ja myös eri kieli- ja kulttuurialueilta. Katsauksen pituus on korkeintaan 30 000 merkkiä.

Kirja-arvostelujen pituus voi vaihdella lyhyestä esittelystä laajempaan esseemuotoiseen arvioon, pituudeltaan korkeintaan 10 000 merkkiin.

Käsikirjoituksissa ei käytetä tekstinkäsittelyohjelmien tehosteita. Teksti tasataan vasempaan reunaan, käytetään kakkosriviväliä ja fonttina on Times New Roman, kirjasinkoko 12. Otsikoinnin, kuvien ja taulukoiden sekä lähdevitteiden yksityiskohtaiset ohjeet ovat julkaisualustalla. Tiedostot tallennetaan .doc-muotoon.

Marxin ja Engelsin teosten kohdalla suosittelemme viittausten yhdenmukaisuuden takaamiseksi käyttämään suomennoksista Marx Engels valittujen teoksen kuusiosaista laitosta, johon viitataan lyhenteellä MEVT6. Saksankielisiin alkuperäisteksteihin viitataan Marx Engels Werke kokoelman (MEW), ja englanninkielisiin käännöksiin Marx Engels Collected Works kokoelman (MECW) mukaan. Molemmat kokoelmat ovat saatavilla internetissä.

JOURNAL.FI →

Kirjoittajat

Marko Ampuja
VTT, akatemiaturkija
Media- ja viestintätieteet
Helsingin yliopisto
marko.ampuja@helsinki.fi

Sauli Havu
YTK
Sosiologia
Tampereen yliopisto
sauli.havu@tuni.fi

Jouko Jokisalo
FT, dosentti
Oulun yliopisto

Matti Kortesoja
YTT, tutkijatohtori
Viestintätieteet
Tampereen yliopisto
matti.kortesoja@tuni.fi

Pekka Kosonen (1950-2018)
VTT, dosentti

Petro Leinonen
Väitöskirjatutkija
Sosiologia
Tampereen yliopisto
petro.leinonen@tuni.fi

Paula Rauhala
Väitöskirjatutkija
Filosofia
Tampereen yliopisto
paula.rauhala@tuni.fi